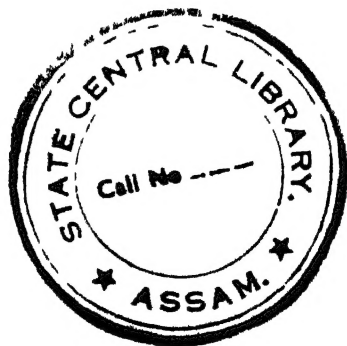

যুগান্তৰ সূৰ্য্য

(উপব্যাঙ্গ)

তিলক দাস

ঘসম্ব বুক ডিগো

ভৱাহাটী-১ :: কলিকতা-১

**"Jugantar Suruj" An Assamese Novel written by Sri Tilak
Das and Published by Sri A. C. Guha, Assam Book Depot,
Panbazar, Gauhati-1, Assam Price Rs. 4 50 only**

প্ৰকাশক :

শ্ৰীঅক্ষয়চন্দ্ৰ গুহ

অসম বুক ডিপো

পানবজাৰ,

গুৱাহাটী-৭১৮০০১

প্ৰথম প্ৰকাশ : ১৯৭৭ ইঃ

মূল্য—৪.৫০ টকা

প্ৰিণ্টাৰ :

শ্ৰীঅক্ষয়চন্দ্ৰ গুহ

শ্ৰীসব্ব প্ৰিণ্টিং ওৱাৰ্কছ

৬১৮-এ, জি টি ৰোড,

শ্ৰীবামপুৰ, (বটতলা) হুগলী।

ফোন নং-৬০১

॥ উপন্যাসখনৰ প্ৰকাশৰ কথা ॥

‘অলম বুক ডিপো’ৰ খ্যাতিনামা স্বত্বাধিকাৰী শ্ৰীঅৰুণচন্দ্ৰ গুহ
বহোদয়ে আমাৰ ভালত নাম দিয়া কিতাপ চাৰিখন প্ৰকাশ কৰি
আমাক কৃতাত্ম কৰিছে।

- (১) জীৱন বুৰঞ্জীৰ দুটি পাত (উপভাস)
- (২) শিৱনাথৰ সংসাৰ ঐ
- (৩) শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ (চমু জীৱনী)
- (৪) নানা কথা নানাজ্ঞান (সাধাৰণ জ্ঞান)

আজি কেই বছৰমানৰপৰা অসমীয়া কিতাপ প্ৰকাশৰ বাটত
(পাঠ্যপুথিৰ বাহিৰে) নানা ধৰণৰ মাধ্যমৰ পৰাত আৰু কিতাপৰ
বজাৰত চোৰাং ভাবে স্ৰমোৱা অল্লীল উপভাস, গল্পই কিশোৰ আৰু
যুৱকৰ মাজত বজাৰৰ বৰপীৰা পাৰি বহাত, পুৰণি চাম লিখকৰ
লিখাবোৰ, প্ৰকাশক আৰু পঢ়োতা উভয়ৰে কাল শতক স্বৰূপেহে
দেখা দিলে। সাতে-পাঁচে, আমিও আমাৰ উপভাসবোৰ বাজি-কুজি
আটালত তুলি থ’ব লগা হ’ল। ইপিনে দেশতো ৰাজনীতিৰ হুমখণ্টা
বাজি উঠিল। আমিও নিভাল মাৰিলোঁ আৰু নতুন কিতাপ প্ৰকাশ
হোৱাৰ আশা পৰিত্যাগ কৰিলোঁ ॥

মাজে মাজে শ্ৰীগুহলৈ চিঠি পত্ৰ দিওঁ, তেওঁও উত্তৰ দিয়াত
কাৰ্পণ্য নকৰ। তেওঁ কলিকতাৰপৰা ১৪।৬।৭৬ তাৰিখে দিয়া
এখন চিঠি ১৮।৬।৭৬ তাৰিখ পাই বৰ ভাল লাগিল। তেওঁ
লিখিছে :—

স্নেহেৰ দাস ভাই,

বেশ কিছুদিন হয় আপনাৰ চিঠি খান পাঁইয়াছি, কিন্তু আমি
অনুহু থাকায় আপনাৰ পত্ৰ খানাৰ উত্তৰ দিতে বিলম্ব হইল।

“শ্ৰীমন্তশঙ্কৰদেৱ” বহিখানা শীঘ্ৰই প্ৰেমে দিতে হইবে।
“শিৱনাথৰ সংসাৰ” আগামী মাসে প্ৰেমে দিবোঁ।...

আপনাৰ নতুন নভেল যদি ছোট হয় তবে ছাপিতে পাৰিব।

সৰ্ব্বদা চিঠি দিবেন।

আমা কবি ঈশ্বৰেৰ কৃপায় আপনাৰ। সকলে কুশলে আছেন।
আপনি সজীৱ নমস্কাৰ গ্ৰহণ কৰিবেন এবং শ্ৰীমান শ্ৰীমতী মিলকে
ভালবাস। জানাইবেন।
ইতি—

আপনাৰ
শ্ৰীঅৰূপচন্দ্ৰ গুহ।

এই মূল্যবান চিঠিখন পাইয় পুৰণি হাতেলিখা নভেলবোৰ
খুচৰি চাই দেখিলো যে এই খনেই চুটি আৰু প্ৰেছৰ বাবে
বৈটামাৰী-বঘুনন্দনপুৰৰ শ্ৰীমতী প্ৰতিভা তালুকদাৰে এটি পাণ্ডুলিপিও
তাহানিত আমাক প্ৰস্তুতি কৰি দিছিল। তাকেই 'গুহদাক
দিশো'। অসমীয়া সাহিত্য তেওঁৰ ওচৰত নিশ্চয় স্বামী। অসম
সাহিত্য সভাৰ আজি অনেক বছৰ আগৰপৰাই তেওঁ আজীৱন সভা,
বাৰ্ষিক অধিবেশন বিলাকাত যোগ দিয়ে।

অসমীয়া গ্ৰন্থ প্ৰকাশৰ ভৱিষ্যত দিনৰ কথা ভাবি চাবৰ সময়
'হ'ল।

অলমতি বিস্তাৰন। ইতি—

'গোলোক সাহিত্য মন্দিৰ,'
ডাঃ বাণীকান্ত কাকতি ৰোড,
পো. বৰাপটা

ভিলক দাস
৪ কাতি
২১।১০।৭৬ ইং

অৰ্পণা

যি জন মহান সাহিত্যিকে আমাক সদায় শ্ৰেড়না দিয়ে, বাক
সান্নিধ্যত আমি আত্মবল পাওঁ, নানা জ্ঞান-বিজ্ঞানৰ
সাহিত্যিক তথ্যৰে আমাৰ চিন্তা-শক্তিক সতেজ
কৰি তোলা, সেইজন আমাৰ বন্ধু অধ্যাপক
শ্ৰীশশী শৰ্ম্মাৰ গোবৰ্দ্ধন নামটিত
অৰ্পণা কৰি হাবিলাস কৰোঁ
—বন্ধুৰ সাহিত্যিক অৱদান
কালজয়ী হৈ
উঠক ।

ইতি—

১৬/৭/৭৬ ইং

গ্ৰন্থকাৰ ।

উৰ বাহিৰা। তাদৰ শেষ দিন কেইটাত অসমৰ উত্তৰ-দক্ষিণৰ
 পৰ্ব্বতমালাৰ ওপৰত খাৰাসাবে বৰষুণ হোৱাৰ কালত উত্তৰ বাহিনী
 আৰু দক্ষিণ বাহিনী নৈ সমূহত হুকুল-ডকা পানী উঠিছে। সেই
 পানীখাৰা উৎকল হৈ চাপলি মেলিছে বিশাল জুইজ্বৰ বুকুলৈ।
 তাকেই পাই বুঢ়া লুইত বলিয়া মদন-পীড়িত যুৱকৰ দৰে হিল-দল
 ভাঙি সকলোকে খহাই-ভহাই মহাসাগৰলৈ উদ্গাদ গতি কৰিছে।

সাধাৰণ উমৈহতীয়া শ্রম, যুক্ত আত্মনিয়ন্ত্ৰণৰ তেঁতিত আৰু
 সামাজিকভাবে সচেতন সমান অধিকাৰ সম্পন্ন লোকসমূহৰ একতা-
 বদ্ধ সমাজ ব্যবস্থাৰ অভাৱত প্ৰকৃতিৰ ক্ষুদ্ৰ বেমেজালিতেই মুনাকা-
 খোবৰ হাতৰ মুঠিত থকা বজাববো এক বলিয়া অৱস্থা। বস্তৰ জুই-
 হাই দাম।

জীৱনে চৰকাৰী চাকৰিৰপৰা অৱসৰ লৈ পিতৃৰ দিনৰ উৰলি বোকা
 বৰটোকেই সামান্তভাবে মেৰামতি কৰি কোনোমতে তেওঁৰ পত্নী,
 দুটি ল'ৰা আৰু তিনিটা ছোৱালীৰ সৈতে তাতেই ঘূৰ কেইটা
 সোমাইছে। চাকৰিত থকা কালত তেওঁৰ চিলা-গুৱাহাটীত মাটি
 লবলৈ নহল, ধন পাঁচিবলৈকেও নহল, বহুত টকাৰ ইলিওৰ কৰিব-
 লৈকেও তেওঁ কোনো আঁচনি নকৰিলে। এবাৰ মাথো নিজৰ ঠাই-
 খনতেই এচিকটা মাটি লওঁ বুলি এখন দৰখাস্ত কৰিছিল। মাটি-বটন
 কমিটি বহিল। টাউনবেই নেতা ধৰণবামে সন্মত কৰিলে যে সেই
 বিষয়াজনে চিলা, গুৱাহাটী, তেজপুৰ আৰু নলবাৰীত মাটি-জমি
 কিনি লৈছে, গতিকে তেওঁক ইয়াত মাটি দিয়াটো উচিত নহয়।
 আন সদস্যসকলে একো নানানিলে, কাৰণ ধৰণবাম, মত্ৰী অল্পান্ত
 জাভাৰীয়াৰ বুকুৰ মাহুহ। তেওঁৰ কথাত প্ৰতিবাদ কৰিলে এই
 কমিটিৰ ঠাৱৰ শেষ হোৱাৰ পিছত আৰু সদস্য পদ নানানকিব। এই

সকলোষোষবেই শুবি কথা হৈছে মন্ত্রী অজ্ঞান। তেওঁ নামে-কামে
 অজ্ঞান। স্বাধীনতাৰ ভাবিধৰ পৰাই তেওঁ মন্ত্রী। সাধাৰণ মানুহে
 কোৱাকুই কৰে—তেওঁ ৰাজ লক্ষণ সম্পন্ন ভাগ্যবান পুৰুষ। তেওঁ
 মাকৰ আঁহৰ দিন। তেওঁৰ অলৌকিক কমতা হেনো দুই-চাৰি সহস্ৰ
 সৰল নিশাপ লোকক দেখুৱায়। ভামৰঙা, ভেলেতি বিলম্বতো
 কথাই নাই, নুদূৰ পূৰ্ব লক্ষীমপুৰ জিলাৰ পাভমাৰী, কানীদীঘলী
 বিলম্বো বো, চিত্তল তেওঁৰ পাঠৰ ঘৰৰ চোতালত কেউল হয়।

চাকৰিত থকা কালত জীৱনক তেওঁ এবাৰ বৰ বেয়া পাইছিল।
 কথাটো হৈছে,—এবাৰ এখন বৰমেলাত জীৱনে ধন্যবাদক সমৰ্থন
 নকৰিলে। সেয়ে বিভাগীয় ব্যৱস্থাত জীৱনক নিজৰ ঠাইতেই কাম
 কৰিবলৈ দিয়া বক্তব্য পাই ধন্যবাদে কোন কবি মন্ত্ৰীজনাক
 কথাটো কোৱাব লগে লগেই হুকুম নাকচ। তাৰ পিছৰ পৰাই
 মন্ত্ৰী পৰাকীৰ দৃষ্টি জীৱনৰ প্ৰতি বন্ধ।

বজাৰ বলিয় হলেও, মানুহে খাব লাগিব। পৰিপূৰ্ণকৈ নহলেও
 আধাপেটাকৈ খাই নমৰা দিন কেইটা জীয়াই থাকিব লাগিব।

জীৱনেও সাতোটি জীৱৰ পৰিয়ালটিক কোনোমতে পোহপাল
 দিবলৈ বাওঁতেই তেওঁৰ শৰীৰৰ সমস্ত শক্তি যেন হ্ৰাস পাই বাবলৈ
 ধৰিছে, এনে অনুমান কৰে। আন মানুহ কিছুমানৰ কথা তেওঁ
 ভাবি চায়। তিনি টকাকৈ দিন হাজিৰা কৰা এখন লোকৰ
 পৰিয়ালটিৰ এদিন হাজিৰা নাপালে, কি গতি হয়, তেওঁ ভাবি চায়।
 চৰকাৰী কামত থকাত হাতত পইচা নাথাকিলেও, পইচাৰ বাবে? যেন
 একো কথাই পৰি নাথাকে, খোৱা খাচৰপৰা আৰম্ভ-প্ৰমোদলৈ।
 কামত নথকা মানুহক দোকানীয়েও উঠনা নিদিয়। অৱশ্যে জীৱনৰ
 কথা আছিল সুকীয়া। বজাৰৰ ডাঙৰ দোকান কেইখনৰ প্ৰাৱ
 মহাজনেই তেওঁৰ চিনাকি, কেইজনমান সমবয়সীয়া আৰু দুই-চাৰি
 জন তেওঁৰ হাইস্কুলৰ ডলৰ শ্ৰেণীৰ সহপাঠী। কেৱল কবি বৈ যোৱাৰ
 কাৰেই আৰু তেওঁলোকৰ ভাগ্য কলিছে, নহলে হয়তো জীৱনৰ কৰেই
 নেতুকুৰি কৰে বৰ্জীৰ দৰমহা খোৱা বিৱৰা হৈ কলহতে বৰলৈ

উজ্জ্বল হৈছে। সেইসকলৰ ভিতৰত বিপুল মহাজন অন্তৰ্ভুক্ত। তেওঁ
 হেনো নিৰ্বাচনৰ সময়ত সত্ৰী অজ্ঞানতৈ মহা হেজাৰ টকাৰ মহাজন
 আগবঢ়ায়, অৱশ্যে সত্ৰীসকলৰ দেখা বাবে নহয়, তেওঁৰ ভোটাৰি-
 কাৰী মহাৰ বাবেহে। ইণিনে বিপুলেও কাম কৰি নৈছে,—বিৰাট
 কাঠৰ গোলা, কাঠকলা কল, ইটাৰ ভেঁটা, মহাৰন বাচ, সোণাকুলী-
 কপাকুলিত দেউৰা বিয়া খেতি মাটি, ডাঙৰ ল'ৰাটো চৰকাৰী কল-
 পানীৰে আবেৰিকাত ইঞ্জিনিয়াৰিং বিভাগত অধ্যয়ন, ইত্যাদি।

জীৱনৰ লগত কিন্তু বিপুলৰ ব্যৱহাৰ ঠিক ছাত্ৰকালৰ দৰেই—
 ভাই আৰু ভাই। আন মাহুৱে কিন্তু তেওঁলোকৰ এই ব্যৱহাৰ দেখি
 আচৰিত হৈ যায়।

এদিন বিপুলে হাঁহি হাঁহি সোধে, “তই হেনো ভাই বহুত কিতাপ
 লিখিছ অ’, খুব ভাল এখন পঢ়িব দিবিচোন।”

“কিতাপ পঢ়িবি?”

“সময় নাপাওঁ, বহুৰৰ ভিতৰত বৰ বেছি নামঘোৰাৰ পাত ছয়
 সাতোটামান পঢ়া হয়। অ, বৰিচোন।” মুখখন জীৱনৰ কাণৰ
 কাষলৈ আনি সোধে, “খয়ৰামৰ বিষয়ে কি নাটক লিখিছিলিও?”

তেওঁ হি: হি: কৈ হাঁহি নিজৰ কবজনত এটি চাপৰ মাৰি
 দিয়ে।

জীৱনে লাহে লাহে কয়, “সেইবিলাক এব, ভোৰ এতিয়া ইমান
 টকা পইচা হৈছে ডাঙৰকৈ প্ৰেছ এটা আনি কাগজ এখন চলাই
 নিদিয় কিয়? ভোৰ লাভো হব আৰু নামঘোৰা বৈ বৈ যাব।”

মহাজন বৈ যায়। তেওঁৰ মুখ মণ্ডলত কিবা এটি আশাৰ ভাৱে
 বেঙাই যায়।

“কথাটো সোৱা নহয়। মোৰো কেতিয়াবা ভাব হয় কিবা এটা
 কবি নাম এটা ৰাখি থৈ যাওঁ। এবাৰ মনে মনে আমাৰ সত্ৰীক
 সুৰিছিলো—তেওঁ কয়, কংগ্ৰেছ কাৰ্যালয়টোকেই আগুনি আৰ-টি-টি
 ডিনি-তলা সজাই দিয়ক। কিন্তু ভয় লাগে। কেপত বেমে দলখল
 আছে বনে গোৰে শেষ কৰিব।”

“মহীৰ কথা বাদ দৈ ভাই। ডহঁতৰ মূৰতেই কবলৈ গলে কঁঠাল
ভাঙি সিহঁতে বৰ লোক বৰ নেতা হৈ থাকে।”

“এসু ইলেকচন আহিলেই দে টকা, পুতেকৰ বিয়াত দে, জীয়েকৰ
বিয়াত দে, চুটি লৈ যায়হে ভাই। মোৰ পৰাই ইমান আৰু মোক
কিনিব পৰা ধনীৰ পৰা যে আৰু কিমান আনে। তথাপিও, বেটাৰ
বোলে নাটেহে। চিলিপ দি গেলামালৰ দোকানৰ পৰা বস্তু নিয়ে।”

মহাজনে আৰু এটা কৃত্ৰিম হাঁহি মাৰি নিজৰ কৰজনাৰ ছুটামান
চাপৰ মাৰে।

“সেইবোৰ ভাই লোকক দেখুৱাবলৈ, মূখখক পতিয়ন নিয়াবলৈ।
অকল তোকেই নহয় দেশখনকেই সিহঁতে চুচি নিছে। টকা বাখে
সিহঁতে লগুনৰ বেছতহে।”

জীৱনৰ কথাৰাৰ শুনিয়োই বিপুল উচাপ খাই কৈ উঠিল, “লগুনৰ
বেছত ?”

“হয়।”

অৱশ্যে বেটাৰ খবচো আছে। জীয়েক-পুতেকহঁতৰ বিয়াস্তে
যথেষ্ট খবচ কৰিছে। ডাঙৰ জীয়েকৰ বিয়াখনক বহুতেই চৰকাৰী
বিয়া বুলিহে কৈছিল।”

“ডাঙৰ মানুহৰ কথা এৰ। পাৰ যদি তয়ো অহাবাবলৈ
এচেমুৱীৰ ইলেকচনত উঠ। আমি লাগিম নহয় তোৰ হৈ।”

বিপুলৰ মনটো ভাল লাগি যায়। মনতেই ভাবে, কুৰি হেজাৰ
টকা যায় যদি যাব, হাবিলেও নামটো প্ৰচাৰ হব।

জীৱনে তেওঁৰ মূখলৈ চাই বৈ থাকে। কিবা মন্তব্য দিব বুলি
আৰু কষ্টক বয়, কিন্তু একো নোকোৱাত নিজেই ক’লে, “জগতৰ
বিৰাট পৰিবৰ্তন আহিছে। গ্ৰন্থৰ অভিমান সাৰ্থক হোৱাৰ লগে
লগেই মানুহে নতুন সমাজ এখনৰ পাতনি মেলাইছে। সিহঁতৰ
নেতৃত্বই লোকক আমুয়াইছে ভাই, দহজনৰ এজন বুলি তোকেই
হয়তো ৰাইজে ভোট দি পেলাব।”

অল্প ভঙ্গৰ দৰে বিপুলৰ মনটো উচাপ খাই উঠিল। তেওঁ কৃত্ৰিম

হাঁহি এটা মাৰি কবজনত চপবিয়াই চপবিয়াই কৈ উঠিল, “বিকৈই, আজি দুদিন আগতেই সপোন এটাও দেখিছোঁ, সপোনটো কলিঙ্গাৰ ঘেন পাইছোঁ।”

“কি সপোন?”

“কব নাপায়, ক’লে সপোনৰ ফল ভজ হয়।”

“ভাল, ভাল, বৰ ভাল হওক, তাহানিৰ শৈশৱৰ বন্ধু এজন বজাৰ বৰচ’ৰাত বৰ আসনত বহক। চুচি খোৱাহঁতক আঁতৰ কৰিবৰ সময় হ’ল।”

হুয়োৰো অন্তৰত হুটি বিভিন্ন ভাৱৰ আনন্দৰ ঢৌ খেলি গ’ল।

“এই কেইদিন ভাই বৰ লোকচান। হাজো ৰাস্তাত বানপানী উঠাত বাচ বন্ধ আছে। নলবাৰীৰ লাইনেদিও ৰাস্তা ভাঙি থকাত, আধা বাটৰ পৰাই বাচ ঘূৰি আহে।”

“হওকহে ভাই কিছু খালি হলোহ আক কিছু ভৰাব পাৰিবি, ভৰাত ভৰাই দিলে, পৰিহে যাব।”

হুয়ো হাঁহে। বিপুলে নিজৰ কবজনত হুটা মান চাপৰ মাৰি হৰ্ষধ্বনি কৰি উঠে। তেওঁৰ মন ঘূৰে। টকা খৰচ কৰি বৰ মালুহ হোৱাৰ হাবিলাস তেওঁৰ হিয়াৰ নিভৃত চুকত জীৱন্ত হৈ উঠে।

১৯৬৯ চনৰ বাৰিষা। বানপানী আক বেচি হৈ উঠে। গদাধৰ, বেকী, বৰলীয়া, গাভৰু, কপিলী, কাকডোঙা, বঙাটৈ, চিচি আদি নৈ সমূহত বাঢ়নী পানী বিপদ সীমা অতিক্ৰম কৰা বুলি খবৰ আহিছে। বহুৰমপুৰত মৰা হাতী ভাহি আহিছে বুলিও খবৰ পোৱা গৈছে। মন্ত্ৰীসকলে ভ্ৰমণৰ দীঘল কাৰ্য্যনুষ্ঠান লৈ চিলঙৰ পাহাৰৰ পৰা নামি আহিছে।

বেলগাডী বন্ধহৈ থকা বুলি খান্দৰ দাম বাঢ়িছে :—

চাউল ২ ০০ টকা কেজি

মচুৰদালি ৩ ৭৫ ” ”

মাটিবাহ ৩ ৫০ ” ”

চেনি ৪ ৮০ ” ”

সোণ ৫০ টকা কেজি

খিঠাডেন ৫ ০২ " "

আটা ৯৫ " "

বাতি থাই বৈ উঠাৰ পিছত জীৱন আৰু ইবা পিছ পিনৰ পিৰা-
লিত বহি সুখ-দুখৰ কথা পাতিছে। অসমৰ ছয়োখন জিলাতেই ঘূৰি
পকি ত্ৰিশ বছৰ চৰকাৰী কামৰ পিছত নিজৰ ঘৰ পাইছে। কোনো
দিনা কোনো ক্ষেত্ৰতেই ছয়োবো এৰা এৰি হোৱা নাই। ছয়োবো
প্ৰেমময় জীৱনে ছয়োবো জীৱনক আৰ্জিও একত্ৰিত কৰি যেন বঙীন
কৰিহে ৰাখিছে। ছয়োবো হিয়াৰ বান্ধোনৰ এনে মাদকতা আছিল
যে বহুত সময়ত সাংসাৰিক বহুত কথালৈ ছয়ো আওকাণ কৰি
প্ৰাৰ্থিব সম্পদক বাট ভেটিছিল।

প্ৰভিডেণ্ট কাণ্ডৰ বাবছেজাৰ টকাৰ বাহিৰে তেওঁলোকৰ নগদ
টকা আৰু একো নাছিল। অৱসৰৰ আগে আগেই জীৱনে স্থিৰ
কৰিছিল যে তেওঁ এখন আলোচনী উলিয়াব, দেশত এটি
জনমত গঠন কৰিব, ডেকাশক্তিক একত্ৰিত কৰি তেওঁলোকৰ সৰ্ব্বো-
ত্তম গুণবোৰৰ বিকাশৰ অবাধ সুযোগৰ ভিত্তি ৰচনা কৰিব আৰু
শ্ৰমজীৱী ৰাইজক মুনাফাখোৰ গোষ্ঠীৰ পৰা ৰক্ষা কৰিব।

“এইখিনি টকাৰে পৰিয়ালটোকেই চলাব নে প্ৰেছৰেই সপোন
দেখিব? বহুত সপোনেই আপুনি দেখিলে, এতিয়া জানো আকৌ
সপোন দেখাৰ সময় আছে?”

ইবাৰ কথা শুনি জীৱনে হাঁহি মাৰি কয়, “সপোন যদি মধুৰ হয়,
তেনেহলে সপোন দেখাত একো দোষ নাই। কিন্তু সপোন বিলাসী
মানুহ মই কোনো দিনাই নহয়। পাঁচজন লগ লাগি আমি সমবায়ৰ
ভেটিত প্ৰেছটো তৈয়াৰ কৰিম, কিন্তু কাগজখন হ'ব মোৰ নিজা,
অৱশ্যে দিহা পৰামৰ্শ দিয়াৰ বাবে উপদেষ্টা বোৰ্ড এখনো ৰাখিম বুলি
ভাবিছোঁ।”

“পিছে ছোৱালীৰ বিয়াৰ কথা আৰু ল'ৰাটোৰ জীৱিকাৰ
কথা?”

“ছোৱালীৰ বিয়াৰ কথা জ্বাৰ কথা উকলি গৈছে। সমাজৰ পৰিবৰ্তন হৈছে। বিয়া হৈ যাব।”

“এনেয়ে হবনে ?”

“অৱশ্যে এনেয়ে নহয়। উভয় পক্ষৰ হাবিলাসতহে বিয়া বন্ধটো হৈ উঠে। সেইদৰেই হব। ল’ৰাটোক ৰূপহী বাপানলৈকেই পঠাই দিওঁ। বিমান দিন তাত বন্ধু বৰদলৈ থাকিব, সিমানদিনলৈ আমাৰ চিন্তা নাই। সকলো ল’ৰাটো পঢ়ক। জ্বহৰৰ ভিতৰতে ছটা ছোৱালী দিম বুলি তুমি ধৰি লবা।”

গিৰীয়েকৰ কথাত ইবাৰ হাঁহি উঠে। তেওঁ নিজৰ জীৱনটোকে সদায় এনেদৰেই সৰল-সহজ ভাৱে লৈ আহিছে। কব পৰা নাই, জীৱনবোৰ এনেদৰেই যাবনে ? তেওঁ মনতেই ভাবে।

“অ’ আৰু এটা কথাহে, বিপুল মহাজনক খুঁজি গা তোলাই দিছোঁ—অহাবাৰৰ নিৰ্বাচনত উঠিবলৈ। ইয়াত কংগ্ৰেছৰ পৰা থয়ৰামকেই উঠাই দিব, সেই মানুহজনৰ প্ৰতি বাইজৰ মুঠেই আস্থা নাই। আমি শ্ৰমজীৱী শক্তি সংঘৰ পৰা মহাজনক উঠাই দিম।”

“তেওঁ জানো শ্ৰমজীৱী ?”

“নিশ্চয় বিৰাট ব্যক্তিগত শ্ৰমৰ দ্বাৰাইতো তেওঁ আজি ধন ঘটিছে। নিজেও তেওঁ এজন নিপীড়িত বুলি কৈছে ভাল পায়। তেওঁ সাধাৰণ মানুহ। তেওঁৰ জীৱনধাৰাৰ পদ্ধতিও দহজন সাধাৰণ লোকৰ দৰেই।”

“কিন্তু থয়ৰামৰ ধনবলক জানো বলে পাৰিব ?”

“জনবলৰ আগত তাৰ ধনবল উকৰি যাব।”

কল্লেখক বৈ ইবাই কয়, “সি আমাক যথেষ্ট লাভ ঘটি কৰিছে। দেউতাই শেষ শয্যাতে পৰি থকা সময়তেই সি আপোনাক ডেকপূৰলৈ বদলি কৰাইছিল। আপোনাৰ বাবে দেউতাই কিমান আকুল হৈ পৰিছিল। ঈশ্বৰ আছে, শেষ নিশ্বাসৰ সময়ত আপুনি দেউতাক পালে। সেই কেইটা দিনৰ কথা ভাবিলে, আজিও চকুলৈ পানী আছে। অধৰমীৰ বৃদ্ধি নাই।”

জীৱনৰ মনটো ধৌকি বাধো লাগে। দেউতাকলৈ মনত পৰে। কিমানজনোই মন্ত্ৰী অক্লান্ত আৰু ধৰ্মাৱলম্বী চৰণত আত্ম-সমৰ্পণ কৰি পুতেক জোঁৱায়কক ডাঙৰ বিষয়া কৰিলে, কিন্তু তেওঁৰ দেৱোপম পিতৃয়ে কোনোদিনা তেনে পশু শক্তিৰ ওচৰত আত্ম-সমৰ্পণ নকৰিলে। পিতৃৰ প্ৰতি তেওঁৰ অন্তৰ দৌ খাই আছে। কোনোবা দিনৰ পৰা নিজৰো তেনে এটি অভ্যাস গঢ়ি উঠিল। জনসাধাৰণৰ বাবে সহজ লভ্য মন্ত্ৰী অক্লান্তৰ ওচৰো নাচাপিল প্ৰমোচনৰ বাবে। নামঘোৰা পঢ়ি শুনাই শুনাই সহকাৰী মাষ্টৰৰ পৰা হেডমাষ্টৰ হ'ল অযোধ্যাই—এই কথা সকলোৱে জানে। তেওঁৰ, সেইবিলাকো একো কথা নহল। জীৱনৰ মনৰ মাজলৈ এটি অৱসাদৰ ভাবো অজ্ঞাতে আহি তেওঁক লিড়িৰ খোজে। কিন্তু এই ভাৱক বাধা দি তেওঁ আত্মবল এটি লভিবলৈ যত্ন কৰে। বহুত দিনৰ পৰা তুঁহ জুইৰ দৰে জ্বলি থকা মনৰ বিপ্লৱী ভাৱধাৰাক সক্ৰিয় কৰিবলৈ হাবিলাস কৰি উঠে। কেৱল সংস্কাৰৰ দোহাই দি বিপ্লৱী কাৰ্য্য-প্ৰচাৰ জ্বলন্ত অগনিক হুমাৰলৈ যত্ন কৰোঁতা সকলৰ প্ৰতি ভীষণ বিৰোধৰ ভাব তেওঁৰ অন্তৰত জ্বলি উঠে। যুদ্ধৰ লগত সদায় মানুহৰ মৃত্যু জড়িত থকাৰ দৰে সংস্কাৰৰ পথতো সদায় জড়িত হৈ থাকে কল্যাণধৰ্ম্মী নতুন সমাজৰ মৃত্যু বিভীষিকা। মানৱতা আৰু সীমা-হীন সমাজ প্ৰগতিৰ বাবে লগা হৈছে আজি এক আপোচহীন মহা-সংগ্ৰাম। জীৱনৰ জীয়াই থকা দিন লিখিব পৰা হৈ আহিছে সঁচা, কিন্তু যি সত্যৰ অনুসন্ধানৰ বাবে তেওঁ আজি আগবাঢ়ি আহিছে, তাৰ পৰা তেওঁ কেতিয়াও উভতি নাযায়।

ইয়া তেওঁৰ কাৰতে বহি থাকে। সমাজৰ এক আমূল পৰিবৰ্ত্তন আশা কৰিব নোৱাৰিলেও, তেওঁৰ বিশ্বাস যে আগত ভৱিষ্যত বৰ্ত্তমান-তকৈ অধিকতৰ যুক্তিপূৰ্ণ হব আৰু সময়ৰ লগে লগে সমাজৰ বহুত অনিষ্টকৰ কথা নাইকিয়া হৈ যাব।

ৰাতি হৈ আছে। কাৰতে থকা ওখ আমগছ জ্বলিত কেঁচাই ফুকলিয়াই উঠে। ৰাতিটো আৰু গহীন হয়।

গুৱাহাটীৰ বৰ নগৰৰ সৰু পথাৰ এখনত গণতন্ত্ৰৰ স্তম্ভ গাই যন্ত্ৰী
এজনে বক্তৃতা দি থাকোঁতেই নগৰৰ এটি অংশত পোষক ধনী
শ্ৰেণীৰ এক সম্প্ৰদায়ৰ ওপৰত হঠাতেই এটি ভীৰু আক্ৰমণ আৰম্ভ
হ'ল। সিহঁতৰ ঘৰৰ লোৰ কপাট ভেদ কৰি ধনৰ চৌপোলা কোনো
অজ্ঞাত যুৱকৰ দলে কাটি নিলে। ঠাইয়ে ঠাইয়ে ছুই-এটি ঘৰত
অগ্নি সংযোগ হ'ল। ধনীকৰ ভেৰোগীয়া পালোৱানৰ লগত যুৱ
শক্তিৰ ভেটাতোটি হ'ল। শোষক ধনীৰ ওপৰত এনে আক্ৰমণ
হঠাতেই কৰবাৰ পৰা হোৱাত নগৰৰ নিবজুৱা দলৰ ছুই-এক সংঘাতী
লোকে ভূতৰ ওপৰত দানৱৰ দৰে এই ধনীৰ দলক ভীৰুভাৱে আক্ৰমণ
কৰিলে। হঠাতেই এটি অঘটন ঘটি পৰিল। সিহঁতে ফোন কৰিও
কাকো নাপালে, কাৰণ ফোন সংযোগ আগতেই বিচ্ছিন্ন কৰি ধোৱা
হৈছিল। চাৰিখণ্ণ জালুৱাৰীৰ মহা আনন্দৰ মাজত হুৱা-ছুৱা লাগি
পৰিল। কিন্তু ইয়াৰ চাৰি-কাঠি ক'ত কোনেও উমান নাপালে।
অসমৰ চাৰি সীমাৰ বাহিৰৰ পৰা ওলোৱা এখন বাতৰি কাকতে এটি
খবৰ পোষণ কৰিলে যে, এই কাৰ্য্য গুপ্তভাৱে সংগঠিত হোৱা শক্তি-
শালী লাচিত সেনাৰ।

ঘটনাৰ সন্ধিয়া পুলিচে গ্ৰেপ্তাৰ কৰিলে যুৱক নেতা প্ৰণৱক।
তাৰ পিছদিনা আৰু কেইজনমান কলেজ আৰু বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ছাত্ৰও
বন্দী হৈ পৰিল। ইয়াৰ পিছত এমাহৰ ভিতৰতেই ছাত্ৰ, অ-ছাত্ৰ
বহুত জন যুৱকক হাতকেৰেয়া দি বন্দীশালত সূমুৱাই
ধলে।

প্ৰণৱৰ গ্ৰেপ্তাৰৰ বাতৰি জীৱনে পাইছিল দৈনিক কাকতত।
একালত বেতিয়া জীৱন শিক্ষক আছিল তেতিয়া তলৰ শ্ৰেণীত পঢ়ি
থাকোঁতে প্ৰণৱ তেওঁৰেই অতি প্ৰিয় ছাত্ৰ আছিল। তেতিয়া প্ৰণৱৰ
নাম আছিল সজীৱানুভূত। প্ৰণৱৰ গ্ৰেপ্তাৰত তেওঁ মনতেই গৌৰৱ
অহুভৱ কৰিলে।

গুৱাহাটীত ১৪৪ ধাৰা জাৰি হ'ল, পিছতেই তয়্যাবহ সাক্ষ্য আইনে

বে-আইনীভাৱে সকলোকে গিলি পেলাবলৈ বকাসুখৰ দৰে মুখ বেলি
আঁকাল-পাঙাল চুলে ।

বিজোহী নগৰ লগত হাত মিলাই অসমীয়াই অনা অসমীয়া
ভাৰতীয়ক খেদি স্বাধীনতা ঘোষণাৰ বাবে পোপম প্ৰস্তুতি চলোৱা
বুলি দিল্লীৰ বাতৰি কাকত এখানে এটি খবৰৰ বৰ দামামা বজোৱাৰ
পিছত দ-দ বুকক বন্দীশালত সুমুৱাই থোৱা হ'ল । নিবাবক
নিৰোধ আইনৰ বন্ধন জবী লৈ চিপাহী-চম্ভৰীয়ে ধুমুহাৰ সৃষ্টি কৰিলে ।
কেন্দ্ৰীয় চোৰাংচোৱাই সকলো পিনে চলাথ কৰি ফুৰিলে ।

লাচিত শব্দটোৰ অৰ্থ কি ? দিল্লী, বোম্বে, মাজাজ, জয়পুৰ,
ত্ৰিবাঙ্গমত একো বিচাৰি নাপালে । 'দেশতকৈ মোমাই ডাঙৰ
নহয়' মহাবাণীবো সন্ধান এই ঠাইত অজ্ঞাত । মাথো, সকলো পিনে
অপ-প্ৰচাৰ কৰিলে—পৰ্বতীয়া 'অহমীয়া'ৰ ই এক স্বাধীনতাৰ
পাশৰিক সংগ্ৰাম ।

চোৰাংচোৱাৰ জেৰাত প্ৰণৱে খঙতেই হেনো কৈ পেলালে যে
দেশৰ যুৱক শক্তিয়ে দক্ষিণ মহাসমুদ্ৰৰপৰা পশ্চিম বায়ুৰ প্ৰভাৱত
কু-মেৰু নামে চৈঁচা পানীৰ বৈ অহা প্ৰবল বেঙ্গুয়েলা (Benguala
Current) তবন্ধক বাধা দিবলৈ বন্ধ পৰিকৰ হৈ পৰিছে । অসমক
ধংস কৰিবলৈ অহা চাব-গাছো সমুদ্ৰক (Sargasso Sea) বাধা
নিদিলে অসম ভৈয়াম গুচি সমুদ্ৰ হৈ যাব । ভূগোলৰ জলমণ্ডলৰ
জ্ঞান নথকা চোৰাংচোৱা আৰু চিপাহীয়ে ইয়াৰ ব্যাখ্যা কৰিলে নিশ্চয়
আও প্ৰকাৰেই ।

হেৰিয়াচ কৰ্পাচত বন্দী হৈ থকা ছাত্ৰ যুৱকসকলে পৰীক্ষা দিয়াৰ
সুযোগ বিচাৰি কৰা দাবীক উলাই কৰাত প্ৰণৱৰ লগতেই আৰু
তিনিজনে আও মৰণে মৰো বুলি লম্বোন দিলে । পিছত, জয় হ'ল
ডেকাসকলেৰেই । কেবাবছবো পঢ়া এৰি বি-এ পাছ কৰি শিক্ষক
হৈ থকা প্ৰণৱে যে আকৌ এম-এৰ ছাত্ৰ, জীৱনে কাকতৰ বতৰাৰ
পৰাহে জানিব পাবিলে । তেওঁ গোঁৱৰ বোধ কৰে । এই সকল
দেখ-প্ৰেমিক যুৱকক লৈ জীৱনে সমগ্ৰ ৰাজ্য জুৰি সমাজৰ আত্ম-

প্ৰতিভাৰ ভয়া-ময়া বণৰ সৃষ্টি কৰিব। সমাজক বক্ষিত কৰি প্ৰাকৃতিক সম্পদ সমূহকো বৰিষূৰ কৰি পেটত ভৰোৱা দানবসকলক বাতৰৰ সৈত্ৰৰ দৰে চেপেটা কৰি দিব পাবিলে। জীৱনে কল্পনা কৰি ভক্ত হৈ যায়।

এনেতে চিপাহী এজনে আহি জীৱনক খবৰ দিলে যে মন্ত্ৰী অক্লান্ত ডাঙৰীয়াই তেওঁক হেনো চাবকুইট হাউচলৈ মাতি পঠিয়াইছে। খবৰ-টোত তেওঁ কিছু অপ্ৰস্তুত হলেও, মন্ত্ৰীৰ আহ্বান বাজ-মাজা বুলি বেপাৰেগিকৈ খোজ ললে।

তেতিয়া চৰকাৰী ভৱনত বহুত মানুহ। কেবাজনেও তেওঁৰ পিনে কেবাহীকৈ চালে। ছই-একেই মনতেই ভাবিলে—বোধহয় বোৰ্ড বা বেচৰকাৰী অনুষ্ঠানৰ কিবা চাকৰি বিচাৰি আহিছে।

“নমস্কাৰ।”

“বহুক, বহুক, পেন্সনলৈ আহিনো কি কৰিছে? কিতাপ-পত্ৰ কিবা লিখিলে নেকি?”

মন্ত্ৰীৰ কথাত জীৱনে এটি কৃত্ৰিম হাঁহি মাৰি ক’লে, “হাতে লিখা নাটক আছে, কিন্তু ষ্টেজত ভাও নকৰাকৈ নাটক ছপা কৰি উলিয়াব নোৱাৰি, ক্ৰটি বৈ যায়।”

“প্ৰেছ লব খুজিছে বোলে, হয় নেকি?”

“টকাৰ অভাৱ, মনটো আছিল জীৱিকাৰ বাবেহে। থকা দিন কেইটা কোনোমতে চলিবলৈহে সক প্ৰেছ এটা লবৰ মন আছিল।”

কণ্ঠ নকণ্ঠ কৈ জীৱনে কথাখিনি কৈ উঠে।

মন্ত্ৰীয়ে খিল-খিলকৈ হাঁহি কয়, “খোলা মানুহ, দেশৰ কামৰ বাবে নহলেও নিজৰ কামৰ বাবে যে দৰ্কাৰ, ঠিকেই।” তেওঁ আকৌ এবাৰ খিল-খিলকৈ হাঁহি মাৰে।

“ৰাজনীতিত নাথাকিলে মানুহ তেনেকুৱাই হয় চাব।” চাৰ সন্তোষনত মন্ত্ৰীজনে সুখী হ’ল।

“লোৱন এটি লওঁক, চৰকাৰী লোৱন পাব নহয়, দৰখাস্ত দিলেই পাই যাব। ইমান বছৰ চৰকাৰৰ বাবে খাটিছে, নিদিব কিয়?”

কাষতেই বহি থকা খয়ৰামে লাহেহৈক মাত লগালে, “চৰকাৰৰ ওপৰতেই ভৰি তুলি ধোৱা গৈছিল, এতিয়াও চৰকাৰকেই বুকুত ভৰিৱাই বো-ববালী খাব লাগে।”

খয়ৰামৰ অনাহুত কথাত জীৱনে মনত বেজাৰ পালেও, মন্ত্ৰীৰ প্ৰিয়লোক বুলি মুখেৰে একো নকৈ মাথো মূৰ ছপিয়াই ক’লে, “সেৱাৰ ভাৰতহে চৰকাৰী কাম কৰা হৈছিল। বো-ববালী নালাগে, পুঠি-খলিহা হলেই আমাৰ নিচিনা সৰু মানুহবিলাকৰ হৈ যায়।”

“সৰু নে বৰ জনা আছেহে, কি কোৱা।”

বৰ নিৰস ভাৱে খয়ৰামে কৈ উঠে।

বয়সত মন্ত্ৰীতকৈ খয়ৰাম ডাঙৰ। মন্ত্ৰীৰ আগত যেই-সেই কথা কবলৈ তেওঁৰ সাহস আছে।

“আপোনালোকৰ আগত আমি বৰ হব পাৰোঁনে ? আমি সদায় লকৰেই।” জীৱনে বিনীতভাৱে কয়।

“এওঁ সৰু, এম-এল-এ হৈ ডাঙৰ হব খুজিছ এতিয়া।” গোৰ-গোৰাই খয়ৰামে কৈ পেলায়।

মন্ত্ৰীয়ে হাঁহি মাৰি উভয় পক্ষ বাধিবলৈ ক’লে, “যি কোনো নাগৰিকই ভাৰতত এম-এল-এ হব পাৰে আপুনিও হব পাৰে জীৱনেও হব পাৰে।”

উপস্থিত থকা মানুহ কেইজনমানে “হয় হয়” বুলি সমৰ্থন জনায়।

“আন এজনে কয়, “চাকৰি কৰিলেও এওঁলোকে সঁচাকৈয়ে দেশসেৱাৰ ভাৰতেই কৰিছিল।”

“দেশ সেৱকক সা-সম্পত্তি কিয় লাগেহে ?” খয়ৰামে অইন কালে মুখ কৰি কথাখিনি কৈ পকা চুলিখিনি লাৰিবলৈ ধৰে।

“দেশ-সেৱক হলেও হুসাজ খাব লাগিব। এবক, এবক, বলক খাব লাগে আৰু এতিয়া। জীৱনক আমাৰ বহুত কামত লাগিব। শুণী মানুহক আমি এবিৰ নোৱাৰোঁ।”

মন্ত্ৰীৰ কথাত খৱবামৰ ভিতৰখন ক'লা পৰি গলেও, কৃত্ৰিম বেকা হাঁহি এটি মুখত প্ৰকাশ কৰি মানুহক দেখুৱায়।

জীৱনে একো নামাতি ক্ষন্তেক বৈ মন্ত্ৰীৰ পৰা বিদায় লয়।

মন্ত্ৰীৰ চিক্‌চিকিয়া মটৰ গাড়ীৰ বাহিৰেও আক তিনিখন জীপ বাৰলৈ ওলাল। তেওঁলোকে পজিয়াৰ বাটেদি কানঙলৈ যাব। তাত মানুহৰ অভাৱ অভিযোগৰ কথা শুনি বাঙাপানী পাব, তাত সকলোৰে ছপবীয়াৰ ভোজন হ'ব।

সোঁ-সোঁ কৈ গাড়ীবোৰ ধূলি উৰাই আগ বাঢ়িছে। গাড়ী অ'ত ত'ত বাধি মন্ত্ৰীয়ে মথাউৰিৰ অৱস্থা চাই গৈ কান্ধ পালে। সিদিনা কানঙৰ সাপ্তাহিক হাট। বজাৰবেই একাৰে বাটৰ পিনে মানুহৰ ঠকুৰক লাগি ভাতৰ উভল অহা দিছে।

মন্ত্ৰীয়ে গাড়ী বাধিবলৈ ক'লে।

এজন দাডি থকা লোকে মন্ত্ৰীৰ গাড়ীৰ ওচৰলৈ আহি চিনাকি মানুহৰ দৰে কবলৈ ধৰিলে, “আদাব চাব, বৰ অভুত ঘটনা। এমন ঘটনা আমাদেৰ এইখানে নাই হয়।”

“কি হৈছে?” মন্ত্ৰীয়ে সোধে।

“একজন বেপাৰীৰ চুৰি হৈছে অভুত ৰকমে।”

মন্ত্ৰী আক আন আন মানুহ সেই মানুহজনৰ পিনে চাই থাকিল।

“একজন লোকে একজন বেপাৰীৰ জামাৰ পিঠিত মানুহেৰ ময়লা ইকৰাৰ আগ দিয়া লাগাই দিছে। পাছে সেই লোকটাই বেপাৰীক কৈছে, মশায় আপোনাৰ জামাযতো ময়লা। বেপাৰী আচৰিত। জামাটা খোলাৰ আগতে পৰচা থাকা বেপাৰীৰ জোঙলাটা মাটিত বাধি জামা খুলবা ধৰতেই জোঙলা নাই। জামা খুলি উঠি বেপাৰীয়ে জামাও নাপায়, জোঙলাও নাই।”

কাৰতেই থকা কোনোবা এজন হাটুৱৈ লোকে ক'লে, “কোল-কাট্টা কাঁকি চাব, কি ক'ব।”

সকলো আচৰিত হৈ উঠিল।

“মানুহজনক বিচাৰি উলিয়াই পুলিচক চমজাই দিয়ক” বুলি কৈ

মন্ত্ৰীয়ে গাৰ্খী চলেদ্বাৰ ইংগিত দিলে । তেওঁ বনে বনে ভাবি থ'ল—
বিয়েই নহওক, দেশৰ ইয়ো এটা প্ৰগতিৰেই লক্ষণ ।

তেতিয়া তব চুপৰ । গাৰ্খীৰ ভিতৰতেই মন্ত্ৰীৰ মুখ মণ্ডল ব'ন্দৰ
হেঁতাত বগা পৰি উঠিছে । তেওঁ গাৰ্খীৰ পৰা নমাৰ লগে লগেই গাওঁ
পাকায়তৰ সজাপতি বদলা অধিকাৰীয়ে নমস্কাৰ জনাই ফুলৰ মালা
এৰাৰ পিছাই দিলে । ডা-ভাঙবীয়া আৰু পা-পালীৰে সৈতে তেওঁ গৈ
অধিকাৰীৰ ভায়েক মথুৰা অধিকাৰীৰ চ'ৰা ঘৰত গৈ বহিল । তেওঁ-
লোক বহিবৰ বাবেই চ'ৰা ঘৰটো সজাই থোৱা হৈছিল । মহাত্মা
গাৰ্খী আৰু জৱহৰলাল নেহৰুৰ লগতে অধিকাৰীৰ নিজৰ কটো
এখনো ভাত আৰি থোৱা আছে । তেওঁৰ পোচাক পৰিচ্ছদ জৱহৰ-
লালৰ লেখিয়াই, সেয়েহে, গাওঁ অঞ্চলৰ বহুতেই তেওঁক বাঙাপাইনা
জৱহৰলাল বুলিয়েই পিছত কোৱা কুই কৰে । তেওঁৰ আগত কিন্তু
সৰ্ব্ব-সাধাৰণ প্ৰায়ে কম্পমান । মূৰত তেওঁৰ গাৰ্খী টুপীটো এইজন
মন্ত্ৰীৰ দৰে সদায় জিলিকি থাকে । অৱশ্যে, কোনো নাম-কীৰ্ত্তনলৈ
গলে তেওঁ সেই টুপীটো খুলি ৰাখে, কিন্তু মন্ত্ৰীৰ মূৰৰ টুপীটো নাম-
ঘৰৰ ভিতৰত নাম প্ৰসঙ্গতো নামি নাহে । এবাৰ এখন বৰ নাম
সবাহত ডিম্বে নামৰ নিলাজ মুখপোৰা মানুহ এজনে থাপনাৰ আগত
প্ৰসঙ্গ কালত বগা টুপীটো পিছি থকাৰ বাবে প্ৰতিবাদ কৰোঁতে
মন্ত্ৰী গৰাকীৰ পা-পালী কেইজনমানে ধৰি কিলাবই খুজিছিল, মন্ত্ৰী
গৰাকীৰ মধ্যস্থতাতহে বেচেৰা ডিম্বে বন্ধা পৰে । এই ডিম্বেকেই
২৬ জামুবাৰীৰ ধ্বংস কাৰ্য্যৰ লগত জড়িত থকা বুলি পুলিচে হাত-
কেৰেয়া দি ধৰি নি তিনিমাহ হাজতত থৈ দিছিল । মানুহজন কিন্তু
বিহু-গুটীয়া, বজাকো দেও বুলিব নোখোজে, কিন্তু তেওঁ ৰাইজৰ
সমৰ্থন নাপায় ।

বৰ অধিকাৰী জনাই মন্ত্ৰীক পালী পহৰীয়াৰে সৈতে বহিবলৈ দি
ভোজৰ তহাৰধানলৈ গ'ল ।

লগে লগেই আহি পালে দাব নাৰিকলৰ পানী । মন্ত্ৰী গৰাকীয়ে
একেলগে তিনিটা দাবৰ পানী খালে । লগত অহা সকলোও হেপাহ

পলুৱাই পানী খালে। তেওঁলোকৰ কেবাজনৰো কিছু এনে পানী খালে খবীৰ মাত নপৰে। বাঙাপানী পাৰ্ৱত, তেওঁলোকৰ হাবি-লাসৰ লাও যে পোৱা নাযায়, তাক তেওঁলোকে ভালকৈয়ে জানে, অন্ততঃ এনে দেখা শুনা ভাৱে।

নানা জনে নানা কথা লৈ মন্ত্ৰীক দেখা কৰিলে। প্ৰাইমাৰী স্কুলৰ শিক্ষকৰ পদ প্ৰাৰ্থীও পাঁচজন আছিল, ৰাজ্যিক পৰিবহন বাচৰ কন্ডাক্টৰ হোৱাৰ হাবিলাসভো ছুই-চাৰিয়ে দেখা কৰিলে, বাষ্টাৰ মহকী-খালাচীৰ প্ৰাৰ্থীৰ বাপেকো ছুই-চাৰি আহি মন্ত্ৰীক চালাম কিলে।

কল্লতকৰ দৰেই তেওঁ সকলো কথা শুনি শুনি সন্তোষজনক সমীক্ষান দি গ'ল। তেওঁৰ টক্টকীয়া ভৰা গাল দুখনিলৈ কোনো কোনোৱে ৰ লাগি চাই থাকিল।

অলপ পিছতেই সভাপতি অধিকাৰীয়ে আহি ক'লে, “বাপসকল, উঠিবৰ হৈছে।”

হিৰ্ হিৰ্ কৈ সকলোৱে উঠিল। মথুৰা অধিকাৰী আগতৈ তেওঁলোকক লৈ গ'ল।

“আহক, আপুনিও বহক” বুলি অধিকাৰীৰ পিনে চাই মন্ত্ৰীয়ে অনুৰোধ কৰিলে। ভালৈই পালে তেওঁ। বহি পৰিল মন্ত্ৰীৰ কাষতই।

বো মাছৰ প্ৰকাণ্ড মূৰ এটি মন্ত্ৰী জনাৰ পাতত জিলিকি আছিল।

“মোকহে দিছে দেখো?” মূৰটো দেখুৱাই মন্ত্ৰীয়ে হাঁহি হাঁহি কয়।

“আপোনাক দেখাকৈ দিয়া হৈছে আৰু আনবিলাকক নেদেখাকৈ দিয়া হৈছে অৰ্থাৎ ভাঙি মিহলাই দিয়া হৈছে।” সভাপতি অধিকাৰীয়ে অজি-ভজি দি কৈ যায়।

“দিয়ক দিয়ক, খাওঁক, মানাহৰ মিঠা মাছ।” মথুৰা অধিকাৰীয়ে কৈ উঠে।

মঙহ খোৱা কেইজনৰ কিছু মঙহভহে মন। তথাপিও মন্ত্ৰীৰ

অপভ্রমতাই বহি অন্ন-ব্যঞ্জন প্ৰশংসা কৰি তেওঁলোককও খোৱাত আনি
বায় ।

থেকেবাৰ আঙাৰ পিছত, দৈ-পানীৰ সকলোকে দিলে ।

“মন্ত্ৰী ডাঙৰীয়াৰ দৈ ?” হান্ধবসৰ মূৰত অধিকাৰীয়ে সোধে ।

এনেতে এজনে কাঠৰ কঠৈলা এটি আনি মন্ত্ৰী গৰাকীক দৈ কাটি
দিলে । কঠৈলাৰ দৈৰ গোন্ধটোৱেই স্নকীয়া । নাকত সেই গোন্ধটো
লগাত কেবাজনবো জিত্তা লক্ষ্যকালে ।

মন্ত্ৰীজনাই অধিকাৰীৰ পিনে চাই অলপমান হাঁহিলে ।

“আজিকালি কঠৈলাৰ দৈ পাবলৈকেই নাই ।”

মন্ত্ৰীৰ কথাৰাৰ শুনি অধিকাৰীয়ে লাহেকৈ কয়, “ভ্ৰমণমূচী
পোৱাৰ লগে লগেই এই বৈকুণ্ঠৰ বস্তুৰ ব্যৱস্থা কৰিবলৈ দিয়া হৈ
গৈছে । ভোগৰ গৰাকী ভগৱান । পিছে, মানাহৰ মখাউবিৰ
কথাটোও মনত ৰাখিব, নহলে কঠৈলাৰ বস্তুও পানী হেন হৈ যাব ।”

“ঠিক আঁহে ।” মন্ত্ৰীয়ে গম্ভীৰ ভাৱে উত্তৰ দিয়ে ।

অন্তেক জিৰণিৰ পিছতেই ৰাজহুৱা সভা । সেই ৰাজহুৱা সভাৰ
ছপা-জাননী যথেষ্ট ভাৱেই প্ৰচাৰ কৰা হৈছিল । কিন্তু ৰাইজৰ
উপস্থিতি হ’ল বৰ তাকৰ । গোৱালপাৰাৰ ফালৰ পৰা যোৱা দুই-
চাৰি বা-বিষয়া আৰু শাসক শ্ৰেণীৰ নেতাৰ চিক্চিকাই থকা মটৰ-
পাড়ী কিয়াট কেইখন গৈ সভাৰ সৌন্দৰ্য্য বঢ়াইছে । কেইজনমান
দুখীয়া মানুহে মন্ত্ৰীৰ বক্তৃতাতকৈ তেওঁলোকৰ গাড়ী কেইখনকেই চাই
চাই তথা লাগিছিল ।

মন্ত্ৰীয়ে দিছিল এটি দীঘলীয়া বক্তৃতা । সেই বক্তৃতাত মৃত্যুমুখী
শক্তিশালী দল এটাক জীয়াই ৰখাৰ অৱণ্য-বোদনৰ কৰণ ক্ৰন্দন যেন
নিৰাদিত হৈ উঠিছিল ।

সভা ভঙাৰ পিছত তেওঁলোক সদলবলে লেংটিচিঙাৰ ঘাটেদি
বিজনী ৰজাৰ তাহানিৰ ৰাজধানী অভয়াপুৰীলৈ বাওনা হ’ল ।

বাটতেই এক অশ্লীলকৰ পৰিস্থিতি । ঘাট পাৰহৈ মাটিত ভৰি
দিয়াৰ লগে লগেই হঠাতেই বৰটোপৰ দৰেই এটি ধনি উঠিল—

‘দিতে হবে অন্ন, দিতে হবে বস্ত্ৰ উদ্ধাস্ত বিধৱাকৈ।’ লগে লগেই পাঁচ খ নুব খুবোৱা অৰ্দ্ধ নগ্ন অন্ধাৰ বুদ্ধা বিধৱাই চাৰিওপিনৰ পৰা আহি মজ্জীজনাক ঘেৰাও কৰি পেলালে। সকলো মানুহ অৱাক হৈ পৰিল। সহস্ৰ চিপাহীৰ দলটোৱে বন্দুকত লাগি থকা বায়োনেট টোৱাই প্ৰস্তুত হ’ল।

মজ্জী অক্লান্ত দেহ আন মজ্জীৰ দৰে নহয়। বৃটিছ ৰাজক উত্তৰিয়াৰ সময়ত এনে ধৰণৰ চল-চাতুৰীত তেওঁ নিজেও অভ্যস্ত আছিল।

তেওঁ তেতিয়া সেই পাঁচ খ বিধৱাৰ বাবে পাঁচ হেজাৰ টকাৰ মঞ্জুৰী আগবঢ়ালে। মজ্জীক আগবঢ়াই আনিবলৈ যোৱা বজাই-গাওঁৰ জালাল মহোদয়ে তেতিয়াই টকা পাঁচ হেজাৰ বিধৱা সকলৰ আগত উলিয়াই দিলে। সমস্যাৰ তাতেই সমাধান হ’ল।

মজ্জীৰ গাভীৰ পিচতেই আনবিলাক গাভী শিলঙটি দিয়া বাটেৰে গিব্‌গিৰাই আগবাঢ়ি গ’ল।

বিধৱাসকলৰ মাজত এটি হিব-হিৰাই ধ্বনি উঠিল, ‘সংগ্ৰাম শক্তিশালী কৰো’, ‘সংগ্ৰাম শক্তিশালী কৰো।’

[৩]

ছয় মাহ লাচিত সেনাৰ অসুমানিক অপৰাধত আটক-বন্দী হৈ থকা প্ৰণৱ ৩১ জুলাইৰ দিনা মুক্তি লাভ কৰি গুৱাহাটীৰ ৰাজ-পথত ভৰি দিলে। তেওঁ ওলোৱা কথা তেতিয়া কোনেও গম নাপালে। তেওঁ ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰত থিয় হৈ উত্তৰ গুৱাহাটীৰ মাজেদি চাই পঠালে একেবাৰে দীৰ্ঘশ্বৰী পাহাৰলৈ। তাহানি লাচিতৰ দিনতেই যুদ্ধৰ বাবে প্ৰস্তুত কৰা পাহাৰ সদৃশ গুথ ৰাজ-গড় কেইটিমান যেন তেওঁৰ চকুৰ আগত তাহি উঠিল। শিশুকালৰে পৰা তেওঁ এই গড়সমূহত কিমান হেজাৰ বাৰ বগালে তাৰ লেখ জোখ নাই। বুৰঞ্জীৰ হেজাৰ কাহিনী লৈ বৈ থকা বুঢ়া লুইতলৈ অন্তৰেদিয়েই তেওঁ এটি প্ৰশ্নপাত জনাই পূৰ্বযুৱাকৈ খোজ পেলালে। পুঞ্জিপণ্ডিতৰ মিলবিলাকৰ

সমুখৰ্শদি থকা একোটা প্ৰশ্ন, একোটা হুমুহানৰ মলিব কেইটা ঘেৰি
 তেওঁৰ অন্তৰে ইতিকিঙৰ হাঁহি এটি মাৰি নিকুট শব্দ অন্তৰতেই বন্ধী
 কৰি ৰাখিলে। প্ৰাচীন কালত এই কাল্পনিক দেৱতাবোৰৰ সৃষ্টি
 কৰি এটি বুদ্ধিজীৱী শ্ৰেণীয়ে ব্যৱসায়ৰ পাতনি মেলিছিল, যাহুহৰ
 আত্মবলক বাধা দিয়াই দেৱতাৰ ককণা বিচৰাইছিল।

গৈ থাকোঁতেই বাটতেই লগ পালে চিৰিনাথ শইকীয়াক।

“নমস্কাৰ চাৰ।”

“অ’ প্ৰণৱ দেখোৱে, ক’ৰ পৰা আহিলা?” মুখলৈ জুমি চাই
 শইকীয়াদেৱে প্ৰশ্ন কৰে।

“কি কৰিম চাৰ, বৰঘৰৰ পৰা আহিলাঁ।”

“অ, হয় দিয়া বোপা। জীৱন ডাঙৰীয়াই এদিন কৈছিল তো।”

“তেওঁ ক’ত আছে? তেওঁৰ কাগজখন ওলাল নে?”

প্ৰণৱে শইকীয়াদেৱৰ মুখলৈ চাই ৰয়।

“উস, ঘূচৰখন পাইছে, কি কৰিব নোৱাৰিব? পেন্সন লৈ সাধু
 সাজিব খুজিছে। চোৱা বোপা, মোৰ খাবলৈ নাই। তেওঁ কেচত্ৰ
 পৰোঁতে মোক নলবাৰীলৈ মাতি নিল চিলঙলৈ পঠাও বুলি।
 পিছত দেখো ক’লে, যাৰ নালাগে। দহটা টকা দি মোক বিদায়
 দিলে। চোৱাচোন বোপা, মই দহোটা টকাৰহে মানুহ হ’লানে?
 মুখত শব্দবদেৱৰ কথা, কাৰ্য্যত ওলোটাটো।”

প্ৰণৱে ভিতৰেদি বৰ বিষম পালেও বুঢ়ামানীলোক বুলি তেওঁৰ
 কথাৰ একো প্ৰতিবাদ নকৰি মাথো ক’লে, “জীৱন চাৰক বহুদিনৰ
 পৰাই লগ পাই আহিছো। চাকৰি জীৱনত গ্লানি সদায় থাকিবই,
 সেই গ্লানি মানুহজনৰ বাবে নহয়, চাকৰিৰ প্ৰতিক্ৰিয়াই সেইটো।”

“নকৰাহে বোপা, তেওঁ ভাল নহয়, মুঠতে বেয়া।”

প্ৰজ্ঞা কৰা লোক এজনক আগতে এনেকৈ নিন্দা কৰাত প্ৰণৱে
 বৰ বিষম পালেও, নিন্দুক জনো বয়সীয়াল লোক বুলি তেওঁ মনে
 মনে ব’ল। বহুদিনৰ পৰা থকা সন্মানৰ ভাৱ চিৰিনাথ শইকীয়াৰ
 প্ৰতি সিদিনাই তেওঁৰ অন্তৰৰ পৰা বহুত খিনি টুটি প’ল।

“বাৰ্তা চাব, মোৰ কথাটো সুনিলেই, মই এইমাজ ক’ৰ পৰা ওলাই আহিলোঁ।”

“এস্ তোমালোকৰ ঘৰেই বা কি, জেনেই বা কি ? ল’ৰা মানুহ, বৰত থকাতকৈ বৰং এনেকৈ ঘূৰি ফুৰাই ভালদে। নিজৰো নাম হ’ল, দেশৰো কাম হ’ল। অ’ টকা পাঁচটামান দিয়াহে।”

প্ৰণৱ কিছু অপ্ৰস্তুত হ’ল। তেওঁৰ ভেঁনে এটি অৱস্থাত টকাৰ কথা কোৱাত, বৰ আচৰিত হৈ পৰিলেও, নিজৰ হাতত থকা সাত টকা পঞ্চাশ পইচাৰ পৰা পাঁচটি টকা তৎক্ষণাত উলিয়াই দিলে।

“হুটকা পঞ্চাশ পইচা মই ৰাখিলোঁ চাব,” বুলি কৈ প্ৰণৱে পইচাখিনি শইকীয়াক দেখুৱালে।”

“খুচুৰাখিনি দিয়া, হুটা টকাৰেই তোমাৰ কাম চলি যাব।”

প্ৰণৱৰ হাতৰ মুঠিৰ পৰা তেওঁ নিজেই পইচাখিনি গৰি উলিয়াই নিলে।

প্ৰণৱে এটি মিচিকিয়া হাঁহিমাৰি মুখেৰে একো নামাতিলে।

“যোৱা বাপা, ঈশ্বৰ ভাল কৰিব যোৱা তোমাৰ, ভাল মানুহৰ আগত জীৱনৰ কথা নকবা, ক’ৰবাত অপমানহে পাবা।”

প্ৰণৱৰ অন্তৰখন ক’লা পৰি যোৱাৰ নিচিনা হ’ল। বিৰক্তিত তেওঁ একো নকৈ বেগাই খোজ ললে।

বিচিত্ৰ মানুহ। শ্ৰীলতাহীন গীত কেইটামান লিখি, অজ্ঞানী শিশুৰ বাবে সাধুকৈটামান লিখি আৰু নিজৰ দৰিদ্ৰতাৰ কথা লোকৰ আগত গাই ফুৰি আনৰ অনুগ্ৰহ প্ৰাৰ্থী হৈ কিবা বোধহয় আনন্দ পায় মানুহজন। জনা নাছিলোঁ, তেওঁ যে লোকৰ নিন্দাবাদ প্ৰচাৰ কৰি ফুৰে। ভাবি ভাবি প্ৰণৱে হোটেলৰ ফালে ৰাওঁ বুলিয়েই ভাবিলে। কিন্তু তেওঁৰ হাতত যে মাথো হুটা টকাহে আছে। তেওঁ পুনৰ পশ্চিমমুৱা হৈ মাছখোৱা বাচ ষ্টেচনৰ ফালেই খোজ ললে, সস্তিয়া হোটেল তাতেই আছে।

পাপ্তৰী মৰা শিখ মেনেজাৰ জনে তেওঁক হোটেলৰ সমুখত বৈ যোৱা দেখিয়েই মাত লগালে, “আহক বাবুজী আহক।”

“মাত্ৰ ভাত দাইল দিবলৈ কওক।”

মুখখন ধুই প্ৰণৱে চকি এখনত বহিল। আক ছুই-চাবিয়ে ভাত খাইছে। বেছিকৈ মাংস লৈ খোৱা কেইজন বাচৰ মাত্ৰ, বাকী কেইজন দালি-ভাত খোৱা ভেঙৰ দৰেই হয়তো পইচা নোহোৱা লোক, থাকিলেও হয়তো, কোনোবাই ডকা দি লৈ গৈছে, ডকাইতজন হয়তো কোনো ভদ্ৰ মানুহো হব পাৰে।

অলপ আঁতৰতেই প্ৰাইভেট বাচৰ কণ্ডাক্তৰসকলৰ চিঞৰ-বাখৰে ঠাইখিনি যেন উকলিকৃত কৰি তুলিছে।

এনেতে এজন বয়সীয়াল মানুহৰ লগত এজনী ছোৱালী আহি ছোটেলৰ সমুখত থিয় হওঁতেই মহাজনে টুপুৰকৈ মাত লগালে, “আহক, হাতধুই ভিতৰৰ কেমেৰাটোত বহক।”

তেওঁলোক ভিতৰলৈ সোমাই গ’ল।

প্ৰণৱে লাহেকৈ মূৰ দাঙি চোৱাত ছোৱালীজনীৰ চকুতেই চকু পৰিল। ধুনীয়া দীঘল চকু তাইৰ, গাত হালধীয়া শাৰী এখন, থিক গেৰু বস্ত্ৰ নহয়, বিৰাগ আৰু আবেগৰ মাজতেই যেন এটি নতুন ৰং। প্ৰণৱৰ মনটো ভাল লাগি গ’ল। বহুত দিনৰ পিছত কিবা এটা মানৱতাৰ বাতৰিহে যেন সি পালে। ভাত খোৱা তাৰ ধীৰ হৈ আহিল।

খাই উঠি প্ৰণৱে বাহিৰত পাৰি খোৱা অতি পুৰণি বেঞ্চ এখনত বহি নিজৰ জেপৰ পৰা মলিয়ন কমালখনেৰে মুখখন মচি ললে। সমুখত থকা কৰ্মব্যস্ত নগৰখনে তাক যেন উপলুঙা কৰিহে উঠিল। বছৰটো তাৰ নষ্ট হ’ল। পৰীক্ষা আৰু দিয়া নহব। ঘৰলৈ উভতি গৈয়ো তাৰ লাভ নাই। জেল খাটিবলৈ যোৱাত ভয়াতুৰ মাষ্টৰ ককায়েকে তাক আৰু কেতিয়াও ভাল নাপায়।

হঠাতেই তাৰ মনত খেলাই গ’ল অসম প্ৰেছৰ মালিকৰ ওচৰলৈ গৈ, তেওঁৰেই সাপ্তাহিক আলোচনী কাকত “অসমদেশ”ত সহকাৰী পদ এটাকেই বিচাৰি লোৱা যাওক।

হোটেলৰ মেনেজাৰে প্ৰশ্নকৰ খুন্দলৈ চাই সুবিলে, “ভাইটিৰ ঘৰ
ক’ত ? কলেজ পঢ়িবলৈ এবি দিছে হ’বলা ?”

“একবকম এবাৰ নিচিনাই হৈছে।”

“ধনীৰ পোষণ বন্ধ কৰিব নোৱাৰিলে পঢ়িয়েই বা জীৱিকা
উলিয়াব কেনেকৈ ? ২৬ জামুৱাৰী ধনীক বধ পৰ্ব্বটো ভালৈ
হৈছিল। সিহঁতক একেবাৰে খেদিব লাগিছিল।”

“আপোনাৰ ঘৰ ক’ত ?” প্ৰশ্নৰে কোঁতুহলেৰে প্ৰশ্ন কৰে।

“গোৱালপাৰাৰ কুকাইত আছিল। তাতে এজন ভাই এতিয়াও
আছে, কাৰনিচাৰ হাউচ এখন খুলি কোনোমতে চলিছে। ধনীৰ
হোটেল নগৰ চাটি পেলাইছে, মানুহ নাহেই আমাৰ দৰে এনে
ছলীয়া হোটেললৈ, দাম দিও মানুহে ভাল হোটেলত আৰাম
কৰিবলৈ বিচাৰে।”

মানুহজনো তেওঁৰ দাৰিখিনি পিছে। দাৰিৰ সবহ ভাগেই তেওঁৰ
বগা পৰি আহিছে। গোটেইখিনি বগা পৰিলেহে তেওঁ দেখাত
সুৱনি হৈ আহিব।

“আপোনাক মই পশ্চিমীয়া মানুহ বুলিহে ভাবিছিলোঁ, পিছে
দেখিলোঁ আপুনি খাটি অসমীয়া মানুহ।”

তেওঁ এটি হাঁহি মাৰি কলে, “আমাৰ অনা অসমীয়া বস্তু এই
দাৰিখিনিয়েই। অৱশ্যে অমৃতসৰলৈ এবাৰ গৈছিলো, তাৰেই
গুৰুদ্বাৰত ধৰ্ম্মলৈ আহিলোঁ। পিছে এতিয়া আক অসম ৰাজ্যতেই।
ইয়াৰেই মানুহ আমি, ইয়াতেই উপজিছোঁ, মৰণো ইয়াতেই।”

অলপ আগতেই ছোৱালীগৰাকীৰ সৈতে সোমোৱা মানুহজন
ভাত খাই উঠি আহি মূল্য দিবলৈ থিয় হ’ল।

“ঐ ল’ৰা কিমান হ’ল ঐ ?”

“ছুই টকা চাৰি অনা।”

মেনেজাৰে মিচিকিয়া হাঁহি এটিৰে হাত মগতাকৈয়েই যেন দাম
বিচাৰিলে।

মাহুহজনে মেনেজাব আৰু প্ৰণৱৰ কথা বতৰা কিছু শুনিলে। পইচাখিনি উলিওৱাব লগে লগেই মাহুহজনে বিনয় ভাৱত কৈ পেলালে, “আপোনাক অসমৰ মাহুহ বুলি ভাবিবই নোৱাৰি। সঁচাকৈয়ে অসম বিচিত্ৰ দেশ। কামৰূপীয়া বেজে যে বিদেশীক ভেড়া কৰিছিল থিকেই।”

“আপোনাৰ ঘৰ?”

“ঘৰ বুলিবৰ কবলৈ গলে আমাৰ এতিয়া একোৱেই নাই। স্বাধীনতাৰ আগত আমাৰ ঘৰ পূৰ্ববঙ্গৰ বংপুৰত আছিল। দেশ ভঙাৰ পিছতেই আমি ইয়ালৈ আহিলোঁ। এই ছোৱালীটিৰ জন্ম হ’ল কোচবিহাৰত। তাতেই তাইৰ মাক মৰিল। মাক মৰাত পূবলৈ আহি কচুগাঁওত থাকিলোঁ। তাতো স্থানীয় কোনো কোনো লোকে দৌৰাত্ম্য কৰাত ক্ৰমাৎ পূবলৈ আহি ৰঙিয়া, থৈবাবাৰীত বৈ বৈ গলোঁ ডিমাকুচীৰ ফালে। তাতেই ছুকঠামান মাটিত পজা সাজি হোমিওপ্যাথিক ডাক্তৰী কৰি জীৱ ছুটি জীয়াই আছোঁ। ভগৱানৰ ইচ্ছাত তাত শঙ্কৰ ভক্ত সাধু এজনে আমাক বৰ সহায় কৰিছে।”

একেলগে ইমানখিনি কথা শুনিবলৈ মেনেজাবৰ ধৈৰ্য্য নাছিল যদিও, মাহুহজনক বাধা দিব নোৱাৰি সকলো কথা শুনি গ’ল।

বাপেকে কথা কৈ থাকোতে ছোৱালীজনীয়ে মেনেজাবৰ মুখলৈ চোৱাৰ লগে লগেই প্ৰণৱৰ মুখলৈও চাইছিল।

ডিমাকুচীৰ কথা কোৱাত প্ৰণৱৰ শিশুকালতেই লগ পোৱা হবিসেৱক নামৰ লোক এজনলৈ মনত পৰিল।

“সেই সাধুজন কোন?” প্ৰণৱে প্ৰশ্ন কৰিলে।

“তেওঁৰ নাম হবিসেৱক। তেওঁ সকলৈ তাত এখন আশ্ৰম পাতি আছে। পূৰ্বতে বাগানত কুলি কাম কৰা অতি গৰীৱ মাহুহ কিছুমান তেওঁৰ শিষ্য।”

“অ’ বুজিছোঁ, মামাইঁতৰ ঘৰত থাকি স্কুলত পঢ়া সময়তেই তেওঁক লগ পাইছিলোঁ, তেতিয়া তেওঁক আমি বহুত ছাত্ৰই আতা বুলি মাতিছিলোঁ।”

মেনেজাৰৰ আৰু কথা জনিবলৈ সময় নাছিল। তেওঁ নমস্কাৰ জনাই কলে, “বিদায় হে দিছোদে।”

“নমস্কাৰ”।

তিনিও মটৰ-ষ্টেণ্ডৰ ফালে লাহে লাহে খোজ লয়।

“এওঁ আপোনাৰ?”

“আমাবেই ছোৱালী। বৰ হতভগীয়া। মাকক হেৰুৱালে কেঁচুৱাতেই। ডাঙৰ ভায়েক দুজনক দেশ বিভাজনৰ সময়ত পলাই আহোতে বাৰ্ততেই ছুচেও কৰিলে। এই ছোৱালীটিক লৈয়েই অসম সোমালোঁ। তাই হাইস্কুল পাছ কৰিলে। তাইক কিবা ট্ৰেইনিঙত দিবৰ মন আছিল।”

মানুহজনে দীঘলকৈ এটি ছমুনিয়াহ পেলালে।

প্ৰণৱৰ মনটো বৰ বেয়া লাগি গ’ল। এটি নিঃসহায় পৰিয়ালক সহায় কৰিবলৈ তাৰ মনত হাবিলাস জন্মি উঠিল।

“আপোনালোক এতিয়া কলৈ যাব?”

মানুহজনে কি উত্তৰ দিব একো কব নোৱাৰি এটি বিমূঢ় ভাব দেখুৱালে।

এনেতে তেওঁৰ জীয়েকটিয়ে ইমান সময় মনে মনে থকাৰ পিছত লাত্ৰেকৈ মাত লগালে, “কলৈ গলে বাক আমাৰ কাম হব আপুনিয়ৈই পৰামৰ্শ দিয়ক আৰু আপুনি আমাক এতিয়াই এৰি নাযাব। একো নহলে আমি আকৌ ডিমাকুটীলৈকেই ঘূৰি যাম।”

প্ৰণৱ যেন কিছু বিপদত পৰিল, কাৰণ জেলৰ পৰা ওলাই আহি ঘৰ পোৱা নাই, আনকি এজন বন্ধুকো লগ ধৰিব পৰা নাই।

“আপুনি ক’ব পৰা ইয়ালৈ আহিছে?”

“বাক তোমাৰ নাম?” প্ৰণৱে সোধে।

“মোৰ নাম প্ৰিয়া। বাবাৰ নাম অমৰ দত্ত। আমি দুটাই আমাৰ পৰিয়াল।”

দত্তই জীয়েকৰ মুখলৈ চাই অন্তৰত স্নেহৰ তৃপ্তি এটি অনুভৱ কৰে। মনে মনে ভাবে জীয়েকৰ সৰমত ভগৱানে এটি আশ্বৰ্য পঠিয়াই দিছে।

প্ৰণৱৰ অন্তৰত যেন এটি বিজুলী চিক্ৰিকাই গ'ল।

প্ৰিয়া! নামে-কামে প্ৰিয়া! প্ৰণৱে ভাবে। কিন্তু প্ৰিয়াইডৰ লগত লাগি থাকিবলৈ তাৰ যে সময় নাই। আন নকৰিলেও, গাঁৱলৈ গৈ সি অন্তত মাকক এবাৰ দেখা কৰি আহিব লাগিব। সি জেলৰ পৰা ওলোৱা খবৰ মাকে এতিয়াও পোৱা নাই।

“আপোনাৰ চমু পৰিচয় এটি দিয়ক।”

প্ৰিয়াৰ কথাৰাৰিত এটি মূঢ় হাঁহি মাৰি প্ৰণৱে কবলৈ ধৰিলে, “আমাৰ ঘৰ নলবাৰীৰ কাষৰেই এখন গাঁৱত। মই এম-এ পঢ়ি আছিলোঁ, পিছে এটি বিপৰ্য্যয়ত আজি ছমাহ হ'ল কলেজ কৰিব পৰা নাই। ৰোধহয় এই বছৰ আক পঢ়া নহব। ইপিনে ঘৰলৈ গৈ আইৰ খবৰ লৈ আহিব লাগে। বয়স হৈছে, তেওঁৰ শৰীৰ বাক নহয়।”

দস্তই ব লাগি প্ৰণৱৰ মুখৰ পিনে চাই থাকে।

প্ৰিয়াৰ মাক নাই। মাকৰ কথাও তাইৰ মনত নপৰে। প্ৰণৱৰ মাকৰ বাতৰিত মাকৰ প্ৰতি থকা এটি হাবিলাস তাইৰ জাগি উঠে।

“মাক-বাপেক সন্তানৰ দেৱতা। তেওঁলোকৰ নিশ্চয়ই খবৰ কৰিবই লাগিব।” দস্তই দৃঢ়তা প্ৰকাশ কৰি কয়। “আমাকো পাৰিলে এটি পৰামৰ্শ দি যাওঁক।”

“গুৱাহাটী নগৰত ছোৱালীজনীয়ে কিবা এটা কৰিব পাৰিব, মই ভাবি নাপাওঁ। আপোনাৰ এওঁৱৰই সম্বল। আপোনাৰ লগত ৰাখি, নাইবা, পঢ়িবলৈ দিব নোৱাৰিনে?”

প্ৰণৱৰ কথাৰাৰত প্ৰিয়াৰ জীৱনলৈ এটি যেন, নেদেখা জীৱনৰ স্নান ছবি আগবাঢ়ি আহে।

“পঢ়াব পাৰিলেইতো উত্তম, কিন্তু হোমিওপ্যাথিকৰ বাকচ এটিৰে সেইটো জানো সম্ভৱ।”

দস্তই বৈ যায়।

প্ৰণৱেও আক কথা বিচাৰি নোপোৱাৰ নিচিনা হয়।

“বলক এখন হোটেললৈ যাওঁ। আমাৰ আজি যোৱা নহয়। যদি সম্ভৱপৰ হয় নিশাটো আপুনিও তাতেই থাকিব।”

তেওঁলোকে লাহে লাহে খোজ কাটে।

‘অ হবিসেবকক তিনি পায়?’ জিয়াই সোধে।

“খুব ভালকৈ জানো। আমাৰ সকলোত আমাৰ সকলোৰে তেওঁ আতা আছিল। সেই অকলত যে তেওঁ থাকে জানো, যোৱাহে নাই।”

“এবাৰ ওলাবচোন সিনিনে। তেওঁক সকলো ল’ৰা-ছোৱালীয়ে তাত সেৱক আতা বুলি মাতে। অতি মহৎ লোক।”

ব্যস্ততাপূৰ্ণ বাটেৰে তেওঁলোক হোটেলৰ পিনে আগ বাঢ়ি যায়।

[৪]

সমাজত আজি চাৰিওপিনে জুই জ্বলিছে। ১৯২১ চনৰ পৰা আৰম্ভ হোৱা বিপ্লৱ অগনি ১৯৪২ চনত চূড়ান্ত ৰূপলৈ শেষ হোৱা বুলিয়েই দেশৰ সবহ সংখ্যকেই ভাবিছিল। তেন্তে ১৯৪৭ চনৰ পিছত কিয় আকৌ দেশত জুই জ্বলে? দেশ স্বাধীন হ’ল, বাইজৰ নিৰ্ব্বাচিত প্ৰতিনিধি মিলিত হৈ গণতন্ত্ৰৰ ৰচনা কৰিলে, তেনেস্থলত বাইজৰ মাজত যুৱক শ্ৰেণীৰ মাজত, ছাত্ৰৰ মাজত জুই জ্বলে কিয়? তথাপিও, এই জুইৰ মাজদিয়েই সমাজৰ প্ৰগতিৰ লৌহ-চক্ৰ হিৰ্-হিৰ্-গিৰ্-গিৰ্-কৈ অসমতাক মৰিমূৰ কৰি আগ বাঢ়ে।

ইতিমধ্যে জীৱনে ছজনী ছোৱালী বিয়া দি বহুত মুকলি হৈ পৰিছে। ডাঙৰ ল’ৰাটোও তেওঁৰ একৰকম খুটি খাব পৰা হৈছে। তেওঁ নিজৰ ঘৰৰেই একাংশত প্ৰেছ এটা থাপনা কৰি পূৰ্ণ উত্তমে সাংবাদিকতাৰ কামত লাগো বুলি মনস্থ কৰি কাম আৰম্ভ কৰিছে। ইয়াৰ ভিতৰতেই শ্ৰমজীৱী শক্তি সংঘৰ সংগঠনে দেশত এটি নতুন বাতাবৰণৰ সৃষ্টি কৰি আহিছে।

বিপুল মহাজনে নিজে তাত যোগ নিদি মাথো টকাৰ সহায় কৰোঁ বুলি আগবাঢ়ি অহাত সংঘই তেনে সাহায্য অস্বীকাৰ কৰিলে। তথাপিও মহাজনে তাত সমৰ্থন জনাই কলে যে তেওঁ প্ৰকৃত অম-

জীৱী লোক। কঠোৰ জন্মৰ মাজেদি তেওঁ আজি থিয় হৈছে। তেওঁৰ পিতৃৰ বৰ দুখতেই দিনবোৰ গৈছে। ইংৰাজ চৰকাৰৰ দিনত তেওঁ-লোকে মাজুহ হৈ থিয় দিবলৈকেই কোনো সুযোগ নাপালে। অক্লান্তৰ বাহিৰে কোনো বাৰ্জনৈতিক লোককেই নিৰ্বাচনত ধনেৰে তেওঁ সহায় কৰা নাই। মন্ত্ৰীজনে নানা ফন্দিৰে তেওঁক সহায় কৰাতহে দুপইচা তেওঁৰ হাতলৈ আহিছে, কিন্তু প্ৰত্যেক জন্মজীৱী লোককেই নিজৰ দেশৰ গৰাকী বুলি অমূল্য কৰাব পৰা অৱস্থাৰ সৃষ্টি কৰিব লাগে। সংঘৰ সভ্যসকলে বিপুলৰ কথাত সমৰ্থন জনাই বাট চাবলৈ উপদেশ দিলে।

এদিন সুজুব সন্ধিয়া। জীৱন আৰু তেওঁৰ পত্নী ইৰা তেওঁলোকৰ ঘৰৰ চাদত বহি গল্প কৰিছে। বহুতদিনীয়া কথাবোৰ তেওঁলোকে উলিয়াইছিল। চাকৰি জীৱনত থাকোঁতে বহুতৰেই লগত তেওঁ-লোকৰ নিবিড় বন্ধুত্ব হৈছিল। তাৰেই কিছুমানৰ খবৰ একবাৰেই নাপায়। দুই এজনৰ পৰা এতিয়াও চিঠিপত্ৰ আহে। ল'ৰা বা ছোৱালীৰ বিয়াত কোনো কোনোৱে এতিয়াও ছপা চিঠি পঠায়। অতীতৰ সোৱৰণীবিলাকে তিতা-মিঠা উভয়কে কেতিয়াবা আনি দিয়ে।

কথাৰ মাজতেই ইৰাই হৰি সেৱকৰ চিঠিখনৰ কথা উলিয়ালে।

“খাই উঠাৰ পিছতো উছৱনাথ আহি পালে পুনৰ চকটো নতুনকৈ ধুই ভাত দাইল বন্ধা হয়। যি কেইবিধ আচাৰ থাকে সকলোৰে এটুকুৰকৈ দিয়া হয়, কাৰণ তেওঁ নিৰামিষি। পিছে দেখিলে, তেওঁ হেনো আপোনাৰ বদনামহে গাই ফুৰিলে। আকৌ চিৰিনাথ শইকীয়াক মাতি নি সভাপতি পতাই দিয়ে, কিমান ধ্বংস, পিছে কি কৰিলে?”

নিকংসাহৰ ভাৱত ইৰাই কয়।

“কবক দিয়াহে, কওক দিয়া, বুজা নাছিলোঁ। উছৱদেৱ উদাসীন লোক, পৰিত্ৰাজকৰ দৰে ভূমি কুৰে। খবলৈ আহিলে, এসাজ খুওৱাটো আমাৰ কৰ্তব্য। শইকীৱাদেৱক বয়সীয়াল মানীলোক

বুলিয়েই মনে আদৰ কৰিছিলোঁ। ফুলৰ উপলক্ষিবোৰ মাহুছৰ পিছতহে হয়। কিন্তু এদিনেদি ই একো ফুলো নহয়।

জীৱনৰ মনটো বিবাদে চাটি ধৰে।

সময় থকা অৱস্থাত যিবিলাকক আমি খুৱাইছিলোঁ, সেইবিলাকেই দেখো আমাৰ শত্ৰুতা আচৰণ কৰিলে। আপুনি মাহুছ তিনি নেপায়।

“বদনাম ৰচিনো কি কৰিবহে? বুদ্ধ এজন সাহিত্যিক বুলিয়েই খইকীয়াদেৱক আছা কৰোঁ, তেওঁ যদি মোৰ প্ৰতি বাহিৰত মাহুছৰ আগত তেনে কথা কয়, তেনেহলে মাহুছেও তাক বুজিব।”

“হলেও মনত বেয়া লাগে। আমি খুবুৰীত থাকোতে তেওঁ গৈ পাৰৰ দিনা ২১ খন লুচী তেওঁ খাইছিল, খুৱাই আনন্দ পাইছিলোঁ। পিছে তেওঁ সেইবোৰ পাহৰিলে।”

হুয়ো খন্তেক মনে মান থাকিল।

জীৱনে ভাবিলে সঁচাকৈয়ে যিবিলাকক তেওঁ বন্ধু বুলি ভাবিছিল, সেইবিলাকৰ পৰাই তেওঁ সময়ৰ সোঁতত প্ৰবঞ্চিত হ’ল। কিন্তু তাৰ বাবে তেওঁৰ বেজাৰ নাই।

তেতিয়া জুৰ বতাহ এচাটি হুয়োৰো গাত লাগিছিল। হুয়োৰো জীৱনৰ মধুৰ সৌৱৰণী কিছুমান হুয়োৰো অস্তৰত ভাঁহি উঠিছিল। বিবাহৰ দুদিন পিছতেই পতা ‘দৰা কইনাৰ পাতত ভাত দিয়া’ বাতিৰ পৰাই হুয়োৰো যেনে মিলাপ্ৰীতিত দিনবোৰ গ’ল, হুয়োৰো জীৱনৰ সেয়ে ডাঙৰ সম্পদ।

বিয়াৰ প্ৰথম মাহতেই এটি ঘটনা হৈছিল—প্ৰথম ঋতু-স্নানৰ পিছত ইৰাই মূৰ আচুৰি চুলিখিনি ফণিতেই পাহৰি এৰিলে, ইচ্ছা কৰি নহয়, বাহিৰত কোনোবাই মতাত লৰালৰিকৈ তেনেকৈয়েই এৰি থৈ গুচি গ’ল। তেওঁৰ চুলিবোৰ কিচকিচিয়া ক’লা তেতিয়া নাছিল, অলপ বঙচুৱা আছিল। জীৱনে কিচকিচিয়া ক’লা চুলিতকৈ অলপ বঙা পৰা চুলিহে ভাল পায়। চুলিখিনি তেনেকৈ এৰি যোৱা জীৱনে হঠাতেই দেখা পাই, লৰালৰিকৈ উলিয়াই নীল। এন্ডালাপ এটাও ভৰাই থলে। অলপ পিছতেই ইৰা আহি দেখে যে ফণিখন

পৰিকল্পনা হৈ আছে। ডাই মনে মনে থাকিল। হুমাৰ পিছত দেখে যে কিতাপৰ চেলুত কিতাপবিলাকৰ মাজত এটি ধুনীয়া নীলা এন্ডালাক। লৰালবিকৈ আনি চায় যে, ভিতৰত এসোপা চুলি। প্ৰথমতে সন্দেহ হৈছিল, হঠাতেই মনত পৰি গ'ল সিদিনা কণিখনৰ পৰা চুলিখিনি ছেবাই যোৱা কথাটো। পিছে চুলিচোৰ ধৰা পৰা বুলি মৰমৰ হৃদয় এখন ছয়োবো ভিতৰত বাককৈয়ে হৈ গৈছিল।

সেইবোৰ কথাৰ বহুত দিন হৈ গ'ল। দিন গলেও স্মৃতি থাকে। তেওঁলোকৰো ছয়োবো অস্তৰত সেই মধুৰ স্মৃতিবোৰ আছে।

ভলৰ পৰা সক ছোৱালীটি উঠি আহি খবৰ দিলে, “দেউতা, দাস জেঠাদেউ আহিছে।”

“গৈছো, বহিবলৈ দে।”

ছয়ো নামি আহে। ইবা গৈ ঘৰুৱা কামত লাগে। জীৱনে বৈঠকখানালৈ আগবাঢ়ে।

“অ’ বহক। ক’বাবলৈ এই কেইদিন গৈছিল নেকি?”

“নাই যোৱা ঘৰতেই বেমাৰ পাতি। সক মাউৰীয়াটোৰ এই চাৰিদিন জ্বৰ হৈছিল। সিপিনে আইবতৌ এজ্জা লাগিয়েই আছে।”

“লিখা কাম?”

“একো কৰিব পৰা নাই। আগতে ভাবিছিলোঁ, অৱসৰ পালে কাম কৰিব পৰা যাব, এতিয়া দেখিছোঁ—অৱসৰ মানে অৱসাদ। অৱশ্যে তোমাৰ কথা শুনীয়া।”

কথাখিনি কৈ দাসে বগা পৰি যোৱা চুলিখিনি পিহিব ধৰিলে।

“মই অৱসৰৰ বাবেই আগৰ পৰাই প্ৰস্তুত হৈছিলো আৰু ভাবি থিক কৰিছিলোঁ যে অৱসৰৰ তাৰিখৰ এবছৰ আগতেই বিদায় লম, কিন্তু কথাটো হৈ নুঠিল।”

“মানুহৰ জীৱনৰ লেঠাবোৰ মৰিয়েই নাহে। তথাপিও তাৰ মাজতেই আমি যিখিনি সংকাৰ্য্য সম্ভৱপৰ হয় কৰি যাব লাগিব। সংকাৰ্য্যই সমাজৰ কাৰ্য্য।”

“থিকেই আমাৰ সকলো কাম সমাজমুখী হোৱা উচিত। পিছে, আজি সমাজত নানা বৈষম্য অহাত বহুতৰেই সমাজৰ প্ৰতি আস্থা ছেবাই যোৱা যেন লাগে।”

জীৱনে দাসদেৱৰ মুখৰ পিনে চাই বয়।

“ভাতৃৰ ভাৱ আঁতৰিলেই সমাজৰ প্ৰতি মানুহৰ আস্থা নোহোৱা হয়।”

“বৰ সমিধান এটা দিলে আপুনি। মই কিন্তু কথাটোৰ মীমাংসাৰ আঁত উলিয়াব পৰা নাছিলোঁ।”

এনেতে সকলো ছোৱালীটিয়ে তামোল দিবলৈ আহি তেওঁলোকৰ পিনে চাই বয়।

পাণ তামোল এখন লৈ দাসে ছোৱালীটোৰ পিনে চাই হাঁহি কয়,
“অ’ আই, অলপ চুককি আনা, নহলে ভাঙিব নোহাবিম।”

তামোলখন লৈ তাই ভিতৰলৈ সোমাই যায়।

“শ্ৰমজীৱী শক্তি সংঘৰ অধিবেশন বহিব এইবেলি নলবাৰীত।
ওলাব, যাম। ভাৰত আৰু বাহিৰতো খ্যাতি থকা দুই-তিনিজন
শ্ৰমিক নেতা আহিব।”

“আমিনো আৰু ৰাজনীতিৰ কি বুজিম? ৰাজনীতি দেখো
কৰিয়েই নাপালোঁ?” কথাৰ কৈ দাসদেৱে মুৰটো পিহিবলৈ ধৰে।

ৰাজনীতি বাদ দি আমি মাথো নবনাবায়ণৰ সমাবেশ বুজিয়েই
ধৰি দৰ্শনৰ বাবে যাব পাৰোঁ। আৰু দুই কথা শুনি দুই কথা বুজাই
একোটা সুযোগ। তাত আকৌ ঘৰৰ কাষতেই বহা সভা।”

ছোৱালীটিয়ে চুককা তামোল আনি দাসদেৱৰ সমুখত ধৰে।

তেওঁ আঁতৰৰ পৰাই চুমা এটা ৰাই তামোলখিনি লৈ পাণ
অকনমান মোহাৰি মুখত লৈ চোবায়।

“অ এটা খবৰ পাইছানে?”

“কি খবৰ?”

“আমাৰ বিপুল মহাজনৰ এক হাজাৰ বিধাৰ মাটিৰ ধান বোলে
ৰাইজে কাটি লৈ গ’ল। একেদিনাই সাতশ আঠশ মানুহ লাগি
পথাৰ উদং কৰি দিলে। খবৰ পাই গ’ল চিপাহী চক্ৰবৰ্তী লৈ। ক’ত
পায় মানুহক! কেইজনমানক বোলে ধৰি আনি বোলে হাজোত
ধৈছে।”

ধৰণটো শুনি জীৱনৰ মনটো জিতুৰি উৎসাহিত হৈ উঠিল।
অৱশ্যেই প্ৰশ্ন কৰিলে—ভেস্তে জনতাৰ মুখ্য হোৱা নাই ?

“সেইবিলাক জানো সমবায়ৰ নাছিল ?”

জীৱনে প্ৰশ্ন কৰে।

“নামত সমবায়হ। মহাজনৰে ডাই-ভড়িলা কেইটামানৰ নাম
দি কৰা সমবায়। শুনিবলৈ পাওঁ, মন্ত্ৰী অক্লান্ত ডাঙৰীয়াবো বোলে
অংশ আছে।” মূৰটো পিহি দাসদেৱে কয়।

“লুটৰ অংশ সিহঁতৰ ক’ত নাই ?”

“ডাঙৰ মানুহৰ কথা বেলেগ। তেওঁলোকে যিয়েই নকৰক
তথাপিও দহজনে তেওঁলোককেই মূৰত লৈ ফুৰিব।”

“তেওঁলোকে নানা কৌশলৰ ক্ষমতা হাত কৰিছে। এতিয়া
নিৰ্যাতিত বিদূৰ জনতাই তেওঁলোকক নানা কৌশলৰ ধ্বংস
কৰিব।” জীৱনে কৈ উঠে।

কথাৰাৰ শুনি দাসদেৱ মনেতেই চিন্তা কৰে। সমাজত জুই
লাগিছে, সেই জুই নিশ্চয় সমাজেই লুমাৰ। কিন্তু জুই লুমাৱাক
পিছত সমাজে কি কাৰ্য্যসূচী লব ?

দাসে মনে মনে থকা দেখি জীৱনে কলে, “যুগৰ নেতা যুগে
তৈয়াৰ কৰিব আৰু সেই নেতাৰ নেতৃত্বত শোষণ—শাসন—অত্যা-
চাৰৰ বিৰুদ্ধে নিপীড়িত জনতাই যুঁজি জয়লাভ কৰিব।”

ধৰ্ম্মৰ প্ৰানি আৰু অধৰ্ম্মৰ প্ৰাৱৰ্ত্তাৱত হোৱা মহাধুমুহাৰ মাজত
হুহুতি নাশ কৰি সংস্কৃতি ধাপনৰ বাবে ভগৱন্ত অংশ কলা বিভূতিৰে
বা নিজেই আবিৰ্ভাৱ হয়। এয়ে কালচক্ৰৰ নিয়ম। কালে যেনেকৈ
মানুহক গ্ৰাস কৰে, তেনেকৈ কালজয়ী মানুহেও কালক গ্ৰাস কৰে।

দাসদেৱৰ কথাখিনি জীৱনৰ ভাল লাগি যায়।

ভেতিয়া বাতিৰ একাৰে জগতক গিলি আহিলেও, বিজুলি বস্তি-
বিলাকে একাৰক বিতৰণ কৰি নিশ্চল ভাৱে থিয় হৈ আছে।

“বলক অলপ হুঁৰি আহোঁ। আপোনাৰ টিউচন নাইতো ?”

“বাতি টিউচন বাদ দিছোঁ দিয়া অলপ জিৰণীও লাগে।”

“নিখকৰ বাবে জিৱনীৰ অভ্যন্তৰ দৰকাৰ। কাম কৰি উঠি
বিজ্ঞান লব পাৰিলেহে নতুন ভাৱ হৃদয়ত প্ৰবেশ কৰিব পাৰে।”

দাসে নিজৰ জীৱনৰ বিৰামহীন পৰিষ্কাৰ কথা ভাবে। পঁয়ত্ৰিশ
বছৰ শিক্ষকতা কৰি টিউচন কৰি এদিনো যেন জীৱনত আঁহ
লবলৈ সময় নাপালে। অৱসৰৰ পিছদিনাই তেওঁৰ পকেট খুলি
দিনকেইটা কোনোমতে টানিটুনি চলিল। আদৰ্শ শিক্ষক বুলি
মানুহে তেওঁক প্ৰশংসাও কৰিলে। বাক্যৰ প্ৰশংসাত মানুহৰ পেট
নভৰে। এই পঁয়ত্ৰিশ বছৰৰ আগতে তেওঁ ডেল—জোণ—দালি লৈ
দোকান এখন আৰম্ভ কৰা হলেও হয়তো, আজি তেওঁৰ এনে নাটনি
নহলহেঁতেন। পঁয়ত্ৰিশ বছৰ এজন মানুহে সমাজৰ সম্ভাৱনসকলৰ
বাবে খাটিলে, কিন্তু তাৰ বিনিময়ত বৃদ্ধ বয়সত চলিবলৈ সমাজে
তেওঁৰ কি ব্যৱস্থা কৰিলে। দাসৰ মনলৈ কেতিয়াবা এনে ভাব
আহি যায়।

হুয়ো ওলাই যায়।

এনেতে লগ পালে প্ৰণৱক।

“চাৰ।”

“ক’ৰ পৰা আহিলা ?”

“নশবাৰীৰ ঘৰৰ পৰা। আপোনাক লগ পাব লাগে।”

“দিনতেই নাহিলা কিয় ?”

“দিনত ? মোৰ ওপৰত এতিয়া ভীৰ নজৰ।”

“বলা তেনেহলে আমাৰ তালৈ যাওঁ।”

দাসদেৱক বিদায় দি হুয়ো আগবাঢ়ে।

“তুমি যে হঠাতেই এনেকৈ আহি পাবা ?”

“বলক চাৰ ঘৰতেই আপোনাক সকলো কথা কৈ এই বাতিভেই
মই উভতি যাম।”

“বাতিয়েই ?”

“হয়।”

“ধানৰ ট্ৰাক এখন বাৰ বজাত ঘূৰিব।”

জীৱন বৰ আচৰিত হৈ প'ল। আকিৰ যুগৰ এই যুৱকসকল ভীষণ নিৰ্ভিনাকৈ হৈ পৰিছে। আগৰ ডেকাসকল অৰ্থাৎ তেওঁৰ নিজৰ সময়ৰ ডেকাসকল বেচি ভাগেই আছিল কল্পনা-বিলাসী। তেতিয়া মনোবৃত্তি বিলাকে আছিল পৌৰাণিক, আজি মনোবৃত্তিও হৈছে আধুনিক।

জীৱনৰ ঘৰৰ সৰু কৰ্ম এটিত দুয়ো বহিল।

প্ৰথম জীৱনৰ এসময়ৰ ছাত্ৰ। বহুত বছৰ আগতেই তেওঁ যেতিয়া অলপদিনৰ বাবে শিক্ষকতা কৰিছিল, সেই সময়তেই প্ৰথম তলৰ শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ। তেওঁ অংশ গ্ৰহণ কৰা কেইখনমান অভিনয়ত প্ৰণয়ে ভাগ লৈছিল। তেতিয়াৰ পৰা প্ৰণয়ে তেওঁক গুৰু বুলি বহুত ক্ষেত্ৰতেই মানি আছে।

“চাৰ দেশত এতিয়া যুগান্তৰ সূৰ্য্য উদয় হৈছে। জাল-জুৰাচুৰি, শাসন শোষণ, হিংসা-বিদ্বেষ, উচ্চতা-নীচতাৰ প্ৰভেদ একো থাকিব নোৱাৰে।”

প্ৰথমৰ কথাত জীৱন যেন উচপ খাই উঠিল। বহুত দিন গোলামী কৰোঁতে কৰোঁতে কৰ্ম হোৱা তেওঁৰ আত্মাই যেন মুৰ্ছনা কৰি উঠিল।

জীৱনে প্ৰথমৰ নিটোপল মুখ খনিলে চাই থাকিল। সি বাহিৰে ভিতৰে যেন সুন্দৰ হৈ আছে। সংসাৰৰ গেলা-বন্ধ বতাহে তাক যেন পিড়িব পৰা নাই।

“চাৰ, মোক বিশ্বাস কৰিব। আমি মানুহক জগাবলৈ খুজিছোঁ। স্বাধীনতাৰ নামত ধনী আৰু ক্ষমতালোভী সকলে চলোৱা ব্যাপক ব্যভিচাৰ দেশৰ পৰা আঁতৰ কৰিব নোৱাৰিলে, তলত পৰি থকা মানুহবিলাক জন্তুলৈ ৰূপান্তৰিত হব। জন্তুলৈকেই হওক, যদি প্ৰত্যেকেই সিংহ হৈ উঠিলহেঁতেন, কিন্তু সিহঁত সিংহ হব নোৱাৰিব, হব শিয়াল, কুকুৰ, মেকুৰী আৰু ভেৰা ছাগলীৰ দল। ভ্ৰম-জীৱী শক্তি সংঘৰ লগত আমি পূৰ্ণ সহযোগীভাবে চলিম। বাহিৰত আমি তাকেই কৰিম, কিন্তু গোপনভাৱে আমি ক্ৰান্তগতিৰে আগবাঢ়ি যাম।

আমি বিশ্বাস কৰিছোঁ যে যেতিয়াই এডেকজন লোকেই বাঙালী-
বিদ হৈ উঠিব, তেতিয়া বাঙালি প্ৰয়োজনীয়তাও সম্পূৰ্ণভাৱে নিশ্চয়োজন
হৈ যাব।”

প্ৰণৱৰ দীঘল কথা শুনি জীৱনে এটি নিশ্বাস কাঢ়িলে। প্ৰণৱে
যামি যোৱা তেওঁৰ মুখখন কমালখনেৰে মচিব ধৰিলে।

“এই কাৰ্য্যত মোৰ সহায় কেনেকৈ আহিব।”

“খুব সহজ। কিছুমান কাগজ আগুনি আপোনাৰ প্ৰেছত
ছপাই দিব লাগিব।”

“নিশ্চয়। বগা যিমান দিন থাকে, সিমান দিন সেইকাম চলাব
পাবিম। সি প্ৰেছৰ সকলো কামেই জানে। তাহানিখন সি বিদ্যৱী
দলৰ লগত ঘূৰি ফুৰিছিল। সি ভাওব যি কোনো মেক্-আপকেই
তৎক্ষণাৎ অলপ আহিলাবেই কৰি পেলাব পাৰে।”

“বগা ?” প্ৰণৱে লাহেকৈ সোধে।

জীৱনে তাৰ সুন্দৰ মুখখনিৰ পিনে চাই থাকে।

“বগাক বোধহয় চিনি পাম। দেখিলেই মনত পৰি যাব।”

“সি বিখ্যাত মানুহ। ইয়াৰ অভিনয়-বিলাকত তাৰ এটা পাৰ্ট
থাকিবই। টাইপ্ একটিকুত সি পৈনত।”

“আক এটা কথা চাব, প্ৰেছৰ বিজিনেচ ইয়াত জানো ভাল হব ?
গুৱাহাটীলৈ জানো যাব নোৱাৰি ?” প্ৰণৱে সোধে।

“এতিয়া জানো সেইবিলাকলৈ বয়স আছে ? অৱসৰৰ সময়,
সদলো কাৰ্য্যৰ পৰা অৱসৰ লববহে হৈছে।” কীণ হাঁহি এটাৰে
জীৱনে উত্তৰ দিয়ে।

“অৱসৰ মানে ৰাজ্যৰ কামৰ পৰাহে, ৰাইজৰ কামৰ পৰাতো
নহয়। এতিয়া ৰাইজৰ কামত লাগিবৰ হে হ’ল।”

“তুমি অৱশ্যে ঠিকেই কৈছা। কিন্তু আমি জানো এতিয়াও সময়ৰ
লগত খোজ পেলাব পৰা হৈ আছে ? আনে কোনত উঠিল, কিন্তু
আমি এতিয়াও বিশ্বকৰ্ম্মা পুজিয়েই আছে।”

“মেই সমাজখন জাতি পেলোৱা মান্নিৰ চাব যি সমাজে আজিও
 বিজ্ঞানী সম্বন্ধীক সেৱা কৰি বৰ মান্নিবলৈ শিকায়, শনি মজলক
 আজিও বিপন্ন পৰা হাত সাৰিব বুলি প্ৰবন্ধনা কৰে।”

জীৱনে এটি অস্পষ্ট হাঁহিৰে হাঁহে।

“মোৰ বাবৰ হ’ল চাব, যাওঁহে। আপুনি যেন আমাক উপদেশ
 দিয়ে। শ শ ডেকাগাভক নতুন সমাজ গঢ়াৰ বাবে ওলাই আহিছে।”

“বৰ আনন্দৰ কথা। জুৰি ছটামান খাই যোৱা। ভাত হৈছেই।”
 প্ৰণৱে তেওঁৰ আগৰ মৰমৰ কথাবিলাকো সোঁৱৰণ কৰি উঠে।

(৫)

শ্ৰীমতী গোদাভীয়াই হেনো নিজৰ স্বামীক ভয়াবহ গধুৰ টেক্‌চৰ
 পৰা বেহাই পোৱাবলৈ উলঙ্গ হৈ ঘোঁৰাত উঠি ইংলণ্ডৰ ৰাজ্যআলিত
 যিদিনা টহল দিছিল, সিদিনা লাজতেই সকলো মানুহ ছৰাৰ খিৰিকি
 মাৰি ঘৰৰ ভিতৰত সামাই ব’ল, কিন্তু টম দৰ্জিয়ে মনে মনে
 খিৰিকিৰে জুমি চালে শ্ৰীমতীক। এটি ঘোন স্পৃহাত টমৰ সৰ্ব্ব
 শৰীৰ উচাপ খাই উঠিল সঁচা কিন্তু কোনোবা দেৱতাৰ অভিশাপত
 টম অন্ধ হৈ গ’ল। টমে চাৰিওপিনে খেপিয়াই খেপিয়াই
 মজিয়াতেই বহি পৰিল, তাৰ জীৱনলৈ অন্ধকাৰ নামি আহিল।

বহুত বছৰ আগতেই ঠিক এনেদৰেই চিৰিনাথ শইকীয়াই হেনো
 গাৱঁৰ কোনোবা এজন ডেকাৰ দৰা-কইনাৰ ফুলশয্যাৰ বাতি ইকৰাৰ
 বেৰাৰে জুমি জুমি চাইছিল এটি চকু মুদি এটি চকুৰে। বহুত সময়
 সৰ্ব্বশৰীৰ হেনো কঁপিছিল, শেষত হেনো হৰমোহনৰ হৰাৰ দৰে
 হতভম্ব হৈ ঘৰলৈ ঢাপলি মেলিছিল। টম দৰ্জিয়ে ছটা চকুৰে
 চাইছিল, কিন্তু আমাৰ শইকীয়াই এটা চকুৰে চোৱা বাবে পিছলৈ
 এটা চকুৰেই সংসাৰ চাব লগা হ’ল। বহুত চেষ্টা আৰু দৰা
 জাতিৰেও তেওঁ চকুৰ হেৰোৱা দীপ্তি ওভোতাই নাপালে।

চিৰিনাথ পঢ়াত চোকা আছিল। মাক-বাপেক ছখীয়া হোৱাৰ
 বাবেই হাইস্কুল পাচ কৰি তেওঁ কলেজত পঢ়িব নোৱাৰিলে। নৰ্মালত

ক'ৰ খবৰতেই পঢ়ি আহি শিক্ষক হ'ল। শিক্ষক হিচাবে তেওঁ নামজলা শিক্ষক আছিল, ছাত্ৰই তেওঁক বুৰ ভাল পাইছিল। ডেউয়াও তেওঁ অভিপাত ভোজন কৰিছিল। তেওঁৰ বকানুৰী-ভোজন দেখি সকল'ৰা-ছোৱালীবিলাক বৰ কুণ্ঠি পাইছিল। নিজেই কৈ কেতিয়াবা দীঘলীয়া বন্ধৰ আগ দিনা কোনো ছাত্ৰৰ ঘৰত নিমন্ত্ৰণৰ যোগাৰ কৰি লৈছিল। বহাগৰ সময়ত নিজেই কৈ দুই-চাৰি ঘৰত গামোচাও আদায় কৰি লৈছিল। অৱশ্যে এই বিলাকৰ কাৰণে কোনেও তেওঁক বেয়া নাপাইছিল বৰং তেওঁ সবল-সহজ পোন লোক বুলি প্ৰশংসাহে কৰিছিল।

তেওঁ নিজে সাধুকথা লিখিছিল আৰু ছাত্ৰবিলাককো কিবা কিবি লিখিবলৈ উদগাইছিল, সেয়েই সাহিত্যত কচি থকা ছাত্ৰই তেওঁক বৰ ভাল পাইছিল।

তেওঁৰ আগৰ গৰাকী তিৰাতাৰ ছয়টি ল'ৰা আৰু দুটি ছোৱালী। সেই দুয়োটি ছোৱালী বিয়া দিছে। দ্বিতীয় পক্ষৰ পাঁচটি ল'ৰা আৰু তিনিটি ছোৱালী। প্ৰথম পক্ষৰ প্ৰথম ল'ৰাটি বি-এ পাচ কৰি জঁতৰি গৈ গোৱালপাৰা আৰু গাবোপাহাৰৰ সীমাৰ এখন হাই-স্কুলত শিক্ষক হৈ আছে। তাৰেই স্থানীয় ছোৱালী এজনী বিবাহ কৰি তাতেই ঘৰ-সংসাৰ কৰিছে। বাপকৰ লগত এতিয়া বিশেষ সম্পৰ্ক নাই। হলেও, বাপকলৈ অন্তৰেদি আত্ম-ভক্তি ৰাখি চলিছে।

অজুনাথ দাসৰ লগত শইকীয়াৰ পুৰণি বন্ধুত্ব। ছয়ো ছয়োকা বাকৈ বুলি সন্ধান কৰে। ছয়োৰো ভিতৰত আগতে সাহিত্যৰ সমালোচনা যথেষ্টভাৱে হৈছিল। এতিয়া অৱশ্যে প্ৰায় নাইকিয়া হৈছে, সময়ৰো অভাৱ। অভাৱৰ কথা কৈ থকা শইকীয়াদেৱৰ স্বভাৱটো দাসে ভাল নাপায়। অভাৱৰ কথা কৈ থাকিলে, আনে জানো অভাৱ পূৰাই দিব পাৰে? দাসৰ এয়েই উক্তি।

দাসে লিখা “মহাপুৰুষীয়া ধৰ্মৰ ঐতিহাসিক ঐতিহাসিকিনি” খনৰ নামটো সাম্প্ৰদায়িক বুলি তেওঁ আনৰ আগত আলোচনা কৰা

কথাটো দাসৰ কাণত পৰাত দাসে জীৱনক কথাটো কৈছিল আৰু
 সঁচাকৈয়ে নামটো সাম্প্ৰদায়িক হৈছেনে বুলি প্ৰশ্ন কৰিছিল। জীৱনে
 উত্তৰ দিছিল—“নামটোত সাম্প্ৰদায়িকতা একো নাই। কাৰ্য্যইহে
 কোনো এটাক সাম্প্ৰদায়িক কৰিব পাৰে। আৰ্হপৰতা ত্যাগৰ বাবে
 নিজৰ নামটো ত্যাগ কৰি নাম নাই হব নালাগে। নিজৰ বাবে
 আনক অশ্ৰায় কৰিবলৈ গলেহে সাম্প্ৰদায়িকতা আহে।”

দাসে যুঁৱ ছপিয়াই সমৰ্থন কৰিছিল।

এদিন দাসক চিৰিনাথ শইকীয়াই বাটতেই লগ পাই প্ৰশ্ন
 কৰিলে, “হয়নে? আজিকালি বোলে আপুনি জীৱনৰ ঘৰখনকেই
 নেবা হৈছে।”

“হয় তেওঁ মোক সম্প্ৰতি এটা আজৰি সময়ৰ চাকৰি দিছে।”

“আজৰি সময়ৰ?” তেওঁৰ সোমাই যোৱা গাল দুখন ইকাটি-
 সিকাটি কৰি স্ফুলিঙে।

“হয়।”

“উ।”

“তেওঁৰ প্ৰেছৰ মই প্ৰফ চাইছোঁ। সাধাৰণভাৱে এটা
 পাৰিভ্ৰমিক দিছে। এতিয়া আৰু ঘৰত ল’ৰা পঢ়োৱা একেবাবে
 এৰি দিলোঁ। দৃঢ়তাৰে দাসে কয়।

“মোৰ অৱস্থাৰ পিনেহে কোনো চাওঁতা নাই। আপোনাৰ
 আছে।”

“কাক কোনে চাব বাঞ্ছা? সকলো চাওঁতা গৰাকী তেওঁ।”
 বিনয়ীভাৱে কথাখিনি কয়, দাসে কোৱাৰ লগে লগেই শইকীয়াই
 মুখখন আপচু কৰি কৈ পেলালে, “খণ্ডক আপোনালোকৰ ভণ্ডামি-
 বোৰ। তওৰ লগ হৈ আপুনিও কিবা হৈছে।”

দাসৰ যেন মুখৰ মাত হেৰাল।

কথাখিনি কৈয়ে শইকীয়াই অহা বাটেৰে খোজ ললে।

দাসেও খোজ কেইটি পেলালে বৰ বিষন্ন মনেৰে। বন্ধুৰ
 ব্যৱহাৰত তেওঁ হুথ পালে।

এনেতে দেখে যে আন শিনৰ পৰা ডিঙি আহিব ধৰিছে।

দাসক দেখিয়েই সি মুখত হাঁহি এটি প্ৰকাশ কৰি আগবাঢ়ি আহি
নুধিলে, “কি হ’ল চাব, সি জনে দেখো বৰ ভোৰ-ভোৰাই গৈছে?”

“নকৰা বুঢ়া হোৱাৰ বাবে বোধহয় তেওঁৰ মতি-প্ৰতি লবিল।
ভগৱন্ত তেওঁক স্মৃতি দিয়ক।”

“চৰকাৰী সাহিত্যিক চাব তেওঁ। চৰকাৰৰ প্ৰীতিৰ বাবেই
লিখি পেলন পাইছে। আমি গ্ৰাহ্যই নকৰোঁ চাব। আজি কেই-
দিনমান আগতে বাটতেই লগ পাই দেখো টকা ছটা দিয়াহে বুলি
কৈ পেলালে। মোৰাতা অৱস্থা জানেই চাব। তথাপিও লাজতেই
টকা ছটা উলিয়াই দিলো। সিদিনা জেপত সেই টকা ছটাই
আছিল। পিছত অযোধ্যা পাঠকৰ দোকানৰ পৰা দালি-চেনি,
চাহপাত বাকী কৰিহ নিলোঁ। মোৰ দৰে গৰীব কিন্তু কামক ভয়
নকৰা কেইবাজনো লোকক তেওঁ বাকী দিয়ে। পাঁচ টকালৈ তেওঁ
মোক বাকী দিয়ে।”

কথাখিনি কৈ এটি খোলা হাঁহি মাৰি ডিঙে দাসদেৱৰ লগতেই
খোজ ললে।

“আপোনাৰ মুখখন চাব ক’লা পৰি আছে। শইকীয়া চাবে
কিবা টান কথা কলে নেকি?”

“কিনো টান কথা কব? শুনিব লগা আছিল, শুনিলোঁ। তেওঁৰ
কথাত ধৰি নাথাকো দিয়া।”

“পাগলে কি নকয়, ছাগল কি নাথায়?”

“দিয়া ঈশ্বৰে দিন কেইটা নিব আক। লোকৰ লগত হাই-
কাজিয়া কৰি নাপালোঁ। এতিয়া এই বয়সত আক কৰিমনে?”

“নালাগে চাব। তেওঁকো জান লোকে, আপোনাকো জানে।”

হুয়ো গৈ গৈ প্ৰেছ পায়।

প্ৰেছৰ গ্ৰাহক এতিয়া ভাল দৰেই বৃদ্ধি পাইছে। নিজৰ
পৰিয়ালটিক পোহপাল দিয়াৰ বাহিৰেও জীৱনে আক দহোটা
পৰিয়ালক তাত পোহপাল দিব পাৰিছে।

ভিত্তি ৰেখাৰ সন্মুখেদিয়েই গুটি যায়।

দাসে গৈয়ে দেখিলে বগাক। সি বৰ ব্যস্ত।

“আহক চাব, কামৰ আনন্দত আপোন পাহৰা হৈ গৈছোঁ।
ইপিনে আকৌ মহাসন্মিলন।”

“মহাসন্মিলন?”

“হয় চাব।”

দাসে প্ৰহৰোৰ লৈ শুধৰনী কাম আৰম্ভ কৰে। আন এটা
কোঠাত জীৱনে কাম কৰিছে।

বগাই গৈ নিজৰ কামত লাগিছে।

ষিৰিট-ষিৰিট শব্দটোৰ লগে লগেই একো একোটি ভাৱ,
ভাৱৰ মাজেৰে মূৰ্ত্তিস্ত হৈ উঠিছে। জীৱনৰ মনাটালৈ আনন্দ
আক তৃপ্তি আহিছে। এনে তৃপ্তি চৰকাৰী কামত কেতিয়াবা
পাইছিল যদিও, তাতেই যেন ক’ৰবাত কিবা কেনা লাগি আছিল।

দাসদেৱেও নঙলায় নঙলায় গৈ বাপাহঁত পঢ়, বাপাহঁত পঢ়,
কাৰ্য্যতকৈ বহুত সুখ পাইছে।

জীৱনে এবাৰ ইমূৰৰ পৰা সিমূৰলৈ সকলোৰে কাম চাই আহি
দাসদেৱৰ কাষত থিয় হ’ল।

“অ’ বিপুল মহাজন শ্ৰমজীৱী শক্তি সংঘলৈ আহি গ’ল।
তামোলপুৰৰ অভিবৰ্ত্তনৰ বাবে তেওঁ টকা এহেজাৰ আৰু তিনি
দিনৰ বাবে পেট্ৰলৰ খৰচেৰে সৈতে বাচ এখন দিছে। সিদিনা
হেনো মন্ত্ৰী অক্লান্ত আহি তেওঁক চাবকুইট হাউচলৈ মাতি নি বৰ
ধমক দিল। মহাজনে বৰ অপমান বোধ কৰিল। পিছে, ভাল হ’ল
আমাৰ বাবেই।”

জীৱনৰ কথাখিনি শুনি দাসে লাহেকৈ কলে, “কথাটো ঘানাক-
বুজুকৈ ওলাইছে। টকা উপাৰ্জন কৰি লৈছে, তেওঁ আৰু এতিয়া
ৰজা-মন্ত্ৰীক কি পৰাই কৰিব?”

“হলেও মানুহৰ আকাজকাৰ শেষ নাই। অৱশ্যে, তেওঁ মানুহ-
জন কিছু আধ্যাত্মিক ভাৱৰ।”

“হাজাৰ হলেও ডকডৰ ল'ৰা। এটি পৰিপূৰণ আছে নহয়। মই এদিন সৰুকাপলত সেওতা কালোতেই ‘ই বিলাসিতাত মৰিব এতিয়া’ বুলি বিদৰে পিতাই তৰ্জন-গৰ্জন কৰিলে, সিদিনাৰ পৰাষ্ট সেওতা কলা বাদ দি এনে দৰে মূৰ আচোৰা কৰিলো।”

তেওঁ কথাখিনি কৈ মূৰৰ চকৰৰ পৰা কপাললৈ হাতেৰে চুলি-খিনি দেখুৱালে।

দাসৰ বাপেকৰ অতিপাত পিউৰিটানী কথা শুনি জীৱনে যুহু হাঁহি এটা মাৰিলে।

“সেই সময়ত বিলাসিতা তেওঁলোকে মুঠেই ভাল পোৱা নাছিল, কিন্তু আজিকালি তেনেকুৱা কিছুমান কথা বিলাসিতাৰ ভিতৰতেই নপৰে। আমিযেইতো শিশুসকলক স্কুলত শিকালোঁ মূৰ আচুৰি আহিবা বুলি।”

“সেই কাৰণেইতো সময়ৰ লগত নীতি-নিয়মৰো পৰিবৰ্ত্তন হয়।”

“ঠিকেই বেদৰ পৰিবৰ্ত্তন নাই, বিধিৰ পৰিবৰ্ত্তন আছে।” মূৰ ছপিয়াই ছপিয়াই দাসে কয়।

“বাসৰ বেদ, বুদ্ধৰ বেদ, যীশুৰ বেদ, খ্ৰীমন্ত শঙ্কৰৰ বেদৰ মৰ্মবাণী একেই, অপৰিবৰ্ত্তনীয়, কিন্তু সকলোৰ বিধি একে নহয়। আমি মাত্ৰ চাব লাগে যে যাতে ব্যক্তিগত কচিয়ে সমাজৰ দ্বাৰা গৃহীত নৈতিকতাৰ বিচ্ছাচৰণ নকৰে। কিন্তু কিছুমান কথা আছে যেনে, কোনো কোনো মানুহে আজৰি পৰত তাক, পাশা বা দবা খেলায় নাইবা হস্ত-বিচাৰকৰ ওচৰত বহি হাত চাই ভাগ্য নিৰ্ণয় কৰিবলৈ বিচাৰে, এইবিলাক কথাত তেওঁলোকক হয়তো সমালোচনা কৰিবলৈ আমাৰ একো নাথাকে। কিন্তু—”

জীৱনৰ কথাখিনি শেষ নোহওতেই দাসে কৈ উঠিল, “সেই-বিলাকৰ বাবে আপত্তি বা আলোচনা নাথাকিলেও এইটো ধুকপ যে তেনে আজৰিৰ আমোদে সমাজৰ একো উন্নতি সাধন কৰিব নোৱাৰে। আজিকালি নগৰ বিলাকত ভীড়-খেল ওলাইছে। বৰ বৰ বিষয়া, মন্ত্ৰী, ৰাজনৈতিক ধূৰন্ধৰেও হেনো সেই খেলত গা ঢালি

দিলে। আজি এই নতুন জুয়া খেল বিমানেই আনন্দনীয় নহ'ক, এইটো অতি সত্য যে ইয়াৰ বাবা মাহুহৰ মনত একেবাৰিভেই ধনী হোৱাৰ হাবিলাস জাগৰিত হৈছে আৰু শেষত মাহুহ কুনীতিৰ বাবা ধনী হোৱাৰ নানা কল্পি উলিয়াইছে।”

এনেতে বগাই প্রক এটিৰ এখন দেখুৱাই সোধাত জীৱনে কলে,
“অ এইটো খাবলী সঁতা, লোটা নহয়।”

“ভাবিছিলোঁ, অসমীয়া মাহুহৰ খাব খোৱা কিবা লোটা।” এটা হাঁহিব ভাব ফুটাই বগাই কয়।

“ভলিত ফুটা দিয়া এটা মাটিৰ বাচনৰ খাব দি তাত পানী দিলে খাবলী-সঁতা ভলেদি ওলোৱা পানীয়েই অসমীয়াৰ জিভাত লগা খাবলী। তেনেদৰে বিপ্লৱৰ কাৰ্য্যসূচীৰে সমাজৰ কালৰ মামৰে ধৰা মজিয়া-খন ফুটাই দিলে সুখ-সম্পদ-সমৃদ্ধি-শাস্তি উঠেনদী হৈ ব্যাপী পৰে, তাকেহে ইয়াত বুজাইছে।”

জীৱনৰ নিৰ্দ্দেশমাত সি কথাটো শুধৰাই লৈ পুনৰ কম্পোজত আহি লাগে। বগাক তেওঁ খুব ভাল পায়। সি সামান্য লিখা পঢ়া পোৱা মাহুহ হলেও তাৰ জ্ঞান, দৃঢ়তা, সংসাহস আৰু পৰোপকাৰৰ ভাৱ যথেষ্ট আছে। দুই-এখন সভা-সমিতিত সি কেতিয়াবা ডাঙৰৰ লগতো কেৰ পাতি উঠে। তেনে দৰেই খয়ৰামৰ খং তুলাই দিয়াত আজিলৈ নগৰ বৰ্দ্ধন এলেকাত এক লেচাও সি মাটি লব নোৱাৰিলে। তাৰ বাবে কিন্তু বগাৰ বেজাৰ নাই। খয়ৰাম দানৱে মৰিবৰ দিনা তাৰ শ বিছা মাটি তাৰ কপাহা কাপোৰৰ চুৰিয়াৰ আঁচলত বান্ধি নিবনে? বুলি সি কেতিয়াবা মাহুহক কয়।

কেইদিনমান আগতে পুৰ্ণাচে তাক এবাৰ থানালৈ মাতি নি স্মৃধিলে—

“হয়নে বগাবাম, তই হেনো অক্লান্ত ডাঙৰীয়াৰ বিৰুদ্ধে উৰা বাতৰি প্ৰচাৰ কৰি থাক ?”

“হজুৰ আমি দিন মজুৰী কৰি পেট প্ৰৱৰ্তোৱা মাহুহ। আমাৰ কি মৰ সাহস আছে মজুৰীৰ কথা কম। কথাটোৱা কি ?”

ছুই হাত যোৰকৈ সি কয় ।

“ভই কৈ কুৰিহ মন্ত্ৰীয়ে হেনো যোৰহাটৰ বাজিহুৱা সভাত পাকী মেলাত বক্তৃতা দি আহি বাটতেই কাজিৰঙাৰ পৰা মৃগয়া কৰি দিয়া অজান মানুহৰ পৰা হৰিণৰ মাংস লৈ আহিছে বুলি । এনেকুৱা কথা কৈ কুৰুবুবি । ক্ৰিমিনেল চেক্‌চনৰ আও-ভাও পায় ?”

বৰ দাৰোগাই গৰজি কোৱা কথাত সি অলপো ভয় নাথালেও ভয় খোৱা ভাৱ দেখুৱাই কুচিমুচি চকুচুটি চলচলীয়া কৰি কলে, “ধৰ্ম্মৰাজ, আমাৰ এনে সৰু মুখত, ইমান ডাঙৰ কথা কেতিয়াও নোলায় । এবাৰ মাথো শুনিছিলোঁ হে যে আমাৰ নেতৃস্থানীয় পুৰুষ খয়ৰাম ডাঙৰীয়াক কোনোবাই হেনো কাজিৰঙাৰ হৰিণৰ মাংস খুৱাই থাকে ।”

দাৰোগাই ঋ দেখুৱাই তাৰ পিঠিত এটা কোব মাৰি সুধিলে, “কাৰ মুখৰ পৰা শুনিছিলি তই ক’ ।”

“চৰকাৰী পেন্সন খোৱা চিৰিনাথ শইকীয়াই কৈছিল ধৰ্ম্মৰাজ ।”

দাৰোগাৰ পেটে পেটে হাঁহি উঠিল । এই গোপন কথা পুলিচ বিভাগৰ অবিদিত নহলেও দাৰোগাই আচৰিত হোৱা দেখুৱাই কৈ উঠিল, “চৰকাৰী পেন্সন খোৱা মানুহ ?”

“হয় ধৰ্ম্মৰাজ ।”

“চৰকাৰী পেন্সন কাটিবলৈ কিমান সময় ?”

“নাকাটিব ধৰ্ম্মৰাজ । পেন্সন কটাতকৈ মানুহজনক কাটি পেলোৱাই ভাল । পেন্সন মানুহ উভয়কে ৰাখক । মানুহজন দৰিদ্ৰ খকুৱা-লোক-নিন্দুক হলেও, তেওঁ অসমৰ গৌৰৱ । বজাই তেওঁক মোৰ বুলিয়েই সাহিত্যিক পেন্সন দিছে ?”

“অ সাহিত্যিক পেন্সন ?”

“ডাবল পেন্সন ।”

দাৰোগা আৰু চিপাহী দুজনে গিৰ্-গিৰ্‌কৈ হাঁহি মাৰিলে ।

সি কিন্তু নিমাতো থাকি দাৰোগাৰ গিনে ছুই হাত যোৰকৈ নমস্কাৰ দিয়েই থাকিল ।

“যাৰ দে ইয়াক।” বুলি কৈ দাবাঙ্গা উঠি গ’ল।

দাবাঙ্গা যোৱাৰ পিছতেই চিপাহীয়ে কলে, “আমাক চাহ খুৱাই
যা এ।”

সি তৎক্ষণাত্ জেপৰ পৰা এটকীয়া নোট এখন উলিয়াই চিপাহীৰ
আগত ধৰাভেই চিপাহীজনে টুপুৰকৈ নোটখন নি জেপত ভৰাই
থলে।

“যা যা ভাই, তই একো ভয় নকৰিবি, আমি আছোঁ।”

বগা ওলাই যাই।

(৬)

হৰিসেৱকৰ পৰা চিঠি পাই প্ৰণৱ এবাৰ দৰঙৰ ডিমাৰুটী অঞ্চললৈ
গৈছিল। হৰিসেৱকে তাত এখন সত্ৰ পাতি থাকিবৰ আজি কুৰি
বছৰ পাৰ হৈ গ’ল। তেওঁ প্ৰণৱক লগ পাইছিল যেতিয়া প্ৰণৱ
একেবাৰে সৰু। প্ৰণৱৰ কিন্তু মনত আছে সেৱকক ভালদৰেই।
শুক কীৰ্ত্তনত প্ৰায় ছাত্ৰই সেৱক দেৱৰ সত্ৰীয়া-বহালৈ মাহ প্ৰসাদ
খাবলৈ গৈছিল।

প্ৰিয়াৰ মুখত প্ৰণৱৰ খবৰ পাই সেৱকদেৱে পত্ৰৰে মাতি
পঠোৱাত তালৈ আহিছে।

সত্ৰৰ পৰা এমাইল আঁতৰাতই প্ৰিয়াহঁতৰ ঘৰ। ঘৰ অৰ্থাৎ
বাপেক আৰু তেওঁ, আৰু মাজে সময়ে চাওতাল, মুন্দা বা ওৰাঙৰ
কোনো কাম কৰা ল’ৰা। সিহঁতৰ এজন থাকে বৰ বেচি ছমাহ।
এমাহ ছমাহৰ ফাঁকত হয়তো আকৌ এজন আহি যায়। সিহঁতৰ
প্ৰধান কাম হৈছে তেওঁলোকৰ গাই দুজনী খিবোৱা আৰু খৰি কলা।
মালুছ নাথাকিলে কলা খৰিকেই নেপালীৰ পৰা কিনি লয়। প্ৰিয়াৰ
বাপেক দস্তই হোমিওপ্যাথিকৰ বাকচটোকেই চলাই জীৱিকা নিৰ্বাহ
কৰিছে।

প্ৰণৱ ইয়ালৈ আহিছে কব পাৰিলে যে প্ৰিয়াই স্কুলত
সোমাইছে। তাইৰ স্কুলীয়া জীৱন দেখি মনত আনন্দ পালে।

ভেটিয়া দেখাতকৈ জাই যেন আকৌ বেছি ধুনীয়া হৈছে। হবিসেৱকৰ ঘৰত জাই নিঃসঙ্কোচে সকলো পিনে সোমায়। সাধাৰণতে সজ্জৰ নিয়ম অনুসাৰে ডিবোতা মানুহ উদাসীনৰ বহাত সোমোৱা নিষেধ। সকলো ছাত্ৰ-ছাত্ৰী সকলোৱে কিন্তু বহাঘৰ লুন্ডি-খুন্ডি থকা দেখি তাৰ মনত ভাল লাগিল। নিজৰ কোনো নাথাকিলেও এইসকলেই যেন তেওঁৰ পা-পো। সকলোবিলাকেই তেওঁক সম্বোধন কৰে ‘সেৱক আতা’ বুলি। সম্বোধনটো প্ৰণৱৰ বৰ ভাল লাগিল, কিন্তু সি সেই আগৰ আতা সম্বোধন বুলিয়েই তেওঁক সম্বোধন কৰিলে।

ঠাইখিনি উত্তৰ পিনেদি ভোটান পৰ্ব্বতৰ সুন্দৰ দৃশ্য। ছুইকালে চাহ-বাগান, দক্ষিণৰ পিনে নেপালী, কাছাৰী আৰু বহুৱাজাতিৰ গাঁও। মানুহৰ বসতি পাতল। কিন্তু উৰণীয়া মানুহ আহিয়েই আছে। বহুৱা মানুহখিনিয়ে হবিসেৱকৰ পৰা কৃষ্ণনাম গ্ৰহণ কৰিছে। আগতে ছুই-চাৰি কাছাৰী মানুহো আহিছিল, এতিয়া পাতলিছ। নেপালী মানুহ কেতিয়াবা আহে আৰু দেৱালয়ত সেৱা কৰাৰ দৰে সেৱা কৰি যায়।

“আমাৰ ঘৰলৈ এবাৰ বলক। আপুনি অহা খবৰ বাবাই পাইছে।”

প্ৰিয়াৰ কথাষাৰে প্ৰণৱৰ যেন কাণত অমৃত বৰষে।

“নিশ্চয় যাম। আতা নাযায় জানো?”

“তেওঁ গৃহস্থ, আপুনি যে আমাৰ আলহী। গৃহস্থ গলেও যাব, নগলেও নাই।”

প্ৰণৱে তৎক্ষণাৎ মনতেই ভাবিলে—হয়তো প্ৰিয়াই তেওঁক অকলেহে লগ পাবলৈ বিচাৰিছে।

বান্ধনী ঘৰৰ পৰাই সেৱকে মাত লগালে, “ঐ পি—পি, তেওঁক তইত্তৰ ঘৰলৈ এবাৰ লৈ যা। খীৰ কৰি খুৱাবি।”

“শুনিছে, আপোনাক আজিয়েই নিলিলে, তেওঁ মোক শালি পাৰিব।”

“যাম ভেনেহলে।”

“সন্ধিয়াৰ আগে আগে লৈ যা। তেওঁ ঘূৰি আহিলে আমি ছয়ো
কুৰিবলৈ যাম।”

“ক’লৈ নিব, বুজিছে।”

প্ৰিয়াৰ কথাৰাৰ শুনি তেওঁ ভিতৰৰ পৰাই মাত লগালে, “খ’
জোৰ পণ্ডিতালিখন, এতিয়াই যা, তেহে তেওঁ সন্ধিয়াৰ আগতে
আহিব পাৰিব।”

“বলক।” প্ৰিয়াই কলে।

ছয়োৰো মুখলৈ চাই ছয়ো শব্দহীন মিঠা হাঁহি মাৰিলে। প্ৰণৱ
মন্ত্ৰ-মুন্ত্ৰ সাপৰ দৰে প্ৰিয়া যি পিনে গ’ল, সেই পিনে খোজ
লালে।

আপোনাক লগ পোৱাৰ পিছৰ বছৰতেই আপুনি এম-এ পাছ
কৰিলে, হয়নে?”

“প্ৰায় ছবছৰ পিছত।”

“প্ৰকেচৰ হ’ল।”

“নামত হৈছে, কিন্তু আমি এখন কাগজ চলোৱাত বেছি জোৰ
দিছোঁ।”

“দৈনিক নে?”

“নহয়, কেতিয়াবা দুমাহত কেতিয়াবা তিনি মাহত ওলাব।
অৰ্থাৎ যেতিয়াই দৰকাৰ তেতিয়াই আমাৰ যুগৰ-শিঙাই ৰিং মাৰি
দিয়ে।”

প্ৰিয়াই প্ৰণৱৰ পিনে ঘূৰি চাই এটি হাঁহি মাৰিলে।

প্ৰিয়াইতৰ সক খেৰৰ ঘৰ এটি। সন্মুখৰ কোঠাটোত বাপেকৰ
ডাক্তৰখানা, ভিতৰত দুটা কোঠা। এটিত বাপেক শোৱে আনটিত
থাকে প্ৰিয়া। বাপেক থকা কমটো কিছু ডাঙৰ। বাপেকৰ কামত
বামকক্ষ পৰমহংসৰ ছবি এখন ঝাঁৰা আছে। এপিনেদি পৰিয়ালৰ
গ্ৰুপ ফটো এখন, প্ৰায় উৰ্দ্ধলি যোৱাৰ নিচিনা হৈছে।

প্ৰিয়াই গৈয়েই বাক্তনী ঘৰত চাহ কৰিবলৈ সোমাল।

“আপুনি বহক, মই চাহ একাপ লৈ গৈছোঁ।”

প্ৰণৱ চকী এখনত বহিল। চকীখন পুখুৰি। বিচনা পত্ৰৰ কানি-কাপোৰ অতি সাধাৰণ ধৰণৰ। এটি অনাড়ম্বৰ জীৱনৰ সৰু গৃহস্থীখন তাৰ খুব ভাল লাগি গ'ল।

প্ৰিয়া থকা কোঠাটোৰ বেৰত আছে এখনি সৰুখতী দেৱীৰ ছবি। ছবিখনো বহুত দিনীয়া। সম্ভৱ তাই পাঠশালাত পঢ়োঁতেই সেই ছবিখন বাখি দেৱীক হয়তো বিজ্ঞাৰ বাবেই প্ৰণতি জনাইছিল। পৰীক্ষাৰ সময়ত হয়তো বাৰে বাৰে প্ৰাৰ্থনা জনাইছিল। সেই ছবিখনৰ ওপৰেদি কাবোৰৰ হাতেদি ডবলাই লিখা আখৰত লিখা এটি ঘোষা :—

হৰি বাম হৰি বাম এ মূলমন্ত্ৰ।

কলিত নাহি ডপ যন্ত্ৰ যন্ত্ৰ ॥

চাৰিওকাষে লতাৰে বৰ্ডাৰ দিছে।

প্ৰণৱে ভাবিলে, বোধহয় হৰিসেন্তকৰ পৰা এওঁ এইখন আনি ইয়াত আঁৰি থৈছে। তেওঁৰ মনটো বৰ ভাল লাগি গ'ল। ঘৰটোৰ নিস্তক্ৰতা আৰু সৰলতাই তেওঁৰ অন্তৰত যেন এটি প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰি পেলালে। ক্ষন্তেক তাতেই বৈ আহি ডাক্তাৰী কোঠাত বহিল।

অলপ পিছতেই প্ৰিয়াই চাহ লৈ আহি নিজৰ কোঠা পালে। তাতেই চাহ কাপ থৈ তাই বাপেকৰ চ'ৰালৈ গৈ প্ৰণৱক হাঁহি মুখে মাত লগালে। দুৰৰ অপৰিচিতৰ দৰে আপুনি ইয়াতেই বহি আছে ? আহক।”

প্ৰণৱে কিবা এটা প্ৰাণৰ আহ্বানত চমক খাই উঠিল। সি চকু দুটিৰে প্ৰিয়াৰ পিনে চাই ব'ল।

“আহক মোৰ কোঠালৈ, চাহ খাওক।”

“অ' বলা।”

“তোমাৰ দৰেই শুৱনি কিন্তু অনাড়ম্বৰ এই ঘৰখন ইমান ভাল লাগে।”

“মা নাই, ভাই-ভনী নাই, আমাৰনো এইখন ঘৰনে ? দেখ ভগাও আমাৰ সকলো গ'ল। কেনেকৈ যে বাগৰি আহি আমি এইখিনি পালোঁ, ভাবিলে সাধু কথা যেন হৈ লাগে।”

প্ৰণৱে কথাৰ উত্তৰ নিদি মাথো মনতেই ভাবিলে,—সঁচাকৈ
কমতা থকুৱা নেতাই কমতা হাত কৰাৰ বাবে লেখককে ভাগি-চিগি
মাহুহৰ কিয়ে বিলাই বিপত্তি নকৰিল।

“এতিয়া আন চিন্তা মোৰ নাই। কেৱল বাবাক কেনেকৈ
শাস্তিত ৰাখিব পাৰোঁ সেয়ে চিন্তা। বাবাৰ দ্বিতীয় ঘৰ পাতিবলৈ
হুই-এক তিৰোতাই যে কোন ধৰণে চেষ্টা কৰিছিল, মনত পৰিলে
লাজ লাগি যায়। কিন্তু বাবা দেৱতাৰ দৰে পৱিত্ৰ হৈ থাকিল।
মোৰ মুখ চাইয়ে ডেউ সৰলো হুখ পাহৰিলে।”

প্ৰিয়াৰ মুখখন মলিন হৈ পৰিল।

“হুখ নকৰিবা প্ৰিয়া। যিবিলাক মাহুহ লগ পাইছা ইয়াত,
সেইবিলাকেই তোমাৰ আপোন।

“হয়, বিশেষকৈ সেৱক আতাই ভগৱানৰ দৰে আমাৰ জীৱন
দান দিছে। তেওঁৰ বাবেই আমি ইয়াত বৈ গলোঁ। তেওঁৰ যত্নতেই
মই স্কুলত সোমাবৰ্ষ সুযোগ পালো।”

“তোমাৰ বাবে মই একো কাৰৰ নোৱাৰি নিজেই লাজ
পাইছো।” প্ৰণৱে প্ৰিয়াৰ মুখলৈ চায়।

“আপুনিৱে মোক কি দিছে, মইহ জানো, আনে নাজানে।”

প্ৰণৱ আচৰিত হৈ পৰিল। প্ৰিয়াৰ কথাষাৰৰ অৰ্থ সি বুজিবলৈ
যত্ন কৰি কৈ উঠিল, “মই কিবা দিছোঁ?”

“হয় মুস্তাধিৰ সেইবোৰ।”

তাৰ অন্তৰত আটাইখিনি গধুৰ বেদনা গোটে খাই পৰা যেন
লাগিল, হাতত যেন কিছুমান পছম ফুল ফুলি উঠিল, চকুৱে যেন
এটি নতুন সৌন্দৰ্য্য দেখা পালে।

কিছু সময় ছয়ো নীৰৱ হৈ থাকিল।

এবাৰ ছয়ো ছয়োৰো চকুলৈ চোৱাত প্ৰিয়া লাজতেই তলমূৰ
কৰিলে।

“বলা তেজুে যাওঁ।”

“বহুকচোন অলপ সময়। আমাৰ ঘৰত আপোনাৰ দৰে লোক

এজনো সোমোৱা নাছিল। আপোনাৰ পদধূলিত আমাৰ ঘৰটোৱেই গৌৰৱাৰিত হৈ উঠিছে। ইয়ালৈ আহে ঔষধ বিচাৰি বন্ধুৰা জাতিৰ কিচকিচিয়া ক'লা মানুহ কিছুমান, গাত গাখীৰ আৰু গৰুৰ গোল ওলাই থকা নেপালী আৰু কেতিয়াবা মদ খাই চকু বগা হৈ থকা ইয়াৰ চাবেক বাসিন্দা। কিন্তু আজি আপুনি ?”

প্ৰিয়াই প্ৰণৱৰ পিনে দৃষ্টি কৰি দূৰলৈ চায়।

“নহয় প্ৰিয়া, তুমি ভুল বুজিছা, সেই মানুহ বিলাকেইতো প্ৰকৃত মানুহ। আমাৰ দৰে সিহঁতৰ ভণ্ডামি নাই। যেতিয়া সিহঁতৰ ঞ্জ উঠে, সিহঁতেই খঙকেই প্ৰকাশ কৰে, যেতিয়া সিহঁতে তোমাক ভাল পাব, সিহঁতে বুকুৰ মাজলৈ টানি নি মৰম কৰিব। সিহঁতেই ৰাইজ, সিহঁতেই জনতা, সিহঁতেই নবজগী নাৰায়ণ। কিন্তু আমি ?”

প্ৰণৱৰ মনলৈ বেজাৰৰ ভাৱ আহি যায়।

প্ৰিয়াই ভাৱে—তাইলৈ প্ৰণৱৰ হয়তো মৰম থকা সত্ত্বেও তাইক বুকুৰ মাজলৈ আঁজুৰি নিয়া নাই, সেয়েই বোধহয় উচ্চ মানুহৰ সন্মোচ, তাকেই তেওঁ কৈছে ভণ্ডামি বুলি।

অলপ পিচতেই প্ৰণৱ উঠি গৈ বিচনাখনতেই বহি পৰিল। প্ৰিয়াৰ বুকুখন প্ৰথমতেই ঢপঢপাই উঠি লাহে লাহে শান্ত হৈ পৰিল।

“তোমাক মোৰ সদায় মনত থাকিব। এই ক্ষন্তেকীয়া সময়ে মোক অপাৰ আনন্দ দিছে, এতিয়া যাওঁ বলা।”

প্ৰিয়াৰ চকুজুৰি হঠাতেই চল্‌চলীয়া হৈ উঠিল।

“মনত বেজাৰ কৰিলা যে ?”

প্ৰিয়াৰ ছয়োচকুৰে ছটোপ চকুপানী ওলাই পৰিল।

প্ৰণৱে তাইৰ গাত হাত বুলাই স্মিলিলে, “কিয় বেজাৰ কৰিলা সোণ ? কিবা বেয়া পালা নেকি ?”

“নাপাওঁ আপোনাক যে আৰু কেতিয়া লগ পাম ? মোৰ বাবে বাবাৰ চিন্তা। সেৱক আতাৰ লগত বাবাই মোৰ কেতিয়াবা বিয়াৰ আলোচনা কৰা কাণ্ড পৰে।”

“তেওঁৰ যি কৰ্তব্য, অকল তেওঁৰেই নহয়, আতাবো আংলিক
ভাৱে। সেয়েই তো জগতৰ গতাভুগতিক নিয়ম।”

প্ৰণৱে তাইৰ গাত হাত বুলাই পুনৰ কলে, “কিমান যে ভাল
লাগিল তোমাক, মনত ৰাখিবা দেই। বেচি পৰোঁ পৰোঁ হ’ল
বলা।”

“বাবাক লগ নাপালেয়ে?”

“আতাব লগত আন সময়ত আহিম। মই ইয়াত এটি সপ্তাহ
থাকো বুলি আহিছোঁ নহয়।”

প্ৰিয়াই থিয় হৈ টপুবকৈ প্ৰণৱৰ চৰণ চুই সেৱা কৰি কলে, “বেয়া
নেপাৰ, আপোনাৰ উপযুক্ত অভ্যৰ্থনা কৰিব নোৱাৰিলোঁ।”

প্ৰণৱে তাইক তুলি ধৰি কলে, “শকত জলপানৰ অভ্যৰ্থনা মোৰ
মুঠেই ভাল নালাগে, তুমি তাকেইতো অৰ্থ কৰিছা। তুমিয়েই
মোৰ অভ্যৰ্থনা।”

তেতিয়া প্ৰস্টিম আকাশত বেলিটো বঙা পৰি উঠিছে। দূৰৰ
পৰ্ব্বতমালাৰ সবুজতাবিহীন স্পষ্ট হৈ চিকমিকাইছে। সূৰ্য্যৰ বতাহ
এচাটি আহি গছ-বনবোৰ নচুৱাই তুলিছে।

“বলা বাটেৰে পথাৰেদি ঘূৰি যাওঁ।”

হুয়ো পথাৰেদি আগবাঢ়ে।

“অ’ তোমাৰ দেবি হব নহয়।”

“দেবি হলে আতাই থৈ যাব নহয়। তেওঁ থকাত আমাৰ একো
চিন্তা নাই।”

“ঠিক মানুহ পাইছা।”

হুয়ো গৈ সত্ৰৰ চৌহদ প্ৰবেশ কৰি অলপ আগবঢ়াব লগে লগেই
হুয়োৰো কাণত পৰিল গুণমালাৰ সুৰ—

“গোপীৰ প্ৰেমক	জানি উদ্ধৱক।
পঠাই গোকুলক	বুজাইলা নন্দন ॥
কৃষ্ণক শ্ববিল	চেতন ইবিল।
ক্ৰন্দন কৰিল	লোভক জবিল ॥” --

তেতিয়া এজাৰ হৈ আহিলেও শুকুলা পক্ষৰ পক্ষীয়ৰ জোনটিয়ে
কীণ পোহৰ এজলক ঢালি দিছে। বিস্তৃত অঞ্চলটিও এটি বিশালতা
আৰু উদাৰতাৰ ভাৱ প্ৰকাশ পাইছে।

কিমান সময় সেই সুৰ আৰু সৌন্দৰ্যৰ প্ৰভাৱত বিমোহ হৈ থাকিল
হুয়ো কব নোৱাৰিলে। পিছতেই ভোৰ তালৰ গহীন গম্ভীৰ প্ৰথম
চাব পৰাৰ লগে লগেই হুয়ো গৈ বহাঘৰৰ আলহী বহা কোঠাও
সোমাল।

তাৰ মাহুহ এজন বহি আছিল। এওঁলোক সন্মোহাৰ লগে
লগেই সি উঠি কলে, “অ’ বাইদেউ দেখোন।”

“অ, তুমি কিয় বহি আছা? নাম কীৰ্ত্তন নকৰিলা?” প্ৰিয়াই
স্বধিলে।

“বোখাৰ বাইদেউ। আতাৰ পৰা ছটামান বড়ি নিও বুলিছে
আহিছে।”

আতাই যে মাহুহৰ অৰ-বেমাৰৰ ঔষধো দিয়ে প্ৰণয়ে জানিব
পাৰিলে। সি তেতিয়াই মাহুহজনক স্বধিলে, “তোমাৰ নাম কি?
ক’ত থাকা?”

“আগতে নাম আছিল আমাৰ বুধিয়া মুণ্ডা, এতিয়া আমাৰ
আতাই ৰাখিছে—বুদ্ধদেৱ মহন্ত।”

মাহুহজনে দাঁত কেইটা উলিয়াই এটি খোলা হাঁহি মাৰে। তাৰ
ক’লা মুখখনত বগা দাঁত কেইটা কেৰাচিন ভেলৰ লেমটোৰ পোহৰত
চিক্‌চিক্‌কৈ জ্বলি উঠে।

“বৰ সুল্লৰ নাম ৰাখিছে।”

“সুল্লৰ নাম ৰাখিলে কি হব? আমি যে মাহুহবিলাক কুৎসিত,
তাতেই আৰু গৰীৱ, তাতেই আৰু কুলিৰ সন্ধান।”

কথাৰ লগে লগে তাৰ বেজাৰ মিহলি ভাৱ প্ৰকাশ হৈ উঠে।

“কুলিৰ দেখাত কুৎসিত গৰীৱ সন্ধানৰ লোকসকলৰ অন্তৰ
ৰাজ্যতেই সদায় বিৰাজমান হৈ আছে সুল্লৰৰ ৰাজ্য। তোমালোকক
নিয়োগ কৰি য়ুনাৰ্কা লুণ্ঠনবাদীৰ দিন আৰু উকলিল। তোমালোকৰ

প্ৰাণৰ শ্বাসত লুকাই থকা স্তম্ভৰ বাজ্যক বাহিৰত প্ৰতিষ্ঠা কৰিব
সমৰ্থ হ'ল।”

প্ৰাণৰ কথাখিনি সি বুজিলেনে নাই তেওঁ কব নোৱাৰিলে, কিন্তু
সেই বক্তৃতাখিনিৰে তেওঁক তৃপ্তি দিলে।

“আমাৰ বৃদ্ধি ককাই আমাৰ স্কুলৰো মেধাৰ। তেওঁৰ বৃত্তি-
বিলাক বৰ ভাল।” প্ৰিয়াই কয়।

“এ ভাল বেয়া কি আছে বাইদেউ। এই আতাজনক লগ
পাইয়ে স্তম্ভাপান এৰি হৰি নাম লগোঁ, নহলে আমি চুৰাৰৰ দৰে খাই
লৈ থাকিলোঁ হয়। এই আতাজন আহি আমাৰ বহুত উপকাৰ
কৰিছে। অসুখ-বোখাৰত ইয়াৰ পৰা নি তুটী বডি খাই দিলেই
ভাল হৈ যাওঁ। হৰিনাম লোৱা বাবে আমাক ডাইনীও ধৰিব
নোৱাৰা হ'ল নহয় বাপেকে।”

তাৰ কথাত বৰ আমোদ পাই প্ৰাণে গম্ভীৰভাৱে কলে “হয়
নেকি” বুলি।

“হয়তো প্ৰমাণ পাই গৈছোঁ। মাৰ্জ-সময়ে আতাকে খং কৰি
ইয়াৰ পৰা যাব ওলায়, আমিহে ৰাখি আছোঁ। আমি বা ৰাখিম
কি? ইয়াত এজন নাগদেৱতা আছে নহয়, চোৰ-ডকাইত ইয়ালৈ
একো আহিব নোৱাৰে। আতাই নাম প্ৰসঙ্গ কৰি থাকিলে ৰাতি
কেতিয়াবা সেই দেৱতা আহি নাম শুনে। তাৰ নেজডাল চালৰ
চটিত লাগি থাকে আৰু মূৰটো একেবাৰে আহি মাটিৰ কাষ পায়।
আতাই তেতিয়া চকু মুদি লৈ ভাল মাৰি মাৰি মুখেৰে গাই থাকে।
হুঁ।”

হুয়ো বৃষ্টিয়াৰ কথাবিলাক শুনি বৰ আমোদ পায়।

এনেতে নাম প্ৰসঙ্গ সম্বৰণ কৰি সেৱকদেৱ সেইখিনি পালে।

“আতাদেৱ, বোখাৰ বডি দিয়কচোন। শৰীৰ খাৰাপ।”

“তোৰেই নে?”

“হয় আতা।”

“বহ। বৃত্ত্যৰ মহোৎসৱ ৰাম নাম বুলিছে জানিবি।”

শুধিগাই ঘূৰ হুপিয়ায়।

বড়ি ছটা আনি তাক দিয়াত তিনিওকে নমস্কাৰ জনাই সি বিদায়
ললে।

“পিপিব ঘৰ চাই আহিলা ? ডাক্তৰক লগ পাইছিল ?”

“লগ পোৱা নাই।”

“কিছু সময় থাকিবলৈ কলোঁ, নাথাকিলে তেওঁ আভা, এতিয়া
মোক থৈ আহিব লাগিব যে।”

প্ৰিয়াৰ কথা শুনি “বহু, প্ৰসঙ্গীয়া চুবীয়া সলাই থৈ বাম। প্ৰণৱক
খৰি বান্ধি ৰাখিব নোৱাৰিলি ?” তেওঁ সিপিনৰ সৰু কোঠাটোলৈ
সোমাই যায়।

“কেনেকৈ পাবিম ?” বুলি কৈ প্ৰিয়াই প্ৰণৱৰ মুখৰ পিনে চাই
বয়।

তাইৰ প্ৰতি প্ৰণৱৰ বৰ মোহ লাগি উঠে।

সেৱক ওলাই আহি প্ৰিয়াৰ মুখৰ পিনে চাই কয়, “চল, থৈ
আহো।”

তাই প্ৰণৱৰ পিনে চোৱাত—“নালাগে সি জিৰণি লওক” বুলি
হুৱাৰ মুখ ওলালেই।

“কেনে পালি প্ৰণৱক ?”

“ভালেই।”

“যদি মন কৰ চা, ছয়ো মিলিব কিম্বা।”

“ইহ !”

[৭]

তামোলপুৰত হোৱা প্ৰমজীৱী শক্তি-সংঘৰ তিনিদিনীয়া অধি-
বেশনে সমগ্ৰ অঞ্চলটোতেই এটি বাককৈয়ে আলোড়নৰ সৃষ্টি কৰিলে।
ইয়াৰ দুই-চাৰিদিন আগতেই সেই অঞ্চলত লুটপাত আৰু ঘৰত অগ্নি
সংযোগ হব বুলি এটি উৰা বাতৰি এনেভাৱে প্ৰচাৰ হৈছিল যে ৱাইছে

[৫১]

নজনাকৈয়ে প্ৰায় এহেজাৰ সশস্ত্ৰ চিপাহী বাতিভেই আহি এ মাইল আঁতৰতেই কেম্প কৰি বন্দুক বায়োনেটেৰে সাজু হৈ আছিল। মানুহে নজনাকৈ বহুত চোৰাংচোৱাই হেনো অঞ্চলটোত তহল দি কুৰিছিল।

বেচি ভয় খাইছিল কপা মহাজন আৰু বৰলা মহাজনে। অঞ্চল-টোত তেওঁলোকক মানুহে ধনী বুলি কয়। পৃথিৱীৰ ধনীৰ আগত তেওঁলোক একোৱে নহয়। কথা হৈছে, গছ নোহোৱা ঠাইত এডাই বৰ গছৰ দৰে নিঃকিন সমাজত তেওঁলোকেই আঢ়ৈবন্ত। সংঘৰ কোনোবা এজন গোপনে হেনো তেওঁলোকক বুজাইছিল যে তেওঁলোক প্ৰকৃততে শ্ৰমজীৱীয়েই। হলেও, ধনী নেদেখা মানুহে তেওঁলোককেই ধনী বুলি ধৰি লৈ আক্ৰোশৰ ভাৱেৰে চোৱাটো অস্বাভাৱিক কথা নাছিল। তেওঁলোকেও ভয় খাইছিল আৰু কিবা অপকাৰ হ'ব বুলি গোপনে অধিবেশনৰ বাবে বৰঙণি দিছিল।

অধিবেশনত বৃটিচ ৰাজত্বক নিন্দা কৰা হৈছিল। সেই কলঙ্কিত ৰাজত্ব ঘটি উঠা শোষণ, অত্যাচাৰ আৰু বুৰঞ্জী বিকৃতকৰণক তীব্ৰ-ভাৱে সমালোচনা কৰা হৈছিল। ক্ষমতাৰ খকত ভাৰতক খণ্ডিত কৰা চৰ্ভত দেশৰ শাসনভাৰ গ্ৰহণ কৰোঁতে ধনী আৰু বুৰ্জোৱা নেতাসকলক অভিসম্পাত দিছিল। ধৰ্ম্মৰ দোহাই দি অজলা ৰাইজক উদ্ভাদ কৰা নেতাসকলৰ মুখত থু-থুৱাইছিল। বিপ্লৱৰ সকলো অৱস্থা পৈণত হৈ মুঠাৰ বাবেই তেতিয়া ক্ষমতা সৰ্ব জনতাৰ হাতত নপৰি, পৰি গ'ল এক শ্ৰেণীৰ মানুহৰ হাতত। বৃটিচৰ বিৰুদ্ধে সেই শ্ৰেণীয়ে বিদ্ৰোহ কৰিলেও, তাৰ উদ্দেশ্য আছিল বৃটিচ ৰাজত্ব পৰিবৰ্ত্তে সেই এক শ্ৰেণীৰ ৰাজত্ব স্থাপন কৰা। সেয়েই সৰ্বজননতাই সাম্ৰাজ্যবাদীৰ বেছ ভেদ কৰি ক্ষমতা দখল কৰিবলৈ অপাৰগ হ'ল। যি মুহূৰ্ত্তত কুস্তীৰ দেহ উদৰৰ পৰা ভীমৰ জন্ম হয়, সেইদিনাই দৃষ্টি-হীন গান্ধাৰীয়ে সাঁচি খোৱা কুস্তি উদৰৰ পৰা হৃৰ্য্যোধনৰো জন্ম হৈ পৰে, হলেও ভীমৰ হাতত হৃৰ্য্যোধনৰ উৰুভঙ্গ স্বাভাৱিক।

এইবাৰ কথা ওলোৱাত ৰাইজে হাত চাপৰি দি গিজৰণি মাৰি

উঠিছিল, যেন কোনোবা হিংস্ৰক হৰ্ষোদ্ধনকহে তেওঁলোকে খিঙাতেই আক্ৰমণ কৰিব।

এনেদৰেই চেতনা আৰু প্ৰেৰণাৰ মাজেৰে সেই সভা পাৰ হৈ গ'ল। চাৰিওপিনৰ লোক চাৰিওপিনে গুচি গ'ল। মাহুহ ভাগি যোৱাত স্থানীয় লোকৰ মন কিছুদিনলৈ উৰুঙা উৰুঙা লাগিল। ছুই-চাৰিয়ে সন্দেহ কৰিছিল যদিও যে এনেধৰণৰ সভা-সমিতিয় বাইজৰ মাজত বিশ্ব্ৰলতাৰ সৃষ্টি হ'ব, লুটপাত আৰু ডকাইতি হ'ব, ঘৰত অগ্নিসংযোগ হ'ব, এনেবোৰ একো নোহোৱাত তেনে বিশ্বাসীৰ মনত অসন্তোষেহে দেখা দিল। তেওঁলোকে নাজানে যে বিপ্লৱৰ অৰ্থ বিশ্ব্ৰলতা নহয়।

চিপাহী-চম্ভৰী তাত প্ৰায় এমাহ আছিল। পিছে, কোনো বে-আইনী কাৰ্য্য নোহোৱাত তাৰ একাংশ চৰকাৰ আন ঠাইলৈ লৈ গ'ল। পথাৰৰ একাংশ উদং হৈ পৰিল, ভ্ৰমজীৱী ৰাইজেও দেখিলে সৃষ্টিশীল জীৱন, তুষ্টিস্তা আৰু বাধা-বিঘিনি হীন উন্নত জীৱনৰ সপোন। বায়ু-পানী-মাটি ভগৱানৰ উদাৰ দান, ইয়াত ব্যক্তিগত মালিকী স্বত্ব কেতিয়াও থাকিব নোৱাৰে। যৌথবাদৰ মনোভাৱে ইয়াৰ সংব্যৱহাৰ কৰিলেহে মানুহৰ কল্যাণ সাধন হ'ব পাৰে, বহুতৰেই বিশ্বাস জন্মি আহিল এনে দৰেই।

ইয়াৰ কেইদিনমান পিছতেই মন্ত্ৰী অক্লান্ত তিনিদিনীয়া ভ্ৰমণ সূচীৰে নলবাৰীলৈ আহিল। খয়ৰাম ডাঙৰীয়াই লগত তুজুন নন্দী-ভূলী লৈ মন্ত্ৰীক সাক্ষাৎ কৰি অঞ্চলৰ বহুত গোপন বাতৰি তেওঁৰ আগত দাঙি ধৰিলে। বিপুল মহাজন আৰু জীৱনৰ কাৰ্য্যাবলীৰ এটি সম্পূৰ্ণ তথ্য আগবঢ়ালে আৰু লগত ইয়াৰ প্ৰতিকাবৰো ইংগিত লগে লগে দি গ'ল।

গহীনভাৱে মন্ত্ৰীয়ে তেওঁৰ কথা শুনিলে। তেওঁৰ বগা টুপীটোৰ তলত ঘামৰ টোপা ওলাই লুকাই লুকাই থাকিল।

ৰাজহুৱা কথাৰ বাহিৰেও, খয়ৰামে আৰু কিছুমান কথা মন্ত্ৰীৰ আগত দাঙি ধৰি কিছু অসন্তুষ্টিৰ ভাৱকেই প্ৰকাশ কৰিলে। তাৰেই

প্ৰথমটো হ'ল,—ভতিজাকৰ নামত হ'ব লগা পেট্ৰোল আৰু ডিঅক্সেল
পাৰ্ফিট, তেওঁৰ দুজন নন্দী-ভূমীৰ নামত খোজা গুৱাহাটীত চিটি-বাচ
দুখন, ধৰ্মধৰ্মত বহুবাৰ খোজা ধান বনা হলাৰ দুটা, বঙাইপাৰত পৰা
পাঁচ মাইল আঁতৰত চাপাগুৰীৰ উত্তৰে সমবায় কৃষিৰ বাবে বিচৰা
এশ বিঘা মাটি, ইয়াৰ বাহিৰেও আৰু সৰু সৰু কথা বহুত।

“জানেই নহয়, হুকুম হোৱাৰ পিছতো বঙাকিতাব আহোতে
এদিনৰ কামটোত এমাহ হয়। চৰ হৈ গৈছে। হৈয়ে থাকিব। কিন্তু
ধৰ্মধৰ্মৰ কাল হলাৰ পতাটো ভাবি চাব। মিটিঙৰ খবৰ দেখো
পাইছেই।”

মন্ত্ৰীৰ কথাৰাৰ শুনিয়ৈ খয়ৰামে কৈ উঠিল, “পুলিচৰ লাঠিৰ
কোবত বেটাইঁতক ঠিক কৰি দিয়াম, গোলমাল কৰিব ?”

অক্লান্তদেৱে হাঁহিলে, এটি অৰ্থপূৰ্ণ হাঁহিৰে হাঁহিলে।

খয়ৰামেও তেওঁৰ নীৰস হাঁহিটো প্ৰকাশ কৰি ভৰি দুখন লাহে
লাহে নচুৱালে, শিল্পীৰ অনুপ্ৰেৰণাত নহয়, মুদ্ৰাদোষৰ অজ্ঞানতাতহে।

অকলৰ আন মাজুহো আহি মন্ত্ৰীৰ লগত দেখা সাক্ষাৎ হয়।
তেওঁ সকলোৰে লগত হাঁহি আৰু অতি আপোন ভাৱ দেখুৱাই কথা
কৰি জানে, সেয়ে মাজুহে কিবা বিচাৰি আহিলেই, পিছত কামটো
হওক বা নহওক সেই সময়ত সন্তুষ্ট হৈ যায়, নহলেও ১৯৪৭ চনৰ
পিছৰ পৰাই আজিলৈ তেওঁ মন্ত্ৰীপদত অধিষ্ঠিত হৈ থাকিব পাৰেন ?
সাধাৰণ মাজুহৰ লগতো তেওঁৰ উঠক-বৈঠক আছে। এই পিনে
আহিলেই তাহানিৰ শৰং মণ্ডলৰ ঘৰত আজিকালিৰ শৰং ঠিকাদাৰৰ
ঘৰলৈ এবাৰ যায়। বিয়াল্লিচৰ আন্দোলনৰ সময়ত মন্ত্ৰীদেৱে আত্ম-
গোপন কৰি থকা কালত মাজু-সময়ে নিশা ইয়াত জিৰণি লৈছিল।
তেতিয়াৰ পৰাই শৰতৰ পত্নী মালতীৰ লগত তেওঁৰ বৰ ভাল। মন্ত্ৰীৰ
অজুগ্ৰহতেই শৰং আজি এজন চহকী লোক। তেওঁৰ ল'ৰাই
চৰকাৰৰ খৰচত আমেৰিকাত ইঞ্জিনিয়াৰিং পঢ়িবলৈ সুযোগ
পাইছে।

মন্ত্ৰীৰ লগতে তিনিজনীয়া বিশেষজ্ঞৰ দল এটি লৈ পাগলাদিয়াৰ

পতিৰ নিবীক্ষণ আৰু অধ্যয়ন কৰিবলৈ আহিছিল। ইয়াৰ বাবে
বাইজ মন্ত্ৰীৰ ওপৰত সন্দেহ হৈছিল।

চৰকাৰৰ বিৰোধী কিছুমান মানুহৰ গতিবিধিৰ কথা কৈ ছজন
লোকে তেওঁক ভামোলপুৰৰ পিনে যাবলৈ অনুৰোধ কৰিছিল, কিন্তু
তেওঁলোকক মন্ত্ৰী গৰাকীয়ে বুজাই দিলে যে, ভেনেলোকৰ নিবীক্ষণৰ
বাবে এটা বিভাগেই আছে নহয়, তেনে অফিছাৰ তেওঁলোকে তাত
নজনা কৈয়ে ঘূৰি আছে।

মন্ত্ৰী ৰাজধানীলৈ প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰিলে।

তেওঁ যোৱাৰ কেইদিনমান পিছতেই গড়কাপ্তানি বিভাগৰ ছজন
বৰ বিষয়া বদলি হ'ল। সিপিনে বিপুল মহাজনৰ দুখন ৰাচৰ পাৰ্শ্বিট
সাধাৰণ কথাতেই নাকচ হ'ল। হাউলীৰ চাৰি মাইলৰ খুটীৰ
চোকটোত নতুন ডিজয়ল পাম্প এটা বহিল। মৰা নদীৰ পাৰেদি
এদিন হিৰ্হিৰ্-গিৰ্গিৰাই খেতি কৰা ট্ৰেক্টৰ এখন নগৰত খদম্-দম
লগাই চাউল খোৱাৰ দলং পাৰ হৈ উত্তৰ-মুৱা হ'ল। মানুহ কোৱা-
কুই কৰিলে যে খয়ৰামৰ ভতিজা, গাৱঁলীয়া বেঙ্কৰ চেফ্ৰেটাৰীৰ
পুতেক আৰু ছজনমানৰ সমবায়ী কৃষি পামৰ বাবে হেনো চৰকাৰী
খৰচত এই ট্ৰেক্টৰ কিনি আনিছে। বৰমুনি আগবঢ়াই হাঁহি হাঁহি
ছজনমান মানুহৰ আগত কলে যে, এইটো বৰ ভাল কাম হৈছে,
নাঙল মাৰি খেতি কৰা দিন আৰু এতিয়া নাই। এতিয়া মেচিনৰ
যুগ, নাঙলবোৰ পুৰি পেলাবহে লাগে।

হঠাতেই বগা সেই পিনেদি আহিছিল। তাৰ কাণত পৰিল
কথাৰ। গোটেই শৰীৰটো তাৰ বেজবেজাই গ'ল। মুখেৰে
একো নকৈ মনতেই ভাবিলে,—নাঙলৰ লগত তইতকো পুৰিব
লাগিল, লাভখোৱা আৰু ভেজালীক শেষ কৰা হব। তইতে কি
বুজিবি—একোখন নাঙলৰ লগত একোটি ছখীয়া পৰিয়াল জীয়াই
থাকে। সি বেগাবেগিকৈ গ্ৰেছলৈ খোজ লয়। গৈয়েই সি আনন্দ
মনেৰে কামত লাগি যায়।

ভিতৰৰ পিনে বিপুল মহাজনৰ লগত জীৱনে কথা পাতিছে।
মহাজনৰ মুখ-মণ্ডলত চিন্তাৰ প্ৰলেপ।

“কি কবিবহে মোক গাহৰি খোৱা মন্ত্ৰীয়ে? ছোৱালী তিনিটা
বিয়া দি উঠিলোঁ, মোৰ যিখিনি সা-সম্পত্তি আছে প্ৰমজীৱীৰ নামত
নাম জাৰী কৰি দিম। আমাৰ বুঢ়া-বুঢ়ী ছুটাৰ হৈ যাব, আমাৰ
গাঁঠিৰ ধনেবেই। বাচ কেনচেল কৰি বা মাটি কেনচেল কৰি মোৰ
সি কি নোম লৰাব?”

“কমতা আছে তাকে দেখুৱাইছে। বাৰণৰো এদিন কমতা
আছিল।”

এটি গোজৰণি মাৰি জীৱনে কয়।

মহাজনে নিজৰ কৰজলত কেইটামান চাপৰ মাৰি কৈ উঠে,
“বাইজৰ ভোটৰ ওপৰত পোৱা তাৰ কমতা। কিমান টকা তাক
মই দিলোঁ। সি অকৃতজ্ঞ। কথা নাই, দুখ নাই মোৰ।”

“ধৈ দে, যি আছে তোৰ তাকেই চলাই খালেই হৈ যাব। নাটো
সংঘটোকেই ভালকৈ স্থাপন কৰা য’ক। তাকেই লৈ অসম-বঙ্গ-
উৰিষ্যাত এটা ভ্ৰমণ কৰা য’ক, কি কৰ তই?”

“খুব ভাল কথা। আখৰা আৰম্ভ কৰিব লাগে। দেশত এতিয়া
গায়ক-গায়িকা, ভাওবীয়া-ভাওবীয়ানীৰ অভাৱ নাই। ভাল কথাটো
তই মনত কৰিছ।”

“ভাওবীয়া-ভাওবীয়ানী লাগে বুলি খবৰৰ কাগজত এটা এড্-
ভাৰটাইজ কৰি দিয়া যাওঁক। পিছে আমাৰ কমিটিখন আগতে
পাতি লব লাগিছিল নহয়।”

“লম, লম, এড্-ভাৰটাইজটো তোৰ নামতেই কৰি দে। খবচটো
মই দিম। তোৰ নাটক আছে নহয়।”

“তোৰ নাটক এখনকেই আৰম্ভ কৰা যাওঁক।”

“নাটক চাৰিখন বাচনি কৰিব লাগিব। কোনো এঠাইলৈ গলে
চাৰিদিন থাকি চাৰিখন নাটকৰ অভিনয় কৰিব লাগিব। কাভি,
আছোণ, পুহ আৰু মাঘ মাহত আমি অভিনয় চলাব লাগিব।”

“এনে এখন নাটক কবিব নোহাবিলে যি নাটকৰ অভিনয়ত মানুহে সমাজৰ অভাৱ, অত্যাচাৰ, উৎপীড়নৰ বিৰুদ্ধে বিদ্ৰোহ কৰি উঠিব, হেৰোৱা মহাত্মাৰ পুনৰ সজীৱিত কৰি তুলিব, সমাজ বিৰোধী দানৱক টেটু চেপি শেষ কৰিবলৈ অনুপ্ৰেৰণা পাব, দেৱৰ বাহুনি মহাত্মা জনমক সন্দৰ কৰি তুলিবলৈ আৰ্হি বিচাৰি পাব ?”

বিপুলৰ যেন আক কিবা কথা আছিল আৰু কিবা-কিবি তাৰ মনৰ ভিতৰত গুমৰি উঠিছিল, কিন্তু সেই ভাৱবোৰ প্ৰকাশ কৰিবলৈ তেওঁৰ ভাষাৰ অভাৱ হৈছিল।

জীৱনে মূৰ ছুপিয়াই গহীন ভাৱে কৈ উঠিল,—“আছে হব— যুগান্তৰ সূক্য উঠিব আৰু পৃথিৱী তেতিয়া পোহৰ হব।”

তেতিয়া প্ৰেছৰ ঘিৰ ঘিৰনি উঠিছে। সেই শব্দ শুনি জীৱনৰ মনটো ভাল লাগি যায়। অনুপ্ৰেৰণা আছে যেন মানৱ জাতিৰ বাবে তেওঁ বিপুল ভাৱে কাম কৰি যাব। চাকৰিৰ দিন কেইটা অনাহকতে গ’ল বুলি তেওঁৰ ধাৰণা হৈ আছে।

সেই অমূল্য দিনবোৰ যেন তেওঁ ওভাটাই আনিব—এনে হাবিলাস জাগি উঠে।

আৰু ক্লান্তক বহি বিপুল উঠি যায়। জীৱনে তাৰ পৰা উঠি গৈ তেওঁৰ লিখা-পঢ়া কৰা কমটোত বহে।

কোঠাটো সৰু। তাত মেজ এখন আৰু চকি দুখন আছে। এখনি সৰু চেলুফত কিছুমান কিতাপ। বেৰত কেলেণ্ডাৰ এখন অৰা আছে। সমুখদি লুইতকোঁৱৰ বিষ্ণুপ্ৰসাদ ৰাভাদেৱৰ প্ৰতিচ্ছবি এখন। কোনো ৰাজনৈতিক নেতাৰ চিত্ৰ আদি তাত নাই।

জীৱনে বহিয়েই তাত সেই হাতে লিখা নাট যুগান্তৰ সূক্যৰ পাত অ’ত ত’ত পঢ়ি চাই ছুটা-এটাকৈ পাত বগৰাইছে।

তিনিজন মানুহ একেলগে একে সময়তে বিভিন্ন ঠাইৰ পৰা আহি জেলৰ কয়েদি হ’ল। তাতেই চিনা পৰিচয় হ’ল তিনিওৰে। কচি আদ-বয়সীয়া, গহীনৰ যৌৱনৰ দিনবোৰ প্ৰায় শেষ হৈ আহিছে, চান্দ

সম্পূৰ্ণ ডেকা। হলেও, সমবয়সীয়াৰ দৰে তিনিও যেন মিলি এক হ'ল। দীৰ্ঘসীয়া জেইল জীৱন তিনিওৰে।

কামৰ লগে লগে তিনিও বেলেগ কথা পাতে। কেতিয়াবা তিনিও মিলি গীত পদো গায়, সন্যোগ পালে তিনিও এটি চিত্ৰৰ অভিনয় কৰি আন আন কয়েদিক আমোদ আৰু আনন্দ দিয়ে। গহীন ভীম হলে, কচিয়ে ছুশাসন হৈ বচন কবলৈ ধৰে তাৰ মাজতেই চান্দক কৃষ্ণ হবলৈ শিকাই দিয়ে।

এদিন গহীনে খুব তৰ্জন গৰ্জন কৰি কবলৈ ধৰিছে, “ধুতৰাষ্ট্ৰ, চকু থাকিলেও তোমাৰ দৃষ্টি নাই, অন্তৰ থাকিলেও তোমাৰ অনুভূতি নাই। তোমাৰ ছুশাসনৰ দ্বাৰা জৌপদীৰ বস্ত্ৰ হৰণ হৈছে। হে ধুতৰাষ্ট্ৰ, তোমাক ৰাষ্ট্ৰহীন কৰি দিয়াই মোৰ বিপ্লৱ।”

তেতিয়া সকলোৱে গিৰ্-গিৰ্ কৈ হাঁহি দিছে, কিছুমানে হাত চাপৰি বজাইছে।

“ঐ তহঁতে কিহৰ গোলমাল কৰিছ অ’? যা নিজৰ নিজৰ কামলৈ, কোবত চাল যাব, যা।”

বৰ চিপাহীৰ গোঙৰণিত সকলো পলাই ফাট মাৰে।

অ’ মোৰ মনুৱা অ’

অ’ মোৰ মনুৱা

অ’ মোৰ মনুৱা

কাহানি পাম মই তোক।

চুপৰৰ বেলাতে অ’

অ’ মোৰ মনুৱা অ’

কাহানি পাহৰিম শোক

ছটি কলি এটি পাত

চাহাবৰ বাগিছাত

বীণ বাই আছিলো য’ত।

কেনেকৈ আহিলি ?

কেনেকৈ ডাৰিলি ?

সুকৰ হৈ মাৰ গলি ক’ত ?

“বৰ ভাল গীত গায়হে সেই ডেকাজনে ?”

“এৰা, গীতেই বোধহয় বেচেৰাক জীয়াই ৰাখিছে ? তাৰ নামটো চান্দ ।”

“কিয়বা সি আহি ইয়াত সোমাল ?” নতুনকৈ অহা সহকাৰী জেইলাৰজনে পুৰণি চিপাহীজনক সোধে ।

“বৰ হুখৰ কাহিনী !”

জেইলাৰে তাৰ মুখলৈ চাই বয় ।

“প্ৰেম বলীয়া চাৰ । বাগানৰ মুকলি প্ৰেম । তাৰ প্ৰেমিকাক কোনোবাই কাটি নিলে । সি খেদি গ’ল, আক্ৰমণ কৰিলে আৰু দীঘল চুৰিৰে চাৰিটা খোঁচতেই ডাক শেষ কৰিলে । কিন্তু নাৰীৰ প্ৰেম । প্ৰত্যাখিত হ’ল সেই প্ৰেমিকাৰ পৰা সি । নিজৰ বুকুতেই নিজৰ এটি খোঁচ মাৰি দিলে । মামলা হ’ল বিচাৰত সজ্জম কাৰাদণ্ড দহবছৰলৈ ।”

“বৰ হুখ লাগে দেই ।”

“চাৰ বহুশৰ বহুঘৰা এই জেইল । আৰু হুজন আছে, মাজে মাজে বৰ সুন্দৰ অভিনয় কৰে । আমি আঁতৰৰ পৰা আলোঙে আলোঙে কেতিয়াবা চাওঁ । বাঃ, যি ভীম-অৰ্জুন হব !”

“হয় নেকি ?”

“হয়ো অভিনেতাই আছিল । তাতেই কিবা অভিনেত্ৰীক লৈ গোলমাল, খেলি-মেলি ।”

বাহিৰত ঘণ্টাৰ কোব পৰাত হয়ো আন পিনে ওলাই যায় ।

এনেতে জীৱনক পিয়নে এখন চিঠি দিয়ে । প্ৰণৱৰ চিঠি । লৰালৰিকৈ চিঠিখন খোলে । বেচি দীঘলীয়া চিঠি নহয় । আন কথাৰ লগতেই লিখিছে :—

হৰি সেৱক আতাই প্ৰকৃততে অনাদৃত মানুহৰ সেৱাই কৰিছে । তেওঁৰ আজন্মৰ কাষতেই অমৰ দত্ত নামৰ ডাক্তৰ এজন থাকে ।

এই অকলটো বৰ খুনীয়া। কৰকাল বতৰত উত্তৰ পিনৰ পৰ্ব্বতৰ
দৃশ্যটো বৰ মনোৰম।

আমি সকলো খবৰ পাইছোঁ। বহুত দল থাকি দেশত একো
লাভ নাই। আমাৰ যুৱ সংঘই বিপ্লৱী প্ৰগতিশীল দলতেই মাৰ
যাবলৈ ঠিক কৰিছে। তিনিটা দলতকৈ বেচি দল থকাটো দেশৰ
কাৰণে মঙ্গলজনক নহয়। যি দল জনসাধাৰণৰ বাজ্জনৈতিক অগ্ৰগণী
বাহিনী আৰু জনসাধাৰণৰ সাৰ্থক মূল তত্ত্ব কৰি লব পাৰে, সেই
দলেই জনসাধাৰণৰ দল।

ইয়াত সংগঠনৰ কাম অলেখ আছে।

কিছুমান কামলৈ আপোনাৰ তালৈ যাব লাগিছোঁ।

চিঠিখন পঢ়ি শেষ কৰি জীৱনে এই ডেকাজনৰ কথা ভাবে।
নতুন ভাব আৰু কৰ্ম-স্পৃহাত অল্পপ্ৰাণিত এই ডেকাসকলক দেশৰ
প্ৰকৃত কামত লগাব পাবিলে দেশৰ উপকাৰ হ'ব, জনগণৰ কল্যাণ
হ'ব। যেতিয়ালৈ সমাজত বিৰোধী অৰ্থনৈতিক, বাজ্জনৈতিক আৰু
সামাজিক স্বাৰ্থৰ দল শক্তিশালী হৈ থাকিব, সিমান দিনলৈকেই ৰাষ্ট্ৰ
হৈছে,—ধৃতবাষ্ট্ৰ আৰু তেতিয়ালৈ ধৃতবাষ্ট্ৰৰ চুঃশাসনত জনসাধাৰণত
আৰ্শ্বনাদ সমাজ আকাশত ধ্বনি আৰু প্ৰতিধ্বনিত হৈ থাকিব।

এনেতে বগা সোমাই আহি কলে,—“ককাইদেউ, এজন গ্ৰাহক
আহিছে।”

“গৈছোঁ।”

তাতেই জীৱনৰ ভাৱধাৰাৰ সামৰণি পৰিল। তেওঁ চিঠিখন
কাইল এটাত থলে আৰু হাতেলিখা নাটকখনো বান্ধি থৈ ওলাই
আহি প্ৰেছ পালেহি।

[৮]

প্ৰণৱে টোপনিৰ পৰা সাৰ পাইয়ে খিৰিকিখন মেলি চাই দেখে
যে পূবৰ পিনে সূৰ্য্যটো বঙা হৈ উঠি আহিছে। সূৰ্য্যটোৰ কিবা
এটা নতুন ৰূপ দেখি সি যেন চক খাই উঠিল। নগৰৰ ভিতৰত

[৬০]

এনে মধুৰ প্ৰভাত কেতিয়াও চকুত নপৰে। নগৰৰ বাহিৰৰ সকলোৰে পৰিচয় আছে। তাৰ এতিয়াও এমাহ নৌহয়। উৰা-চিহ্নলেখাৰ নতুন সপোনৰ দৰে সিও যেন নেদেখা জীৱনৰ সৌন্দৰ্য্য দেখি সচকিত হৈ উঠিল।

কিছু সময় সি ভেনেকৈ বৈ থকাত চকু ছটাত তাৰ পোৰণি উঠা যেন পালে। আন পিনে দৃষ্টি কৰি সি চকু ছটা মোহাৰি বাহিৰলৈ ওলাই আহিল।

কাতিৰ মাজ ভাগ। অলপ অলপ চৈঁচা পৰিছে। আঁতবেদি থকা শেৰালি ফুলজোপাৰ ফুলবোৰ সৰি সৰি তলখন বগা পৰি আছে।

তেজপুৰৰ কলেজলৈ শিক্ষক হৈ আহিবৰ জীৱনৰ এই দুমাহ হ'ল। গুৱাহাটী এৰি আহি প্ৰথমতে বেয়া লাগিছিল যদিও, এই অলপদিনৰ ভিতৰতে মনটো ভাল লাগি আহিছে। হলেও, গুৱাহাটীৰ লগত তাৰ সম্পূৰ্ণ সঙ্গৰ আছে। মহাবীৰ দেশপ্ৰেমিক লাচিতৰ মহান বাণী দেশতকৈ মোমাই ডাঙৰ নহয় সাৰোগত কৰি দেশ গঢ়িবলৈ হাবিলাস কৰা ডেকাসকলৰ লগত তেওঁৰ সঙ্গৰ এতিয়াও ওতঃপ্ৰোত ভাৱে জড়িত।

প্ৰণৱে মুখ-হাত ধুই কিতাপ এখন হাতত লৈ বহিছে। পঢ়াত তাৰ মন বহা নাছিল, তথাপিও কলেজৰ আজিৰ পাঠৰ বক্তৃতাখিনিৰ পয়ক্টবোৰলৈ নজৰ দি ওপৰে ওপৰে পঢ়িবলৈ যত্ন কৰিছিল।

দুখন চিঠি সি কালি একেলগে পাইছে,—ককায়েকৰ আৰু প্ৰিয়াৰ।

ককায়েকে লিখিছে,—বিপুল মহাজনৰ জীয়ৰী উৰাক তেওঁলৈ দিব খুজিছে। বিয়াৰ খবৰ সকলো দৰকাৰ হলে তেওঁলোকেই বহন কৰিব। তেওঁৰ পূৰ্বৰ শিক্ষাগত জীৱনদেৱেই হেনো এই বিবাহক প্ৰথম প্ৰস্তাৱক। এই ছোৱালীজনী দি উঠিব পাৰিলে হেনো মহাজনে সকলো সা-সম্পত্তি ৰাইজৰ হাতত দিব। তেওঁৰ তিনিজনী ছোৱালীৰ এইজনীয়ে দুমলীয়া।

আনখন প্ৰিয়াৰ। নিষিহে বহুত। তাৰ ভিতৰতেই—আগুনি
 ইয়াত থকা দিন হুটিত পৃথিৱীত নতুন সৌন্দৰ্য দেখিলোঁ। যিদিনা
 আগুনি আমাৰ ঘৰলৈ আহিছিল, তাৰ পিছদিনা বেতিয়া মই সাব
 পালোঁ, তেতিয়া মই অল্পভয় কৰিলোঁ যে মোৰ হৃদয়খনে যেন
 কিবা বিচাৰিছে। মই বাহিৰলৈ ওলাই আহি দেখিলোঁ—বঙা
 সূৰ্য্যটোৱে যেন কিবা এটি নতুন ৰূপ লৈ পূৰ্বত হাঁহি মাৰি থিয় হৈছে।
 মই চক খাই উঠিলোঁ। তেনেকৈ বহুত দিনেই মই সূৰ্য্য উঠা
 দেখিছোঁ, কিন্তু কোনো দিনা পুৱাৰ সূৰ্য্যত ভেনে নতুন সৌন্দৰ্য
 দেখা নাই। কিয় ভেনে সৌন্দৰ্য মই দেখিলোঁ ?

ছুয়োখন চিঠি পঢ়ি শেষ কৰি তাৰ মূৰাটা ঘূৰা যেন লাগিল।
 পিছতেই স্থিৰ হৈ ভাবিলে, লোকৰ ব্যক্তিগত কথা লৈ মূৰ ঘূৰাবলৈ
 জীৱনদেৱৰ কি হৈছে ? মানুহজনৰ প্ৰতি তাৰ খং উঠি আহিল।
 ককায়েক অযোধ্যা মাষ্টৰলৈও তেওঁৰ এটি বিৰক্তি জন্মিল। এনেয়ে
 দেখোঁ তেওঁ বৰ ভয়াতুৰ, আনকি বজাৰ বিৰোধী মানুহৰ বাপেক
 আছিলোঁও যাবলৈ ভয় কৰে। বিপুল মহাজান দেশৰ প্ৰগতিশীলতাৰ
 লগত হাত মিলাবলৈ যাওঁতে, ককায়েককো কেনেকৈ ভেনে লোকৰ
 লগত মিতিৰালি কৰিবলৈ খুজিছে ? ইয়াৰ কিবা এটা ভিতৰৰ
 অৰ্থ সি বিচাৰি চায়।

এনেতে তাৰ কাণত পৰিল কোনোবাই গলগলীয়া গলাৰে গীত
 গাই আহিছে :—

“কিনো গীত গাইলি চান্দৰে।

কিনো গীত গাইলি চান্দ ॥

সাগৰৰ মাজতে ঘোঁৰাৰ ঠকেঠকি
 নগৰত বুৰিলে নাৰ।

কহু চান্দ খাঁই এই গীত ৰচিলোঁ
 বুজা শুকতিৰ ভাৱ ॥”

গায়কজনে কস্তেক নঙলামুখত বৈছে। প্ৰণৱে ভাবিলে,
 কোনোবা ভিক্ৰুক আহিছে নেকি ? এনেকৈ থাকোঁতেই গৰ্গৰীয়া
 মাঙেৰে মাত লগালে ‘প্ৰণৱ’ বুলি।

নিশ্চয় কোনোবা আপোন মানুহ, নহলে এই ঠাইত তাক নাম
কাটি মাভোতা কোনো নাই।

“অ’ আপুনি ? নাম কাটি মতা দেখি আচৰিত হৈ গলো।”

“মোৰ মাতটো ?”

“মাত চিনি পালেও, ভাব নাই নহয়। আহক, বহক। বৰ
ভাল লাগিল আপুনি অহাত।”

“কুক বাপা, ভাগব লাগে আজিকালি।”

“আছিল ক’ব পৰা ?”

“বেচেৰীয়াৰ বাইজে মোক অভিনন্দন দিবলৈ মাতি আনিছিল।”

“হৈ গ’ল ?”

“কালিয়েই হৈ গ’ল।”

তেওঁ সকলো টোপোলাটো প্ৰণৱৰ বিচনাৰ ওপৰতেই থৈ চকী
এখনত বহি পৰিল।

“এ, খবৰ পালে, যাব পাৰিলো হয়, কালি দেওবাৰেই আছিল।”

“গাওঁতেই কৰিছেহে, হ’ক দিয়া। মানুহবিলাকৰ বৰ আত্মা
মোৰ প্ৰতি।”

“কিয় নহব আপোনাক সকলোৱে ভাল পায়।”

“ভোমালোকেহে মোক মূল্য নিদিয়া ? পেঞ্চন পোৱাৰ পিছত
তাতেই এবছৰ কাল মাষ্টৰী কৰিলো নহয়। ল’ৰা-ছোৱালীখিনিয়ে
মোক বৰ ভাল পায়।”

প্ৰণৱে শইকীয়া দেৱৰ পিনে চাই এটি শৰহীন হাঁহি মাৰি তেওঁৰ
কথাবাক্য সমৰ্থন জনোৱাৰ নিচিনা দেখুৱায়।

“আমাৰ জীৱনৰ কথাকেই কওঁ দিয়াচোন, ইমান টকা কৰিছে
কিন্তু মোক সহায় নকৰে। এই বুঢ়া বয়সত মই কিমান জলো-পলো
কৈ মৰিছোঁ। হে, সেই সময়ত মোক মাতি নিলে তেওঁৰ কেচ
লাগোভে, ওভোটাই পঠালে টকা দহটা দি, মই দহ টকাবহে মানুহ
হলোনে ?”

খঙত শইকীয়াদেৱৰ মুখখন বঙা পৰি উঠে। প্ৰণৱে আতিথ্যবি

নলৈ মাথো কলে, “আজিৰ দিনত কোনে কাক কেনেকৈ সহায় কৰিব ? মহাৰ্ঘ্য দিন ! এশ টকাৰেও এজন মানুহ চলিব নোৱাৰা হ’ল । নিজৰ ভাগ্যত নিজেই সন্তুষ্ট নাথাকিলে উপায় নাই ।”

“তুমিও, ভাগ্য বিশ্বাস কৰা হল ?”

“ভাব বাহিৰে মানুহৰ শাস্তিৰ কি উপায় আছে ? আক এটা কথা—দূৰৰ পৰ্ব্বতহে ধুনীয়া । জীৱন চাবৰ বিমান টকা থকা বুলি আপুনি ভাবে, সিমান টকা তেওঁৰ নাই । আনে ছুবুজিলেও তেওঁক মই বহুত বুজোঁ । দেশ-প্ৰেম তেওঁৰ বিৰাট, নিপীড়িত আৰু নিৰ্য্যাতিৰ বাবেও তেওঁৰ প্ৰেম তেনেই, অস্তৰ তেওঁৰ অতি প্ৰশস্ত ।”

“এ, থৈ দিয়াহে তোমাৰ গুণমালাখন । চাকৰি কৰি কিছু কোচাই লব পাৰিলে, আমিও দেশ-প্ৰেমৰ কাৰ্য্যসূচী হাতত লব পাৰিলোহেঁতেন ।”

প্ৰণৱ নিমাত্তে থাকিল ।

শইকীয়ায়ো কিছু সময় মনে মনে থাকি স্মিলিলে, “ববা, তোমাৰ ভাত-পানী বাকৈ কোনে ?”

“প্ৰায় নিজেই বাকোঁ, কুকাৰ এটা আছে, তাতেই হৈ যায় ।”

“তোমাৰ ককায়েকবাই বোলে অলপতে তোমাৰ ছোৱালী বিচাৰি গুৱাহাটীলৈ গৈছিল ।”

“নাই ক’ত ছোৱালী বিচাৰি ফুৰিব ? ককাইদেউৰ তেনে সাহ নাই । কোনোবাই কিবা কলে তাতে হয় হয় কৰে ।”

“চিৰা মানুহহে ।”

প্ৰণৱে মিচিকিয়াই হাঁহে । ককায়েকৰ এই কথাৰ বাবে যে তেওঁ ফাওতে কৈছে, সি ধৰি ললে ।

“অ’ তোমাৰ কলেজ আছে নহয় ?”

“দেৰি আছে । আজি এক বজাৰ পিছতহে মোৰ ক্লাচ আছে । ভাত বহাই দিওঁ, খাই যাব ।”

“দিয়া, কিমান সময় লাগিব ?”

“পোন্ধৰ মিনিটতে হৈ যাব ।”

“ভাল বন্ধ এইটো উলিয়াইছে। তোমাৰ ইয়াত খাইয়ে শুতি
যাম।”

“ইয়াৰ পৰা কলৈ যাব?”

“বিহুগুৰীত সোমাম। মৌজাদাৰে মাতি আছে। তাতেই এটা
বাতি থাকি মাজবাট-ওদালগুৰি-হৰিশিঙা এই বিলাকত এদিন দুদিন
বৈ ঘৰ পাম।”

“তেনেহলে এসপ্তাহত আহিব?”

“ছসপ্তাহ হব দিয়া। ওলাইছোঁ যেতিয়া অলপ ঘূৰি পকি যাম।
পেজন পোৱা মানুহ, ঘৰতেই বা কি কৰিম?”

“খিকেই।”

দুয়ো খাই বৈ উঠিল।

শইকীয়াদেৱে বান্ধনী ঘৰত সোমাই ইটো-সিটো বস্ত্ৰ চাই
চাউলৰ কলহটো দেখিলে। সম্পূৰ্ণ একলহ চাউল। তেওঁৰ মনলৈ
লোভৰ সোঁত এটি বৈ আহিল।

“চাউল দেখো বহুত? দুই কেজিমান লৈ যাওঁ দিয়া।”

কথাষাৰ কৈয়ে তেওঁ তিনি কেজিমান চাউল জোলাঙা এখনত
ভৰাই ললে।

“ললোঁ দিয়া অলপ।”

“লওক, নিয়ক যি লাগে।”

“বেচি নালাগে দিয়া, দুই কেজিমান ললোঁ।”

তেওঁ চাউলখিনি বান্ধি লৈ বহা কোঠালৈ আহি তেওঁৰ টোপোলা-
টোৰ মাজতেই সেইখিনি সোমাই লৈ হাতত লাঠি আৰু ছাতি লৈ
যাবলৈ ওলাই “তিনিটা টকা দিয়া” বুলি কওঁতেই প্ৰণৱে আন
কোঠালৈ গৈ তিনিটা টকা আনি তেওঁৰ হাতত দিলে।

যাবৰ সময়ত কলে, “ঈশ্বৰে তোমাৰ ভাল কৰক আৰু যেই-সেই
ছপা কাম জীৱনৰ প্ৰেছলৈ পঠিয়াই চোৰাংচোৰাৰ অহুসন্ধানৰ পাত্ৰ
নহবা। যাওঁ দিয়া।”

“ভাল।”

যায়ন সময়ত তেওঁ ভগবত্ৰাই পাই গ'ল :—

“অ’ হবিএ, বাটে বাটে হাবি
মূৰ দাঙি নাচাবি
দলতে নহবি সাকী ।

অ’ বাটৰ বাটকহাক,
বাট এৰি দিবি
আপোনাৰ মৰ্যাদা বাখি ॥

অ’ হবি এ গছত বন্দী হৈলা
গছৰে জালিকা
খুবত বন্দী হৈলা হাবী ।
অনাচাৰ নাৰীতে পুৰুষ বন্দী হৈলা
জালিত বন্দী হৈলা মাখি ॥”

তেওঁ ঘোৰাত প্ৰণবে ভাবিলে, মানুহজন বেচ বসিক, কিন্তু ইমান আক্ৰোশী । “সকলোৰে পৰা চাহি চুহি নি নিজৰ পেটত ভৰাবলৈহে যেন তেওঁৰ হাবিলাস । জীৱন চাবৰ নাটক লিখাত কিছু নাম থকাৰ বাবেই হয়তো তেওঁৰ প্ৰতি অলপ বিৰূপ ভাব, নহলে তেওঁক নিন্দা কৰিব লগা একো নাই দেখো । প্লেচিয়াৰৰ দৰে তেওঁৰ গীত পদো নামি আছে আৰু আনৰ দোষৰ তালিকা দাঙি ধৰাতো কাৰাকৰম পৰ্ব্বতৰ গ্ৰেট-বণ্টাৰো হিমশিলা প্ৰহাৰৰ দৰে পৈগত । চাউল কেইটা বাকি নিয়া দেখি তাৰ আকৌ পেটে পেটে হাঁহি উঠিল । তাহানি গুৱাহাটী জেলৰ পৰা ওলাই আহিবৰ দিনাৰ কথা মনত পৰি তাৰ আকৌ মানুহজনৰ ওপৰত খং উঠি গ’ল ।

লাহে লাহে প্ৰণৱ আকৌ নিজৰ ভাৱলৈ আহিল । ককায়েক তাৰ অভ্যস্ত ভ্ৰূজা আৰু মৰমৰ পাত্ৰ হলেও, এনে ধৰণে তাৰ বিয়া নহয় । বিয়াৰ কাৰণে তাৰ মনটোৰ প্ৰস্তুতি এতিয়াও হোৱা নাই । প্ৰিয়া তাৰ জীৱনৰ হঠাতেই বিলোৰণ হোৱা আশ্বেৰ্ষসিবিধ নিয় ভাগৰ লাভাৰ গহবৰ,—মাগমা-চেহাৰ । এনে শক্তিশালী উত্তৰ প্ৰবল আলোড়নক অস্বীকাৰ কৰিব পৰা নহব ।

এনেতে টাউনৰ পিনে উঠে। এটা ধনি খাহাবৰ বুকুত প্ৰতিধ্বনি হৈ উঠিল। সেয়া, শিকিত কৰ্মহীন যুৱকসকলৰ সমদলখাজাব স্ৰোতানৰ ধ্বনি। সমাজৰ সমজাহুলী ডাবিবৰ কাৰো সময় নাই। নতুন গণভদ্ৰই মুকলি কৰি দিয়া লুঠনবাদত এমুঠি প্ৰতিশ্যালী যাত্ৰুহ আপোন বিভোৰ। সমাজত ব্যক্তি আৰু জনসাধাৰণৰ কৃত্তিকাক অস্বীকাৰ কৰা হৈছে। নহলে কৰ্মৰ বাবে বাজআলিত চিক্ৰবিব লগা হৈছে কিয়? এটি নতুন বেজাৰত প্ৰণৱৰ মনটো গধুৰ হৈ আছে।

ভেতিয়া বেলিটো ডীৱ হৈ ওপৰলৈ উঠি আহিব ধৰিছে। ব'দ খিনিও লাহে লাহে গৰম হৈ আহিছে। জীৱনৰ মনতেই ধাৰণা হৈ যায়—যে নতুন পুৰুষ নতুন বদালিয়ে এখনি নতুন উদাৰ সমাজ গঢ়িবলৈ হয়তো খল্জপ কৰি উঠিছে। তাৰ মনটো আকৌ লাহে লাহে ভাল লাগি আছে। প্ৰিয়াৰ ছবিখনি স্পষ্ট হৈ তাৰ চকুৰ আগত ভাহি উঠে। সঁচাকৈয়ে, নতুন দিন হয়তো পৃথিবীলৈ নামি আহিছে। প্ৰিয়ায়ো নতুন কপেৰে তেওঁক ধৰা দিব। ককায়েক-ঈতৰ নিশ্ৰম চিঠিয়ে তেওঁক আৰু বিৰক্তি দিব নোৱাৰে। মুকলি আকাশৰ দৰে তেওঁৰ মনটো মুকলি হৈ হৈ উৰি যায়।

[৯]

নাটকৰ শেষ অঙ্কৰ ২য় দৃশ্য।

চাহ বাগানৰ মাজ। ৰাতি এন্ধাৰ হলেও সহস্ৰ জোনাকী পকৱাৰ ভিৰবিৰণিত ক্ষীণ পোহৰে এটি আভা বিস্তাৰ কৰি আছে। দূৰত মাদলৰ শব্দ শুনা যায়।

চান্দ : মোৰ প্ৰিয়াক বুকুৰ মাজৰ পৰা কাটি লৈ অহা বান্ধস-টোক হেনো ইয়াতেই পুৰিছিল। ক'ত ইয়াৰ ধূলি-মাকতিত দেখো অকণো তাৰ চিন চাব নাই। কেনি গ'ল সি? তেন্তে সি পৃথিবীত নাই।

[৩৭]

নেপথ্যত : সি বাকস নহয়। সিও আছিল তোমাৰ দৰেই
মাজুহ। তাৰো অন্তৰত আছিল, তোমাৰ দৰেই প্ৰেমৰ মহানমুহুৰ।

চান্দ : কোনে ক'ও কথা কয়। বাজুৰ প্ৰেতাছা নেকি ?
বাকসৰ পৰিঘৰ্ণে সি এতিয়া প্ৰেমিক হৈছে নেকি ? ভেঙে ?

নেপথ্যত : বাজুক হত্যা কৰি তুমি মহা পাপ কৰিছিল।
ফুলিক তোমাৰ দৰে সি ভাল পাইছিল, তোমাকৈ বেছি ভাল
পাইছিল।

ঘিৰ্, ঘিৰকৈ চাৰিওপিনে শব্দ হবলৈ ধৰিলে। চান্দই নিজৰ
মূৰটোত ছুয়ো হাতেৰে টানকৈ ধৰি তাতেই বহি পৰিল।

ঘিৰ্, ঘিৰণি কিমান সময় থাকিল সি কব নোৱাৰিলে।

কিছু সময়ৰ পিছত তাৰ হুচ আছিল। সি জোৰকৈ চকু ছুটা
মেলিলে। দূৰত দেখিলে—প্ৰকাণ্ড সাপ এটাই ফণা তুলি তাৰ
পিনে চাই কোঁপাব ধৰিছে। তাৰ জীৱ যেন উৰি গ'ল। সি
ভাঙৰকৈ চিঞৰ মাৰি দিলে—“বাজু ভাই, তই মোক ক্ষমা কৰ।”
আৰু বেচিকৈহে সাপডালে কোঁপাইছে।

সি আৰু বেচি জোৰেৰে আটাই পাৰিলে, “ফুলি ফুলি” বুলি।

সাপডালৰ ফণা তললৈ নামি আছিল।

চান্দই তথা লাগি চাই ব'ল, কিবা এটা যেন ভেলেকি বাজীয়ে
তাৰ চকু খৰ কৰি পেলালে।

একাৰৰ মাজত সাপ ডাল নেদেখা হৈ পৰিল।

“বাজুৰ প্ৰেতাছা। প্ৰেতাছা।”

সি লৰ মাৰিলে সেই মাদলৰ শব্দ অনুসৰণ কৰি।

“কি হ'ল অ' ভাই ?” ঢলং পলং কৈ এজনে স্মিলিলে।

চান্দ মাটিত বাগৰি পৰি গৈছে। সি কোঁপাইছেহে কোঁপাইছে।

“ক'ব এইটো অ' আমাৰ ফুটিৰ সময়ত ভাল ভাগিছে ?” আন
এজনে কৈ উঠে।

“মুখত তাৰ চেৰাপ ঢালি দে অ,” বুলি কৈয়ে কোনোবা এজনে
চেৰাপ ঢালি দিলে।

“ভিতৰলৈ এটোপাও নগল অ’।”

হুৱাব মুখত বহি থকা পাতকজনীয়ে খিল্ খিল্‌কৈ হাঁহিবলৈ ধৰিলে।

“তই এটা কুমুৰ নাচ দি অ’, তেহে যদি সি হুচ পাই থিয় হয়।”

তাই পুনৰ খিল্ খিল্‌কৈ হাঁহি হাঁহি সোধে, “সেৱা কোন মানুহ চিনিছনে নাই? ভালকৈ চাচোন।”

...“অ’ এয়া এজন বোৱান মানুহ আছে। চিনি নাপাওঁবে।”

“মই চিনি পাইছোঁবে। সেইজন কেহেঁৰাজ বাগানৰ চান্দ। হয় বহুৰ জেল খাটি ওলাই আহিছে। সি ভাল মানুহৰে।” তাই আকৌ হাঁহিবলৈ ধৰে।

“বজোৱা ভেনেহলে মই নাচো।”

গুহুম-গুমকৈ মাদল বাজি উঠে। তাই নাচে আৰু গীত গায়। সুন্দৰ লয়লাস, অনুপম ভঙ্গী।

চান্দ লাহে লাহে উঠি বহে। সি পলকহীন হৈ তাইৰ পিনে চায় আৰু মনতেই ভাবে, এয়া দেখা সিদিনা বজাবত চিনা পৰিচয় হোৱা কোৱা-ভাতুৰী বাগানৰ সাৰিজী। সি ভেস্তুে লৰি আহি কোৱা-ভাতুৰী বাগান পাইছে নেকি?

নৃত্য-গীত চলি থাকে। তাইৰ লগত উঠি মতা মানুহ এজনেও তাইৰ কাষতেই থিয় হৈ ঘূৰি-পকি নাচিবলৈ ধৰিলে।

চান্দই তাৰ ভয়-চুখ সকলো পাহৰি যায়। সি আপোন পাহৰা হৈ উঠে।

নৃত্য-গীত শেষ হোৱাত সাৰিজীয়ে চান্দৰ কাষতে বহি তাক প্ৰশ্ন কৰে, “আবে চান্দ, তই কি বকম আহি এই বাগান পালিবে। তোৰ বাগানটো ইয়াৰ পৰা সাত মাইল দূৰ আছেৰে।”

“প্ৰেভায়া বাহিব হৈছিলবে এটা।”

“ধেৰ, ক’ত প্ৰেভায়া আছেৰে? তই কিবা শিয়াল-কুকুৰ দেখিছৰে।”

“আমি যাওঁবে।” বুলি কৈ ছজনমান উঠি গ’ল।

“তই এই বাতি ক’ত বাৰি ? বাতি এতিয়া দাইনী বাহিৰ হববে।”

“যাৰ, দাইনীক ভয় নকৰোঁ।”

“ভয় নকৰাব বাবেহে কোঁপাই-জোঁপাই পগলাব দৰে নৌৰি আহিছিলি। ইয়াতেই থাকিব পাৰিবিবে। জায়গা আছে, খেৰ আছে, জুই আছে।”

বাকী মানুহ উঠি গুচি যায়।

চান্দই সাৰিত্ৰীৰ মুখৰ পিনে ব লাগি চাই থাকে।

“কি চাইচৰে ?”

“ভোক ভাল লাগেবে।”

এন্ধাৰে চাৰিওকালে আগুৰি ধৰে। সেই এন্ধাৰৰ মাজত চান্দ আৰু সাৰিত্ৰী নেদেখা হৈ পৰে।

পট পৰে।

দৰ্শকৰ মাজত এটা গুণ্-গুণনি উঠে।

কোনোৱে তামোল চোবায় আৰু কোনোৱে চুৰট ছপিবলৈ বাহিৰলৈ ওলাই আহে।

এনেতে তিনিখন ট্ৰাকত সহস্ৰ বাহিনী আহি সমস্ত বাইজক ধৰাও কৰি পেলালে। চাৰিওপিনে ছলুছল লাগিল। ল’ৰা-ছোৱালী বিলাকে হুৱাহুৱা লগাই দিলে। তিনিটা কাকা আৱাজৰ পিছত এটি ঘোষণা হ’ল :—

“বাইজ সকল, আপোনালোক ভয় নাখাব। এই থিয়েটাৰ কৰা হুৰু’স্ত দলক কৰায়ত্ত কৰাৰ পিছতেই আপোনালোক নিজ নিজ ঠাইলৈ যাব পাৰিব। আপোনালোক শৃংখলাৰে নিজৰ নিজৰ ঠাইত বহক। থিয়েটাৰৰ মুখা পিকি ইহঁতে বাইজক আওপথে নি ৰাজ্যখন নিজৰ দখললৈ নিবলৈ প্ৰস্তুত হৈছে। ইহঁত এতিয়া ধৰা পৰি গৈছে। গোটেই দলটোকে আমি কৰায়ত্ত কৰি গুৱাহাটীৰ কাটেকখানালৈ পঠিয়াই দিম।”

বাইজৰ হৈ চৈ কমক চাৰি বেচিহে হৈ পৰিল।

“ইতিমধ্যে ব্যৱসেট টোছাই আগবাঢ়ি” চিপাহীয়ে বিজী-
অভিনেতা-কৰ্মী-স্বাক্ষৰ সকলোকে কবায়ন্ত কৰি পেলালে। ধাৰণা
কেবাবাবো এটা ধ্বনি উঠিল—“বিজী সমাজ—জিন্দাবাদ।”

মানুহ ভাঙি দৌৰিবলৈ ধৰিলে।

বন্দুকৰ ধুম ধুম শব্দ হ’ল। লগে লগে বতাব এগিনে জুই জলি
উঠিল। ল’ৰা-ছোৱালী-তিবোতাই আৰ্দ্ৰনাদত চিঞৰিবলৈ ধৰিলে।

“হুচিয়াৰ হুচিয়াৰ।”

বন্দুকৰ শব্দ হ’ল ওপৰলৈ।

ছোৱালী অভিনেত্ৰীসকলে কান্দিবলৈ ধৰিলে।

“ভনীসকল নেকান্দিবা। আমি দানৱৰ হাতত বন্ধ। একো
ভয় নাখাবা। আমাৰ গুৰুসকল এতিয়াও আমাৰ লগতেই আছে।”

বিমোহিত পৰা জীৱনে বগাবামৰ কথাখিনি শুনি স্তম্ভিত হ’ল।
বিপুল মহাজনৰ কঁপনি দেখি ডেওঁৰ নিজৰেই হাঁহি উঠিছিল। ভাওৰ
সাজ-সজ্জাবেই ডেওঁ ভয়ত পেপুৰা লাগি কচি-মচি বহি পৰিছিল।

“ভাও লবলৈ আহি কি হ’ল অ’ বোপাই” বুজি ডেওঁ ধৰ
লাগিছিল।

মানুহ প্ৰায় ভাঙি নোহোৱা হ’ল।

“হুচিয়াৰ হুচিয়াৰ” ধ্বনি চিপাহীসকলে পুনৰ নিনাদিত কৰি
তুলিলে। সেই ধ্বনিত পলোৱা দৰ্শকৰ বহুতৰেই অন্তৰ কঁপি উঠিল।

থিয়েটাৰৰ সা-সম্পত্তি ৰাখি থাকিবলৈ বাৰ জন চিপাহী ব’ল।
বাকীখিনিয়ে শিল্পীবৃন্দক লৈ নগৰলৈ বাওনা হ’ল।

বতাব একাংশ পুৰি গ’ল। চিপাহীয়ে লৈ যোৱাৰ সময়ত জীৱন
আৰু ডেওঁৰ সঙ্গীবৃন্দই জুই স্তমোৱা দৃশ্যটো দেখি অৱশ্যে স্বস্তিৰ
নিশ্বাস এটি পেলাই গৈছিল।

পিছদিনাই বাতিপুৱা ধবধব কাকতত ডাঙৰ হৰকেৰে বাতৰি
ওলাল—‘অদেৱৰ বিকল্পে কথা বড়বত্ৰকাৰীৰ দল চিপাহীৰ হাতত
কবায়ন্ত।’

অভিনয়ৰ সুখা পিছি বিদেশী বাষ্ট্ৰৰ লগত হাত মিলাই দেশৰ

অনিষ্ট সাধন কৰিবলৈ ওলোৱা দল এটাক সশস্ত্ৰ বাহিনীয়ে কবায়ত্ত কৰি জেলত আবদ্ধ কৰি ৰাখিছে। চোৰাংচোৱাৰ বহুত দিনৰ বন্ধত এটা দলৰ কিছুমান কাগজপত্ৰ আৰু মানচিত্ৰ পুলিচৰ হাতত পৰাত তেতিয়াই সশস্ত্ৰবাহিনী গৈ এই দলটোক আক্ৰমণ কৰে। ইহঁতক কবায়ত্ত কৰা সময়ত চিপাহীয়ে হুঁবাৰ কন্সুৱা গেচ ব্যৱহাৰ কৰিব লগা হৈছিল। আমাৰ নিজ সংবাদ দাতাৰ মতে এবাৰ কাকো আৱাজো কৰিছিল। দলটোৰ হাতত বন্দুক বাকদ থাকিলেও ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ স্বেযোগ নাপালে।

জানিব পৰা গৈছে যে এই দলটোৱে স্বেযোগ বুজি অসমীয়া অস্বীয়া নাট কৰিও ৰাইজৰ মনৰ মাজত সুমাই যায়। এই দলটোত ধৰা পাঁচজনী গাভৰুৱে সন্দৰ্ভকৈ সত্ৰীয়া নৃত্য দেখুৱাব পাৰে, কিন্তু জানিব পৰা গৈছে যে, ইহঁত অসমীয়া নহয়। গতিকেই, ইহঁতৰ গুৰি কোনো সত্ৰ বা সত্ৰীয়া সংস্কৃতিৰ গাওঁত থাকি এই বিস্তাৰ পাৰ্গত হৈ উঠিছে। এই বিষয়ে পুলিচৰ জোৰ তদন্ত চলিছে।

এনেদৰেই এই ঘটনা বাতৰি কাকতত প্ৰকাশ পালে।

সকলোকে চিপাহীয়ে ধৰি লৈ গলেও বগাবামে চিপাহীক ধৰা নিদি সেই বাতিয়েই পলাই গৈ কোনোবা দিহিং ওলাল।

কেইদিনমান পিছত মন্ত্ৰী অক্লান্তই খবৰ পালে যে বিপুল মহাজনো কাটেকত আছে। তেওঁ কোনোৰ জেইলৰ পৰা তেওঁৰ খবৰ বাতৰি লৈ তিনিদিন পিছতেই তেওঁৰ খবৰ লৈ আহিল। মন্ত্ৰী অহাত জেইলাৰৰ বুকুখনৰ ঢপ্ ঢপনি উঠিল।

বিৰিকিখনৰ মুখলৈ মহাজনক অনা হ'ল।

মন্ত্ৰীক দেখিয়েই বিপুল নমস্কাৰ জনাই নিমাত হৈ থাকিল। তেওঁৰ ছয়ো চকুৰে ছধাৰ চকুলো বাগৰি পৰিল। মন্ত্ৰীদেৱৰ মনটো বেয়া লাগি গ'ল।

“আপুনি এখন লিখি দি ইয়াৰ পৰা ওলাই য'ক। আপোনাৰ

শৰীৰত কয়েকটি পোচাক দেখি মই অত্যন্ত হুৰ পাইছোঁ। মাজুহৰ
কথাত আগুনি আঙপথে গৈছে।”

বিপুল মহাজনৰ মুখত মাতৰোল একো নাই। মনতেই ভাবিলে
লিখি দি ওলাই গলে তেওঁৰ মান সন্মান নাথাকিব। লগৰবিলাক
জেলত পঢ়িব আৰু তেওঁ গিৰমিট দি ওলাই যাব, এনে কথা বৰ
আপচু হ’ব।

“ভাবি চাই, আগুনি জেইলাৰ চাহাবক জনাই দিব, পিছৰ ব্যৱস্থা
মই কৰিম” বুলি কৈ তেওঁ জেইলাৰৰ পিনে চাই কলে, “আগুনি চাব
আৰু দৰকাৰ হলে মোলৈ ফোন কৰিব। মোৰ গুৱাহাটীৰ খবৰ
২০০ নং ফোনত খবৰ দিব।”

“ভাল চাব।”

জেইলাৰৰ বুকুৰ ঢপ-ঢপনি এতিয়া শাম কাটি আহিছে।

মজী গুটি যোৱাত জীৱন আৰু আন আন বন্দীসকলে খবৰ পালে
যে অক্লান্ত মজীদেৱ বিপুল মহাজনৰ খবৰ লবলৈ আহিছিল। মজীৰ
উপদেশৰ কথা তেওঁ কিন্তু কাকো নকলে।

এমাহ অ’ত ত’ত ঘূৰি বগা আহি পুনৰ প্ৰেছৰ কৰ্মীসকলৰ
আগত দেখা দি কলে যে জেলৰ পৰা তাক মোকোলাই
দিছে।

তাৰ মুখৰ পৰা ইবাই সমস্ত কাহিনী শুনি স্বামীৰ বাবে মনে
মনে চকুলা টুকিলে। ইতিমধ্যে প্ৰণৱ আহি তেওঁলোকৰ খবৰ
বাতৰি লৈ দিহা-পৰামৰ্শ দি গৈছে আৰু দৰকাৰ হলে তেজপুৰৰ
ঠিকনাত তাক খবৰ দিবলৈ কৈছে।

প্ৰণৱক ইবাই আগতে লগ পালেও সি যে তেওঁলোকৰ ইমান
আপোন তাক বুজিব পৰা নাছিল। এতিয়াহে বুজিলে, তেওঁৰ
স্বামীৰ প্ৰতি প্ৰণৱৰ কিমান আস্থা।

বগাবামক বাহিৰত দেখি খয়ৰামে পুলিচৰ বৰ বিষয়ালৈ ফোন
কৰি সুধিলে যে এই মাজুহজন কেনেকৈ জেলৰ বাহিৰত থাকিল, সি
দেখো জীৱনৰ দলবেই মাজুহ আছিল।

বধ বিবৰাহী মাথো কলে যে এই বিষয়ে তেওঁৰ অকিহুত একো
বেকৰ্ড নাই, নহলেও তেওঁ অজ্ঞান কৰিব।

বগাৰাম কাটেকত নথকাত থয়বাম ডাঙৰীয়াই মনত বধ অশান্তি
পালে আৰু যি কোনো একাৰেই নহওক তাক বগাৰামলৈ পঠাবই
লাগিব বুলি তেওঁ মনতেই প্ৰতিজ্ঞাবদ্ধ হ'ল।

অজুনাথ দাস অভিনয়ৰ দলত নগৈ প্ৰেছৰ কামতেই আছিল।
ভেনে দলত সুবিবলৈ তেওঁ ভালো নাপায়। যোৰহাটত নৰ্মাল পঢ়ি
থাকোতে 'কিচক-বধ' ভাওনাত তেওঁ অজুনাথ ভাওত কিন্তু বধ নাম
কৰিছিল। সেয়ে তেওঁৰ প্ৰথম আৰু শেষ অভিনয়। দাসদেৱ
নথকা হলে প্ৰেছৰ কামৰ সম্পূৰ্ণ অন্ত পৰিলহেঁতেন। বন্দী হোৱা
প্ৰায় সকলো জীৱকেইটিৰে পৰিয়ালবৰ্গৰ তেওঁ খা-খবৰ লব লগা
হৈছে। বিপুল মহাজনৰ পৰিবাৰে এসপ্তাহ আগতে নিজৰ গাঁঠিৰ
ধনৰ চুহেজাৰ টকা সেই পৰিয়াল বৰ্গৰ মাজত খোৱা-খবচ স্বৰূপে
দাসদেৱৰ দ্বাৰাই দিয়াইছে।

ইয়াৰ অলপ দিন পিছতেই প্ৰণৱ আহোঁতে হঠাতেই নৈৰ পাৰৰ
বাটত চিৰিনাথ শইকীয়াক লগ পালে।

“নমস্কাৰ চাৰ।”

“কি প্ৰণৱ বোপা, কি উদ্দেশ্যতনো তেজপুৰ পৰা এইখিনি
পালা?” হাতত থকা ফটা ছাতিটো আৰু লাঠিদাল কাৰতলীৰপৰা
নমাই প্ৰশ্ন কৰি পেলালে।

“তেজপুৰ এৰি আহিলোঁ নহয়।”

“হয় নেকি?”

“ভেনে এতিয়া ক'ত?”

“নলবাৰীলৈ আহিলোঁ, নতুনকৈ পতা কামৰূপা বিভাগীঠত
সোমালোঁ। কাকাৰ চাকৰিও আৰু বেচিদিন নাই। গুৱাহাটীৰ
ওচৰত থাকিব পাৰিলে বহুত কামত সুবিধা।”

“দগাবাজইতক গৰ্ভৱশেষে জেলত ভৰাই থৈছে। আমাৰ বাঁকৈ
নথকা হলে, সিহঁতৰ বাৰ বাজিলহেঁতেন। তেওঁৰে বহুতৰ পৰিয়ালৰ

খা-খবৰ কৰি দিয়া-পৰামৰ্শ দি আছে। সিহঁত কিন্তু তেওঁৰো মৰণ।
 বাৰ্জদ্রোহীক প্ৰজ্ঞা দিলে কি হয়, তেওঁ বুজা নাই। তুমি সিপিনে
 নাযাবা। তোমাৰ দিন-কাল বহুত আছে। চৰকাৰৰ শুভদৃষ্টি
 পৰিলে কেতিয়াবা ইন্স্পেক্টৰ হৈ যাব পাৰিবা; নাইবা ইউনিভাৰ-
 চিটিভো ডাল সুযোগ পাব পৰা, কিন্তু চৰকাৰৰ শুভদৃষ্টি সদায়
 লাগে।”

তেওঁৰ বকলাধন প্ৰণয়ে মন দি সমৰ্থন নকৰিলেও, বাহিৰত
 তেওঁক দেখুৱাই “হয় হয়” বুলি সমৰ্থন কৰে।

“আমাৰ ফালে এবাৰ যাবা।”

“আজি আক সময় নহব, আন এদিন আহিলে যাম।”

সকলৈ হাঁহিটো মাৰি প্ৰণয়ে কয়।

“হু, কিয় যাবা, মই টকা নোহোৱা চাল চিগা সেয়েই।”

“কিয় আপুনি তেনেকৈ কয়? আপোনাৰ প্ৰতি আন্ধা অসমৰ
 প্ৰত্যেক মানুহৰে আছে।”

“মই যদি উপবাসে থাকো, আন্ধাৰপৰা মই কি পাম? থৈ দিয়া
 তোমালোকৰ মুখৰ আন্ধা।”

কথাৰাৰ কৈ দাসদেৱে ছাতিটো আক লাঠিদাল কাৰতলীৰ তলত
 নুমুৱাই লৈ ছুই এক খোজ পেলায়।

“নমস্কাৰ।”

“অ’ বাপা ববা, তোমাৰ পৰা অনা চাউল কেইটা সিদিনা
 ট্ৰেনভেই হেৰাল। তেজপুৰৰ পৰা আহি মাজবাটত, নামিবৰ সময়ত
 চাওঁ যে টোপোলাটো নাই। তুমি বোধহয় বৰ অনিচ্ছাত দিছিল,া,
 নহলে নেহেৰায়।”

কথাৰাৰত প্ৰণয়ে বৰ বেয়া পালেও নকৈ মাথো সকলৈ হাঁহি
 এটা মাৰিলে।

“ভাল, যাব।”

“সময় পোৱা যদি ছুই কেজি চাউল বজাৰৰ পৰা কিনি দি
 যাবা।”

প্ৰণয়ে হাঁহি একো উজ্বল নিদিলে ।

শইকীয়াবোৰ পোনে পোনে বেগাই খোজ লয় । তেওঁৰ খোজবোৰ
আজিও ডেকা মানুহৰ দৰেই ।

[১০]

আহিনৰ মাহ । বড়ৰ একেবাৰেই মেঘমুক্ত ।

প্ৰভাতী পৰ । বঙা সূকযটো অগুৰু সূন্দৰী নাৰীৰ কপালৰ
বঙা সেন্দূৰৰ কোটটোৰ দৰে ওপৰলৈ উঠি আহিছে ।

অক্লান্ত ডাঙৰীয়াৰ সিদিনা উঠাত অলপ দেৰি হৈছিল । কাৰণ
আগবাতি শোৱতে তেওঁৰ প্ৰায় বাতি দেউ বাজিব লগা হৈছিল ।
নিৰ্ব্বাচনখন ওচৰ চাপি অহাৰ লগে লগেই তেওঁৰ গাত তৎ নোহোৱা
হৈছে । সিদিনা বাতি-পুৱাৰ সূকযটো দেখি কিবা এটা উৎসাহত
তেওঁৰ মনটো নাচি উঠিল । এই বেলিও তেওঁ মন্ত্ৰী হবই লাগিব ।
টান কথা কি ? দহলাখ টকা তেওঁৰ হাততেই এতিয়া আছে, বৰ
বেচি লাগে আৰু দহলাখ । আঠলাখ আগবঢ়াল আৰু জ্বালাল-
হঁতৰপৰা, দুই লাখ খাৰ খোৱা হঁতৰপৰা, বেচ হৈ গ'ল । ভাৰতীয়
বাইজক তেওঁ নচুৱাব পাৰে, নেতাবোৰক কিনিব পাৰে, আৰু বা-
বিষয়ক ধমকত পিলাই কঁপাই দিব পাৰে । মনতেই তেওঁ ভাবে
নতুন বেলিটিয়ে তেওঁক যেন আজি তাকেই কৈছে ।

হেঁলা, মই খয়ৰাম ।

নমস্কাৰ ।

নমস্কাৰ । বগা নামৰ মানুহজন দেখো এতিয়াও বাহিৰতেই
থাকিল । তাক বন্ধ কৰি থব নোৱাৰিলে বৰ দিগদাৰ হব ।

হব । সেইবিলাকৰ কাৰণে একো নহয়, নাভাবিব । আন
কামবোৰ কৰক মাথো ।

হবিসদাগবৰ হলাৰ পাঁচটাৰ পাৰ্মিট এতিয়াও অহা নাই ।
চৌধুৰীক যেনে ভেনে সেই কোৱামতে যোজাদাৰ পাতি দিব লাগে ।
হয় ।

[৭৬]

নিজ্যাবাবু ইণ্ডাষ্ট্ৰিয়েল লোন। কুঠাৰীৰ কথাটো নকলেও হব।
নিশ্চয়।

সংঘ বে-আইনী ঘোষণা কৰাৰ বাবে ?

সেইবিলাক আইন সংক্ৰান্ত কথা, কৰোঁ বুলি কৰিব নোৱাৰি।
লিগেল এড্‌ভাইচাৰক দিয়া হৈছে।

মহাজন জেলভেই থাকিল।

হিঃ হিঃ হিঃ।

। মৰক পঢ়ি তাতেই।

হিঃ হিঃ হিঃ। ব্যক্তি স্বাধীনতা আছে নহয়।

হ, অ', বাঙালীৰ কালে প্ৰোগ্ৰেচ কৰিলে ভাল হয়।

হয়, হয়।

ধৈছে।

ভাল, ভাল।

কোনটো ধৈ মজী মহোদয় খাই বৈ ওলাই যায়। বাটে বাটে
গৈ নিৰ্বাচন-নৰিয়াত পৰি কেঁকাই থকা গুৱাহাটীখন তেওঁৰ ভাল-
কৈয়ে চকুত পৰিল। নৰিয়াৰ ঔষধ তেওঁ ভালকৈয়ে দিব বুলি মনতেই
পাঙিলে। ভোটাবসকলকো ভূতৰ অতপালিৰ দ্বাৰা তেওঁ ভালকৈয়ে
এশিকনি দিব বুলি ছমিয়াই থলে।

ইপিনে এদিন বগাক বৰ দাৰোগাই মাতি নি প্ৰশ্ন কৰিলে,
“হেৰো, তইনো কি এটা ডাঙৰ মানুহ ওলাইছ অ', তইনো কি
কৰ ?”

“চাৰ, মই জীৱনদেৱৰ প্ৰেছৰ পিয়ন কাম কৰোঁ, একেবাবে চাল
ছিগা।”

“হয়নে ?”

“হয় চাৰ।”

“চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে কৰা সিহঁতৰ গোপন বড়মন্ত্ৰৰ কথা কি জান
ক, নহলে কোবন্ত মৰিবি।”

বগাই ভয় ধোৱাটো দেখুৱাই হাত ভৰি কিছু কিছু কঁপাই উঠা

জগা হাতেৰে কলে, “ধৰ্ম্মৰ অৱতাৰ, তেনে বড়বড় ডেকা একো নাই। ডেউ দেশ-সমাজ আৰু মানুহক ভাল পায়। বহুত বছৰ ডেউ চৰকাৰৰ সেৱাকেই কৰিছিল। ডেউৰ তপাৰি নাই, বি কৰে দেখাকৈয়ে কৰে, বি কয় শুনাকৈয়ে কয়। ডেউৰ অভিনয় আৰ্টৰ সেৱাহে।”

“ইসু কটা, আৰ্ট শব্দ শিকিছে।” গোড়োবা মাৰি বৰ দাৰো-পাই কৈ উঠে। “জান, আৰ্ট মানে কি ?”

কাৰত থকা চিপাহী ছজনৰ হাঁহি উঠে।

“জানো চাব, আৰ্ট কলাহে চাব।”

হাতঘোৰ কৰি সি উজুৰ দিয়ে।

“ক’লা নে বগা অ’ ?”

“ক’লাও নহয়, বগাও নহয়, সি অৰূপ ৰূপ চাব, মানৱ জীৱনৰ সৌন্দৰ্য্য।”

“ভাল কথাৰাৰ জানে অ,” ঐ, তই বাহিৰত বৰ কথা কৈ ফুৰ নেকি অ’ ?”

“দেউতা, কি বৰ কথা কম আমি, আমাৰ কি আছে ? কোনো-মতে পেটে-ভাতে পৰিয়ালটোৰ পোহপাল দিওঁ, কেতিয়াবা বাতি এনেয়ে পৰি থাকিব লগা হয়, কিন্তু ছুখ নাই। ভাবো, মোৰ দ্বৰে ছখীয়া এই সংসাৰত দেখাৰ।”

“ই ভাল এষ্টৰ চাব।” এজন চিপাহীয়ে কয়।

“হয় নেকি অ’ ?”

“এনেয়ে অভ্যাস কিছু আছিল চাব। তাহানিখন ভাওনাত ভাও লৈছিলোঁ, কিন্তু আজিকালিনো আৰু ক’ত পাৰোঁ ?”

“মিলিটাৰীয়ে তইতক ঘেৰাও কৰোঁতে তই ক’ত আছিলি ?”

“ক’ত চাব ?”

“নজনা ভাও নথৰিবি, কোবত থৰিবি। ক’চোন ক’ত আছিলি, কেনেকৈ সাবিলি ?”

“ক’ৰব অৱতাব, মই মলত যোৱা নাই। প্ৰেছতেই চৌকিদাৰী
কৰি আছিলো, সেইবোৰ কথা নাজানো।”

কথাখিনি কৈ তেওঁ দাবোগা আৰু চিপাহীৰ পিনে সেৱা জনায়।

“ভেন্তে ?” বুলি কৈ বৰ দাবোগাই চিপাহীহঁতৰ কালে চায়।

“জীৱনদেৱৰ শত্ৰু কিছুমানে বজা ঘৰত মিছাকৈ লগাই এইবোৰ
পয়মাল কৰিছে। বৰ দুখ লাগে দেউতা, তেওঁ দেৱতুল্য পুত্ৰ।”

“অ’ প্ৰেছত বৰ্ত্তমানে থকা সেই ছফ্ট পুট আমহীয়া মাটবজনে কি
কৰে অ’ ?” বৰ দাবোগাই সোধে।

“তেওঁৰ নাম ঋজুনাথ দাস। আগতে মাটব আছিল। অৱসৰ
পাইয়ো আৰু বহুত বছৰ ঘৰত ল’ৰা পঢ়ালে। তেওঁ পৰম ভকত।
শব্দৰ গুৰুৰ বিষয়ে কিতাপো লিখিছে। বয়স প্ৰায় চাৰি কুৰি।
পিতৃৰ দৰে জীৱনগুৰু পৰিয়ালটিৰ তত্ত্বাবধান লৈছে। আন কথা
তেওঁৰ একোই নাই।”

বৰ স্পষ্টভাৱে বগাই কৈ যায়।

“হু” বুলি বৰ দাবোগাই চিপাহীৰ কালে চায়।

“হুটামান কোব মাৰি ইয়াক যাব দিব পাৰে চাব।” এজন
চিপাহীয়ে কয়।

কোবৰ কথা শুনি বগাৰ মনত বৰ দুখ লাগি গ’ল। হলেও মন
দৃঢ় কৰি ভাবিলে, কোব নালাগে, মৰণ জাপি দিলেও, পিতৃ স্বৰূপ
অৱদাতাৰ বিৰুদ্ধে কব নোৱাৰি।

“ভাওনাৰ বচন এটা শুনি ইয়াক বিদায় দিয়াই ভাল।” আন
এজন চিপাহীয়ে কয়।

“বেচ কথা, দে এটা ভাও দে। যাব পাৰিবি।”

বৰ দাবোগাৰ কথাৰাৰ শুনিয়েই বগাই ভংকণাং ভাও দিবলৈ
উঠিয়ে কয়, “চাব, জয়দ্রথ বৰৰ জয়দ্রথৰ বচন একাকি কম।”

“ইকি সৃষ্টি ভয়ঙ্কৰ,

বিকট বদন মেলি

কালান্তক অগ্নিশিখা লৈ হুচকুত

বেগাই আহিছে মোৰ কালে।

কোন ভূমি জীম বঙ লৈ

ধৰিব আহিছা মোক ?

কুকৰাজ ! কুকৰাজ !

ইকি দেখোঁ ?

সহস্ৰ কুকৰ আজি উঠিছে শ্মশুত

এক—হুই—তিনি—চাৰি—

অসংখ্য—অসংখ্য—

কোটি কোটি সূৰ্য্য জলে আকাশ ভৰাই,

গ'ল—গ'ল—জলি গ'ল হুই চকু মোৰ,

ইকি !

ঘোৰ একাৰত আক বুৰিল জগত,—

নিমাত—নিমাত—নিমাত সকলো—

ইকি ! ইকি !

পুনৰ উঠিল সূৰ্য্য, পুনৰ বুৰিল

উজ্জ্বল বৃষ্টি—উজ্জ্বল বৃষ্টি চাৰিওফালে,—

উঃ দক্ষ হ'ল নিখিল জগৎ ।”*

বগা বৈ গ'ল। অভিনয়ৰ বাগীত তাৰ গাল মুখ বঙচুৱা হৈ আছে। সি দাৰোগাৰ পিনে চাই এটি সৰুকৈ হাঁহি মাৰিলে।

“বেচ, বেচ, তই ভাল এষ্টৰ অ, দলত ভৰ্ত্তি নহৱ কিয় ?”

বৰ দাৰোগাৰ কথাষাৰ শুনি সি টুপুবকৈ মাত দিলে, “কেনেকৈ হম, পৰিয়াল নচলে, নহলেনো জীৱন দেৱৰ লগত নাযাওঁনে ?

“পিছে এইবোৰ যাবহে ভাও, নাম ঘৰৰ ভাওনাৰ নহয়।

ঠিক আছে। বিহু মাৰিবলৈ—জান ?”

বৰ দাৰোগাৰ কথাশুনি তাৰ মনত আনন্দ লাগে। মনতেই ভাবে—মাহুহজন বৰ বসিক।

“বৰ ভালকৈ নাজানো, কিন্তু অশ্লীল গাই শুনাৰ পাৰোঁ চাব।”

“বেচ গা, বেচি ডাঙৰকৈ নাগাৰি।”

০—অসম কেন্দ্ৰী বায় চৌধুৰীৰ ‘জয়ন্ত বৰ’।

চিপাহী হুজনে মিচিক মাচাক হাঁহিবে ডাৰ সিনে চাই থাকে ।
সি হাঁহি মাৰি সক শব্দেৰে সুন্দৰ সুৰ লগাই গাবলৈ ধৰে :—

“স্বাধীন চিভীয়া হালোৱা ডেকা বগুৱা ।

পঞ্চায়তী যুগৰ ন মনেৰে মনুৱা,

যুঁজিব সমৰত লগবীয়া বগুৱা ॥

চিনি লচোন কোন শতক লুকাই আঁৰত তোৰ,—

ডাঙৰ বঘুমলা তেজপীয়া কুবেৰৰে মূৰ,—

জীৱন ভৰি নপৰিব তোৰ ছখৰে ওৰ,—

যিমান দিন বাচি থাকিব ধনৰ থকুৱা ॥

বাৰে বাৰে জাতিৰ নামত চুৰি ডকাইতৰ খেল,—

বজ্জাতৰ দলে পাতে নানা জালিয়াতী মেল ।

আগবাচি ব’ল ভাঙি চিঙি জুলুমবাজীৰ জাল—

নকৰিবি ভয়,—ব’ল হই শোষণ বাদীৰ কাল,—

নতুন যুগৰ নতুন ভাৱৰ, নতুন বগৰ মাল ।—

আগুৱাই যা আগবাচি ব’ল আগবাচ ছৰীয়া ॥ *

“বেচ, বেচ, এইবিলাক বঙীয়াল মানুহে কি ৰাজনীতি জানে ?
মিছাকৈহ ইয়াক জুলুম কৰা হৈছে ।”

“হয় চাৰ ।” এজন চিপাহীয়ে লাহেকৈ কয় ।

“তই যা, নগৰৰ বৰলোকৰ কথা ক’তো একো নকৰি । শুনিছই
নহয়, দেশত এতিয়া নিৰ্বাচন হব ।”

“বৰ ভাল চাৰ । আমিনো আক মানুহনে ? বৰলোকৰ মানত
আমি কুকুৰতকৈও অধম, কি কবৰ আমাৰ সাধ্য আছে ! আমি বাট
বহুৱা, দিনৰ কৰ্ম, প্ৰাণৰ ধৰ্ম ।”

“তাক যাবলৈ দে” বুলি কৈ বৰ দাৰোগা উঠি যায় ।

তেওঁ যোৱাৰ পিছত এজন চিপাহীয়ে তাক লাহেকৈ সোধে,
“আমাক চাহ খুৱাই যাবলৈ পইচা আছেনে ?”

“বৰচোন, খুচুৰা কি আছে চাওঁ ।”

* ৰচনা—কলাগুৰু বিষ্ণুপ্ৰসাদ বাস্তাৱ ৰচনা ।

চিপাহী ছুজনে ফুৰ্ত্তিতে তাৰ গিনে চাই বয়।

“অ’ এয়া পনচল্লিচ পইচা আছে, খেয়া নাপায় যদি তাকেই নিয়ক।”

“দে দে বুলি এজনে লৱলৈ খোজোতেই আনজনে কৈ উঠে,
“তাক বিস্ত হস্ত নকৰিবি। পাঁচ পইচা তাক ফিৰত দে, বাকী
আমাৰ বাখা।”

এজন চিপাহীয়ে তাক ছৰাৰ মুখলৈ আনি উলিয়াই থৈ
গ’ল।

সি পোন পোনে প্ৰেছলৈ খোজ ললে।

তাৰ মনটো বৰ বেয়া লাগিল। আগতেও এবাৰ তাক তেনেকৈ
আনি লটি-ঘটি কৰি পঠিয়াই দিছিল। ইবলিও এনেকুৱা। এইখন
ৰাজ্যতনো আৰু নিৰাজ্ৰয় দুখীয়াবোৰ কেনেকৈ থকা যায়।
অনাহকতে অভিনয়ৰ দলটো লগু-ভগু কৰি ফাটেকত থলে, তাৰ
আজিলৈ বিলম্ব নহল। এই উৎপীড়নৰ তেনেহলে সামৰণি কাহানি ?
বেটা খয়ৰাম কুকুৰ, সিয়েই সকলোৰে গুৰি, তাকনো ভগৱানে এম
সৰ্ব শক্তিমান কৰি দিছেনে ? ৰজাঘৰেও তাৰ কথাহে গুনিব
লাগেনে ? আমি এইবোৰ প্ৰজা, প্ৰজা নহওঁনে ?

এনেকৈ ভাবি গধুৰ খোজ কেইটা পেলাই গৈ থাকোতেই
দূৰতেই দেখিলে, চিৰিনাথ শইকীয়া আহিবলৈ ধৰিছে। সি ভাবিলে
তেওঁক নেদেখা ভাও জুৰি নমতাকৈ গুচি যাব, মানুহজনৰ ভাব গতি
বাক নহয়।

“কিহে বোপা, নমতাকৈ গুচি যাব খোজা দেখো ? কিনো জগৰ
হ’ল আমাৰ ?”

“অ’ আপুনি ? এ দেখাই নাছিলো। সাতোটা চিন্তাত থাকো
নহয়।”

“তোমাৰ আকৌ কি চিন্তা ? পাইছা, খাইছা, ফুৰিছা, আৰু কি
লাগে ?” কথাখিনি কৈ হাতত থকা জপাই ৰখা ছাতিটো তেওঁ
মেলি লয়।

“নখন্দাইহে জানে, তলে তলে কিমান খান্দিছে, আপুনি কি বুজিব ?”

“হু বুজো। তোমাৰ মালিকে এতিয়া আকৌ ধৰা পৰিছে নহয়। বজা ভাঙিব তেওঁ ? উস্ পৰিকল্পনা ? কেঁহেবাজ বাগানৰ ডকাইতিৰ মূলত কোন জানা ? তোমাৰ বহুগুণী মালিক।”

“তেনে কথা নকব। আপোনাক চৰকাৰী পেলন খোৱা মানুহ বুলি মই ভয় কৰা নাই। এনে কথা আকৌ কলে মই আপোনাৰ বয়সলৈও নাচাম। বজাক সজুঠ কৰিবলৈ কলম চলাই ডাঙৰ মানুহ হৈছে। সাৱধান, ভৱিষ্যতলৈ সাৱধান থাকিব। চকু একেবাৰে হানি সিটোও নোহোৱা কৰি থম। আমাক আপুনি কিবা ককুৰ মেকুৰী বুলি ভাবে নেকি ?”

বগা খঙত বঙা পৰি উঠিল।

শইকীয়াই বৰ ভয় খাই গ’ল। বগাই তেনে কথা তেওঁক কৈ উঠিব বুলি তেওঁ সপোনতো ভবা নাছিল। সেয়ে, কথাষাৰ পাতলাবলৈ তেওঁ কবলৈ ধৰিলে, “বাপা বেয়া পালা নেকি ? বৰ দুখতহে তেনেকৈ কৈছোঁ। জীৱনৰ দৰে এনে এজন মানুহ। তেওঁৰ কথা আৰু কাম একে হ’ব লাগিছিল। তেওঁ সংলোক জানো, কিন্তু কোন অসতৰ লগত লগলাগি তেওঁ বাজাদ্ৰোহ আৰু ডকাইতিত লাগিল ?”

“ডকাইটি ?”

“অ, এ, বাপা।”

শইকীয়াদেৱে তাৰ মুখৰ পিনে চাই থাকে।

“সকলো মিছা, ষড়যন্ত্ৰ, আপোনালোকৰ দৰে চৰকাৰী চুৰা চেলেকাৰ ষড়যন্ত্ৰ।”

“বাপা বেয়া নাপাবা। তেওঁ জেলৰপৰা আহক, মই তেওঁক বুজাম। গ্ৰেছ আৰু কাকত চলাই ভালকৈ থাকক। চাচোন বাপা, তেওঁ আমাৰ দাস বান্ধক যে প্ৰক চোৱা কামত লগাই সোপা সোপে পইচা দিব পাৰে, মোকে নোৱাৰেনে ?”

“ক’ম, কোৱাৰ ব’ব আপোনাৰ আছে, কিন্তু কি হৈছে নহৈছে
ডাক নাআনি, যেনেভেনে মন্তব্য দিয়া উচিত নহয়।”

“ঠিকেই কৈছা, কিন্তু কি কৰিম ? বুঢ়া আৰু ল’ৰা সমান, কিবা
জাৰি কিবা কৈ পেলাওঁ। যা বাপা বেয়া নাপাৰি।” তেওঁ খুলি
লোৱা ছাতিটো জপাই কাবতলীৰ তলত সুমুৱাই লয়।

বগাই এটা কৃত্ৰিম হাঁহি মাৰি কলে, “এস, ময়ো আপোনাক
টান কথা কওঁ, অৱশ্যে আগুনি গালি পাৰিলেও, মই মনে মনে
যাব লাগিছিল। মোৰো নানা চিন্তাত থাকি থং উঠি গ’ল। কমা
কৰিব।”

“ভূমি গৰীব হলেও, অতি মহৎ বুলি মই জানো। যোৱা, যোৱা,
মোৰ বৰ অভাৱ, পাৰিলে কেতিয়াবা সহায় কৰিবা।”

তেওঁ আৰু নৰৈ বেগাবেগিকৈ খোজ ললে। বগাৰামেও বেগাই
গৈ প্ৰেছ পালে। সি গৈ পোৱাৰ লগতেই ইবাদেৱীক ভিতৰৰ পিছ
পিনলৈ সোমাই যোৱা দেখিলে। তেওঁৰ মুখখন বহুত ক্লীণাই
যোৱা দেখি বগাৰ মনত বৰ আঘাত লাগিল। দীঘল ছমুনিয়াহ
এটি তাৰ ওলাই আহিল। সি অনুভৱ কৰিলে ঠাইখিনিৰ গোটেই
বায়ুমণ্ডল যেন বিষন্ন হৈ উঠিছে।

বিপুল মহাজনৰ ছোৱালীৰ লগত প্ৰণৱৰ যি বিয়াৰ কথা
অযোধ্যা মাষ্টৰে পাতিছিল, সেইটো হৈ নুঠিল, কাৰণ অভিনয়ৰ দলৰ
পৰা তেওঁকো আটক কৰি থলে। মন্ত্ৰী অক্লান্তদোৱে তেওঁক
মোকোলাই আনিবলৈ যত্ন কৰিছিল যদিও, প্ৰতিজ্ঞাপত্ৰ লিখি দি
ওলাই আহিবলৈ শ্বেৰত তেওঁ মান্তি নহল। হলেও মন্ত্ৰী মহোদয়ে
তেওঁৰ পূৰ্বৰ বন্ধুত্বক সুঁৱৰি মহাজনক মাজে সময়ে খবৰ কৰি
থাকিল। মন্ত্ৰীয়ে খা-খবৰ লোৱাৰপৰা অৱশ্যে অকল মহাজনৰেই
নহয়, দলৰ আন আন লোকৰো উপকাৰ হ’ল,—জেইলাৰ আৰু
তেওঁৰ বা-বিষয়া, লগুৱা-লিক্‌চোৱে এই মানুহখিনিক কিছু জ্ঞান
চকুৰে চাবলৈ ধৰিলে।

খিয়াই অভিনয়ৰ দলৰ লগতেই প্ৰণৱৰো কাৰাদণ্ড ছোৱা বুলি

পাই অৰ্থহীন হুজুমান হৈ পৰিছিল, নিছলৈ ঘৈৰী হৰি ভাবিছিল
এই মহান লোক জনবনো কি দোষ হ'ল যে কাটেকত থলে।

এদিন তাই হৰি সেৱকৰ কাষতেই বহি সুধিলে, “আতা কাটেকত
মাহুহবিলাকক কি কাম কৰিবলৈ দিয়ে?”

সেৱকদেৱে হাঁহি মাৰি কৈ উঠে, “বাম, কাটেকৰ কথানো” আমি
কি জানিম? বগা বঙালৰ দিনত হেনো শিল ভাঙিবলৈ দিছিল,
ঘানিত ভেল পেৰাইছিল, এতিয়া শুনিছোঁ তেনে শ্রম নাই, নহলেও
একো নকৰাকৈ বজা ঘৰেনো বন্দীসকলক এনেয়ে খুৰাবনে?
শ্রণৱৰ কাৰণে তোৰ বোধহয় চিন্তা হৈছে? সি এলাপেচা ডেকা
নহয়, সি দৰকাৰ হলে সকলো কৰিব পাৰে। বৰপেটাত ডাঙৰ হৈ
অহা ল'ৰা, লাগ বুলিলে বৰ-তুলীয়াৰ লগত তাল বজাবও পাৰে,
ভাও দিয়াৰতো তাৰ কথাই নাই। গীতো গাব পাৰে। ধেয় ধেয়
তাহতা খিতা বাজনাৰ লগত কঁকাল ঘূৰাবও জানে। কি কৰিব
তাক জেলত থৈ?”

“কিমান দিন ৰাখিব?”

“বজাঘৰৰ ইচ্ছা আই। ভীম অৰ্জুনক যতুগৃহত থোৱাৰ দৰে
সুমুৱাই থব পাৰে আৰু বিহুৰক খেদাৰ দৰে খেদি দিবও পাৰে।
বজাৰ ক্ষমতাৰ সীমা নাই। তেওঁ গঢ়ি থকা পুথিখনৰ পাত বগৰায়।

“তেওঁৰ কি দোষ হৈছিল আতা?”

“হে: দ্রোপদীৰনো কি দোষ হৈছিল যে ৰাজসভাত বিবজ্জা
কৰিবলৈ যত্ন কৰা হ'ল? বজাৰ ধন্য নাই বাচা, সেয়েই মোৰ গুৰু
জনে বজাক শৰণ নিদিলে।”

শেষৰ কথাখিনি তাই ভালকৈ বুজিলেও আৰু শ্রদ্ধা নকৰি মনে
মনে থাকিল।

সেৱকদেৱে মনে মনে পঢ়ি গৈ থাকিল।

শ্রিয়াৰ মনলৈ নানা কথাৰ সোঁত আহিলেও, তাৰ মাজতেই
শ্রণৱৰ মুখখন উজ্জ্বল হৈ তাইৰ চকুৰ আগত ভাহি উঠিল। সিদিনা
সিহঁতৰ ঘৰত কেনেকৈ কথা কৈছিল, কেনেকৈ বহিছিল, কেনেকৈ

পুৰণি কটোখন চাইছিল, সেই সকলোবোৰ সৌন্দৰ্য্যই স্পষ্ট হৈ পৰিল।

“কৃপাৰ সাগৰ দৈৱকীনন্দন কৃষ্ণই মোৰ মনৰ কামনা পূৰ কৰক।
হেঃ হেঃ।”

সেৱকৰ কথাষাৰত তাই চমক খাই উঠিল। একো কথা নকৈ
মাথো তেওঁৰ পিনে এবাৰ দৃষ্টি কৰি তলমূৰ কৰিলে। তেওঁ পুখি
সামৰি উঠি গ’ল। তাই কিছু সময় তাতেই বহি থাকিল।

এনেতে পিয়ন শৰ্ম্মাই মাত লগালে, “আতা আছেনে ? পত্ৰ
এখন আছে নিয়ক।”

“কাৰ পত্ৰ বাপা শৰ্ম্মা ?”

“আপোনাৰ।”

সেৱাক চিঠিখন লৈ প্ৰিয়াৰ কাষ পায়। পিয়ন শৰ্ম্মা গুচি যায়।

এই অঞ্চলৰ ডাকঘৰত দুৰ্গা শৰ্ম্মা কেবা বছৰো ধৰি পিয়ন কাম
কৰি আছে। বহুতেই তেওঁৰ আচল নাম নাজান। এতিয়া তেওঁ
সকলোৰে মাজত পিয়ন শৰ্ম্মা নামেৰেই জনাজাত।

“অ এয়া দেখা আমাৰ প্ৰণৱৰ চিঠি। লিখিছে দেখো নল’ৰাৰীৰ
পৰা। তাৰিখ দিছে নাভৈষ্য—এক আঘাণ। কোনোনা এনেকৈ
উলিয়াই দিছিল তেওঁ ফাটেকত পৰা বুলি ?”

সেৱাক প্ৰিয়াৰ মুখলৈ চায়। তাইৰ মুখখন উজ্জল হৈ উঠে।
আক লাগ লগে তেওঁ কি লিখিছে জানিবলৈ আকুল হৈ পৰে।

তেওঁ চিঠিখন পঢ়ি যায়।

“বুজিলান এতিয়া ?” প্ৰিয়াৰ পিনে চাই সেৱক দোৱ সোধে।

“উ।”

“উৰা বাতৰিহে। তেওঁক হেনো কিবা ইণ্টাৰোগেচনৰ কাৰণেহে
গুৱাহাটীলৈ নিছিল। তাৰপৰা কেতিয়াবাই আহিল। আমাৰ
ভুল ভাবিবলৈহে তেওঁ চিঠিখন দিছে। আমাৰ অৰ্থাৎ তোমাৰ হে
ৰাম।”

প্ৰিয়াৰ পিনে চাই তেওঁ এটি খোলা হাঁহি মাৰিলে।

“নলবাৰীত থকাড ডালেই হ’ল, আমাৰপৰা ওচৰ হৈছে। চিঠি এখন দে, এবাৰ ইয়াৰপৰা কুৰি যাবলৈ। আৰু লিখিব পাৰ যে দত্তৰ খৰীৰ বৰ বাক নহয়।”

আপোনালৈহে দিছে চিঠি, আপুনিহে উত্তৰ দিব লাগে। এটি শব্দহীন হাঁহিৰে ওঁঠটুটি উজলাই প্ৰিয়াই কয়। ইপিনে কিন্তু তলে তলে তেওঁলৈ লিখিবলৈও মন।

“বাক বাক হব, তয়ো এখন লিখিবি ময়ো লিখিম। কাম হৈ যাব। সৎ জাবত সকলো সিদ্ধি, লাগে মাখা সাহ, সাহৰ গুৰি কথা হৈছে—সৎ উদ্দেশ্য। সৎ উদ্দেশ্য জাগি উঠে সাধুজনৰ সঙ্গত, সাধু হৈছে হিংসাহীন উদাৰ লোক, উদাৰতাৰ আকৌ জন্ম হয় বিশাল বিশ্ব ব্ৰহ্মাণ্ডৰ অনুভূতিৰপৰা, এই অনুভূতিৰ বীজ থাকে মনত। তোমাৰ মন আছে, কবিতা, কাব্যতাই কবিতা।”

সেৱকদত্তৰ দীঘলীয়া কথাখিনিয়া প্ৰিয়াৰ মনত কিবা কবিতাৰ ভাষা যেন লাগিলেও, কথাৰ খাপবিলাক বজিবলৈ যত্ন কৰাত মনত বুজা বুজা যেন লাগিল।

তেও উঠি গ’ল।

প্ৰিয়ায়ো লাহে লাহে ঘৰলৈ খোজ ললে।

পূৰ্বা এবছৰৰ পিছত বিপুল মহাজনক ফাটেকৰপৰা মুকলি কৰি দিয়া হ’ল। তেওঁ আহি ঘৰ পালে। তেওঁৰ ব্যৱসায়বোৰ চলি থাকিলেও, লাভৰ অংশ অনেক কমি গৈছে। কোনো কোনোৱে তেওঁ ৰাজদ্রোহী মানুহ বুলি ভয় কৰি কিছুমান কথাৰ বাবে লাহে লাহে আহিবলৈও এৰি দিছে। দুই-এজন ডেকা মানুহ তেওঁৰ কাষলৈ মাজে-সময়ে অহা হ’ল। তেওঁলোকৰ কথাবিলাক বিপুলৰ ভাল লাগি আছে। তেওঁৰ সকলোতকৈ অতৃপ্তিকৰ কথা এতিয়া হৈ পৰিছে মাজে মাজে তেওঁৰ ওচৰত পুলিচৰ উপস্থিতি আৰু দুই-এক কথাৰ তদন্ত।

এদিন এজন হাৱালদাৰ আৰু এজন পুলিচ কনিষ্টবল তেওঁৰ ঘৰলৈ তেওঁক বিচাৰি আহিছিল। মহাজনে তেতিয়া ঘৰত নাছিল।

হাৰালদাৰ জনে গোবগোবাই উঠি মহাজনক কটু-কাটব্য কৰি উঠাওঁ
 তেওঁৰ বহু দিনীয়া আজন্মৰ সাধুৰ বৰ খং উঠিল আৰু এদাল মাৰিছে,
 “ভাল লোকক বেয়া বাক্য বোল তহঁতে” বুলি কোব মাৰি দিয়াত
 হৌ-হৌ কৈ তেজ ওলাই গ’ল।

সাধুক হাতকেৰেয়া লগাই হাজোতত বন্ধ কৰি ধলে।

এই দুৰ্ঘটনাৰ বাবে মহাজনক বহুত পইচা খৰচ হ’ল, অৱশ্যে
 শেষত হাৰালদাৰ জনক দুহেজাৰ টকাৰ ক্ষতিপূৰণ দি কেচটো
 কোনোমতে মিটমাট কৰিলে।

ৰাজবন্দী হৈ থাকি ঘূৰি অহাৰ পিছত আগৰ দুই-চাৰি কাৰবাৰী
 বন্ধু মানুহে তেওঁৰ প্ৰতি থকা আগৰ অতি আপোন ভাব এৰি এটি
 আচহুৱা জাবলোৱা তেওঁ অনুভৱ কৰিলে। তাৰ বাবে অৱশ্যে
 তেওঁৰ একো বেজাৰ নাই। তেওঁ কাৰবাৰ আৰু বঢ়াবলৈ ইচ্ছা
 নকৰি তাকেই কোনোমতে চলাই গৃহস্থীখন ৰাখিব পাৰিলেই যথেষ্ট
 বুলি ধৰি ললে। বন্দী অৱস্থাত তেওঁৰ মনৰ পৰিবৰ্ত্তনা ঘটিছে।
 কোনো দিনা নভৰা মুণ্ডনা কথাৰো আলাচনাৰ প্ৰসঙ্গত তেওঁ যোগ
 দিছিল। সন্ধিয়াপৰত তেওঁলোকে ক্ষন্তেকৰ বাবে গীত পদ
 গাইছিল। তাত বহু যত্নেৰে তেওঁলোকে এখনি ‘কীৰ্ত্তন’ পুথি আনি
 লৈছিল আৰু সেইখনৰ ছটা ছটা কলি সুৰ লগাই পঢ়াৰ ভাৱ তেওঁৰ
 ওপৰতেই পৰিছিল। তেওঁ তাত আৰু দুই-এক কয়েদী লগ
 পাইছিল যাৰ অন্তৰবোৰ তেওঁ সঁচাকৈয়ে মহৎ বুলি প্ৰমাণ পাইছিল।

এজন বয়সীয়াল গাৱঁৰ লোক। নগৰলৈ আহি সূতা কিনাতে
 সূতা হেনো চুব কৰি ধৰা পৰিছিল। এইজন মানুহৰ লগত বিপুলৰ
 বৰ বন্ধু হৈ গৈছিল।

মানুহজনক তেওঁ এদিন সুধিছিল, “আপুনি এই ঠাইলৈ অহাৰ
 বা কি কাৰণ হৈছিল?”

“নকৰ বাপ, দুখৰ কথা। চ’তৰ বিহু কাষ চাপি আহিছিল।
 ঘৰৰ মানুহজনীয়ে কয়, ফাগুনতেই কাপোৰ লগাব লাগে, জিলালৈ
 গৈ সূতা কিনি আনক। গলোঁ জিলালৈ ছয়টি টকা লৈ। বাট

খৰচ আছতীয়াকৈ ললোঁ ছটকা। বাচগাড়ী খনৰ) মানুহৰ ভিৰ আছিল। মটৰবপৰা নামি চাওঁ টকা ছটি নাই। মূৰে-কপালে ছাত দি তাতেই বহি পৰিলোঁ। গাওঁৰ মূৰত বাটৰ কাষত থকা মক দোকানখনত কিনা হলে হয়াত। চাবে তিনি বা চাৰি টকা বেছি গ'লহেঁতেন। কিন্তু।”

বেচেৰা মানুহজনে দুখৰ এটি ছমুনিয়াহ কাটি বৈ যায়।

“তাৰ পিছত গলোঁ এখন দোকানলৈ। বহুত মানুহ। সূতা কিনা খিনি বেছি ভাগ গাৱঁলীয়া মানুহ। মোৰ কি এটি কু-ভাৱ হ'ল—পাৰোঁ যদি দুমুঠি সূতা সবকাই লওঁ। তাকে কৰিলোঁ। লৰা-লৰিলৈ ওলাই আহি বাট পাওঁতেই দোকানৰ মানুহ এজনে চোৰ চোৰ কৈ লৰি আহি মোক ধৰি পেলালে। মোৰা ছুৰ্ভাগ্য যমদুত ওলোৱাৰ দৰে তাতেই দেখো ক'ৰবাৰপৰা চিপাহী এজন ওলাই পৰিল। জীউ উৰি গ'ব। হে ভগৱান, বন্ধা কৰা, বুলি অন্তৰতেই মিনতি কৰিলোঁ। ফাটকলৈ আহিলোঁ। বিচাৰ হ'ল। অকল সূতা চুৰিয়েই নহয়, লগতে পাঁচশ টকাও গদীৰপৰা চুৰ কৰা বুলি মোৰ সশ্রম কাৰাদণ্ড দিলে তিনি বছৰ। বিচাৰক জনক আঠকাটি কান্দি কান্দি কৈছিলোঁ, হে শ্বাস্যপালক, মই টকা অনা নাই, সূতা অৱশ্যে আনিছিলোঁ। তেওঁ গোফৰ তলতেই হাঁহি এটি মাৰি কিবা লিখি গ'ল। মই মূৰ্ছিতৰ দৰে বাগৰি পৰিলোঁ।”

“বৰ দুখ পালোঁ ভাই, এয়ে বিচাৰ।” বুলি মহাজনে তেওঁক সান্ত্বনা দিছিল। জেলত পচি থকা সেই দুৰ্ভাগীয়াবিলাক লৈ তেওঁৰ মনটো পুৰিবলৈ ধৰে।

জীৱন আহি পায়।

“অ, আহ ভাই বহ। তোৰ প্ৰেছৰ কাম কেনে?”

“বৰ ভাল নহয়। মোৰ প্ৰেছৰ লগত সংযোগ ৰাখিলে ৰাজ-জোহিত পৰি যাব বুলি কোনো কোনো লোকক কয়বাম ডাঙৰীয়াই হেনো বৰ ভয় খুৱাই দিছে। সেয়ে গ্ৰাহক কিছু কমিছে, আকো

ইপিনে নতুন প্ৰোহকো দেখো দূৰবপৰা আহিছে। যুঠতে চলি যাব। কয়বামৰ অক্ষয় কমতা আৰু কেইদিন ?”

বিপুল নিজৰ কবজখনত ছটামান চাপৰ মাৰি কৈ উঠে, “মানুহৰ জীৱনৰ সৌন্দৰ্য্য হানি কৰিব পৰা কমতা কয়বামৰ নাইহে ডাই। যাক নিপীড়ন কৰি বৰ মানুহ হৈ সমাজৰ সম্পদক গ্ৰাস কৰিবলৈ ধৰা কয়বামৰ এই নিপীড়িত সকলেই যেতিয়া টেঁটুত কাল যমে ধৰা দি টিপি ধৰিব, তেতিয়া ক’ত বন্ধা আছে কয়বামৰ।”

বিপুলৰ তপ্তবাক্যত জীৱন অনুশ্ৰাণিত হৈ উঠে।

“পৃথিবীক আজি যুগান্তৰ সূকষে দাশাদিশে উজলাই মুকলি কৰি আনিছে, কাৰ সাধ্য এক্কাৰক ধৰি টানি ৰাখিবলৈ? পৃথিবী পোহৰ হৈ আহিছে। মানুহৰ বন্ধন শিকলি চিঙি গৈছে। সম্পূৰ্ণভাৱে সামাজিক সুবিচাৰৰ নীতি আৰু নিয়মৰ ওপৰত বিস্তৃত মহান মানৱ জীৱনৰ সুন্দৰ সামাজিক জীৱন গঢ়ি তোলাৰ সময় আহি পৰিছে। কয়বাম সকল কয়হৈ যাব, অক্লান্ত সকল ক্লান্ত হৈ শক্তিহীন হৈ পৰিব। নতুন মানুহ আৰু নতুন সমাজৰ জন্ম হব। এইবোৰ ঐশ্বৰ্য্য, শুভ জন্মৰ আগ মুহূৰ্ত্তৰ প্ৰসৰ বেদনাৰ বাহিৰে আৰু একোৱেই নহয়।”

কিবা এটা অনুপ্ৰেৰণাৰ জীৱনে কথাবোৰ কৈ যায়। বিপুলে কবজখনত চপৰিয়াই শুনি শুনি মূৰ হুপিয়ায়।

“শ্ৰমজীৱী শক্তি সৰ্ব পৃথিবীৰ সমস্ত শ্ৰমজীৱীৰ লগত সংহতি স্থাপন কৰিব। শ্ৰমৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা, ৰাজহুৱা সম্পত্তি সংৰক্ষণ, সংগঠন আৰু সংবৰ্দ্ধন, যৌথবাদী মনোভাৱ আৰু সংহতি গঢ়ি তোলাই হব আমাৰ কৰ্ম আৰু কৰ্তব্য। বৈৰীতাপূৰ্ণ জাতীয়তাবাদ ত্যাগ কৰি সংহতিপূৰ্ণ মানৱতাবাদ প্ৰতিষ্ঠা কৰিব লাগিব।”

বিপুলে শুনে, কিবা বেদমন্ত্ৰৰ দৰে শুনে, দূৰত পোহৰ বিগি বিগি দেখা দেখা যেন লাগে।

ক্লান্তক পৰ ছয়ো মনে মনে থাকে। এচাটি স্নজ্জৰ বতাহ দূৰৰ পৰা বৈ আহে। গছৰ পাতবোৰত ঝিৰ-ঝিৰকৈ এটি শব্দ হয়।

লাহে লাহে ছুয়ো আন কথাইলৈ আহে। কথাৰ মাজতে বগাবাম আৰু সাধুৰ কথা ওলায়।

“নিন্দাবাদত সাধুৰ খং উঠিল। পুলিচৰ মূৰতেই কোব সোধাই দিলে। ভাগ্য ভাল, বেয়াকৈ খুন নহল।”

বিপুলৰ কথাত জীৱনে হাঁহি মাৰি কয়, “তোৰ সাধু, আমাৰ বগাবাম, সিপিনে ডিয়ে, এইসকল সৰু মানুহ হলেও মহৎ অন্তৰৰ লোক। চাবলৈ গলে, এওঁলোকেই প্ৰকৃত মানুহ।”

“ঠিকেই মৰিবৰো ভয় নাই নহয় ইহঁতৰ।”

“ভয় থাকিলে চিপাহী চকুৰীৰ চকুত ধূলি মাৰি ই বগাবামে এনেকৈ পলাই পত্ৰং দিব পাবেন? সি তেনেকৈ নহা হলে, স্বৰ সংসাৰ তেনেই উচ্ছন্ন হৈ গ’লহেঁতেন নহয়নে?”

“ঠিকেই” বুলি কৈ বিপুলে নিজৰ কবজ্ঞনত ছটামান চাপৰ মাৰে। “শেৰ বগায়া হেনো এদিন চিৰিনাথ শইকীয়াৰ গোৰ গোৰাই উঠিছিল, প্ৰায় গা-চুৰা অৱস্থা। তোক হেনা কিবা নিন্দা কৰিছিল।”

জীৱন এটি মিচিকিয়া হ’লিৰ চিৰিনাথ শইকীয়াৰ নিন্দাবাদৰ বাতৰিটো পাতলাই পেলালে। তেওঁ একা নকৈ মাথা কাল, ‘বুঢ়া মানুহ কোৱা কথা ধৰিব নালাগ।’

“ঠিকেই ভাই, কুকুৰে ভেউ ভেউ কৰিলেও হাতীয়ে গ্ৰাস্ত নকৰে।” কথাৰ কৈ বিপুলে এটি কৃত্ৰিম হাঁহি মাৰি উঠ আৰু নিজৰ কবজ্ঞনত থাপৰ মাৰে।

ছায়া ক্ষন্তেক নীৰৱে থকাৰ পিছাতই বিপুলে কয়, নিৰ্বাচনত প্ৰাৰ্থী থিয় নকৰা কথাটো এপিনেদি ভালগৈ হৈছে। বাইজ যিমান দিনলৈ সচতন নহয়, সিমান দিনলৈ ধনীক আৰু পুজিপতিৰ দ্বাৰা গোপান নিয়ন্ত্ৰিত দলেই জয়লাভ কৰিব।”

ক্ষন্তেক বৈতেওঁ মূৰ ছুপিয়াই নিজেই আকৌ সমৰ্থনৰ সুৰত কয়, “ঠিকেই? নিৰ্বাচনৰ বেলেটৰ বাকচ আৰু নিপীড়িতৰ বিপ্লৱৰ বেলেটৰ গাজনি, কোনটো বেছি সত্য জীৱনে আকৌ এবাৰ ভাবি ভাবি চায়।”

“কি ভাবিছ অ ?”

“নিৰ্ব্বাচনৰ বছৰালি কৰি ফুৰাতকৈ আমি যদি আকৌ নতুন নতুন নাটক লিখি জনমি আহিব গৰা নতুন মানৱ সমাজখনক মানৱ সংস্কৃতিৰ স্তম্ভবৰ্তকৈও স্তম্ভৰ সমল সমূহক বজা মঞ্চত জীৱন্ত কৰি তুলি জনসাধাৰণক দেখাব পাৰিলোহেঁতেন, তেনেহলেই আমাৰ হ’লহেঁতেন জনসমাজৰ সেৱা। আমি দৰ্শক-শ্রোতা-চমজদাৰৰ আগত দাঙি ধৰিব লাগে যে মানুহ বনাম মানুহৰ সংগ্ৰামৰ পৰিৱৰ্ত্তে, হব—মানুহ বনাম প্ৰকৃতিৰ সংগ্ৰাম।”

“ঠিকেই, ছ, ঠিকেই।”

হুয়ো মনে মনে বয়।

এনোত সাধুয়ে আহি কয়, “ককাইদেউ, আপোনাক অক্লান্ত মন্ত্ৰীস্বৰৰ বোলে বঙলালৈ মাতিছে, এজন মানুহে কৈ গ’ল।”

“ক’ত মানুহজন ?”

“সি সৌ নঙলাতেই মোক লগ পাই কৈয়েই গুচি গৈছে।”

জীৱনৰ মুখলৈ চাই যেন বিপুলে এটি সন্নিধান বিচাৰে।

“মাতিছে যেতিয়া যোৱা ভাল, মন্ত্ৰী বুলি নহয়, জনসাধাৰণৰ এজন সুবকী বুলি।”

“ঠিকেই হলেও মানুহজনৰ মহত্ব নোহোৱা নহয়। জেলত থাকোতেই তেওঁৱেই খবৰ লৈছিল।”

“হাজাৰ হলেও, এদিন স্বাধীনতাৰ আন্দোলনৰ তেওঁ বিপুল সৈনিক আছিল। আজি হয়তো পদ-মান পাই কোনো কোনো কথা পাহৰিব পাৰে, হলেও তেওঁ এজন মানুহ।”

জীৱনৰ কথাষাৰ শুনি বিপুলে কয়, “যিয়েই নহওক, তেওঁ মোক সতকাই পাহৰা টান।”

“বাক ময়ো আক উঠো। আশা ৰাখিছো আৰু শক্তিসংঘ আৰু নাট্য সংঘ উভয়ে আয়ুস লভক।”

“ঠিকেই, হে: হে:।”

ঠেবেঙা লগা শীতৰ মাজতে দুদিনৰ জ্বৰেই অঘোৰ দস্ত ঢুকাল।
প্ৰিয়াৰ জীৱনলৈ নামি আহিল ঘনঘোৰ অন্ধকাৰ। ক'লৈ যাব
তাই ? ক'ত থাকিব ?

কাষৰ মানুহবিলাক আহিল, খবৰ ললে আৰু গুচি গ'ল।
হবিসেৱকে ঋতুযতি ওৰাং নামৰ বুঢ়ীজনী আনি প্ৰিয়াৰ লগত
থলে। তাইৰ কোনো নাই। বয়সো এতিয়া তিনি কুৰিৰ ওপৰ
হৈ গৈছে। কাষৰাৰ ছোৱালী এজনী আনি পালিতাৰূপে পাঁচ
বছৰমান থকাৰ পিছত, তাই কোনোবা যুৱকৰ লগত ক'ৰবালৈ পলাই
পত্ৰ দিলে। তাৰ দুমাহ পিছতেই তাইৰ গাত দাইনী লজ্জা বুলি
ছজন ডেকাই বৰকৈ মৰিয়ালে। বুঢ়ী মানুহ শৰীৰৰ কষ্টত তেনেই
শুকাই গ'ল, গা বিষত থেলাথলিয়া হ'ল। সেৱক আতাক কিন্তু মানে
দেৱতাৰ দূত বলি। তেওঁৰ কথাতেই তাই আহি প্ৰিয়াৰ বাতিৰ
আশ্ৰয় হ'ল। প্ৰিয়াক পাই তাইৰ জীৱনলৈ যেন এটি দিগন্ত
পোহৰোৱা নতুন সূৰ্য্য আহিল।

“বুঢ়ী মা।”

“কিৰ বাবা।”

“তই এই ছোৱালীটিক নেৰিবি, নমৰা দিনলৈ ইয়াতেই থাক।
খোৱা-লোৱাৰ চিন্তা নকৰিবি। ভগৱন্তে তোৰ ভাল কৰিব।”

“বাবা, আমাৰ ভাগ্য। প্ৰিয়া এতিয়া আমাৰ নিজেৰ বেটীৰ
মত। ঐ আগৰ বেটীটাকে আমি কত ভাল পাইছিলোঁ। তাই
বেইমানী কৰিলে, মনেৰ লোক পাই আমাক এৰিছে। বাবা, ঐ
বেটী আৰু ?”

“বুঢ়ীমা, সকলো ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাতে হয়। তোৰ বেটী গুচি গৈছে,
তাইৰ সুখৰ সংসাৰ চক, ধৰ্ম্মই নেৰক। ভগৱন্ত পুৰুষে তোক
আকৌ নতুন বেটী দিছে। তই নেৰিবি।”

“বাবা আমাৰ ভাগ্য মন্দ আছে। আমাৰো সংসাৰ আছিল
এক দিন। সংসাৰ ভাঙিল, সূৰ্য্য ডুবিিল।”

“বুঢ়ীমা, এই ছোৱালী লক্ষী স্বৰূপ। তাইৰ ভিতৰ-বাহিৰ
নিৰ্মল আৰু সুন্দৰ। তাইৰ সজ্জত তোৰ জীৱনৰ সকলো পিনেৰে
উন্নতি হব।”

সেৱক দেৱ গুচি যায়।

প্ৰিয়াই একোৰ দেখে। সেই একোৰৰ মাজতেই তাই দূৰত
পোহৰৰ বেখাৰ নিচিনা দেখা পায় প্ৰণৱৰ সুন্দৰ মুখখনি। সেই
মুখখনি নিজৰ কাষলৈ টানি আনিবলৈ তাইৰ অনন্ত হাবিলাস জাগি
উঠে। তাই অকলশৰীয়াহৈ যেন আৰু থাকিব নোৱাৰা হৈ যায়।
ৰিঙিয়াই যেন তাই প্ৰণৱক আতুৰ কাণ্ঠৰে আবাহন কৰিব, এনে
বলিয়া ইচ্ছা এটি তাইৰ প্ৰাণত জাগি উঠে।

দিন যায়। বুঢ়ী পুৱাৰ বাঙলী সূৰ্য্যকটো পুনৰ ৰঙা পৰি বিদায়
মাগে। পৃথিৱীয়েও নিজৰ কক্ষত গতি কৰ, বাৰো বিৰাম নাই।
এনে বিৰামহীন পৃথিৱীত প্ৰিয়াৰ যেন কৰিব লগীয়া একো নাই, তাই
যেন কৰ্মহীন—সংগহীন।

ভেনে সময়তো হৰিসেৱক দেৱো গুচি যায় উজনিৰ পিন।
এসপ্তাহৰ পিছতে অহা কথা আছিল যদিও, এমাহেও তেওঁ আহি
নাপালে। প্ৰিয়াই তেওঁৰ বাবে চিন্তা কৰে, কিন্তু তাই বুজি নাপায়
যে বৈৰাগী মানুহৰ স্বভাৱ কেনে। থাকোতে মৰম কৰিব যথেষ্ট,
কিন্তু আঁতৰি যোৱাৰ পিছত তেওঁলোকৰ আৰু কাকো মনত নপৰে,
একোৰে প্ৰতি তেওঁলোকৰ আৰু মায়া নাথাকে।

দত্ত ডাক্তৰ ঢুকোৱাৰ পিছতো সেই অঞ্চলৰ মানুহে ঔষধ বিচাৰি
তালৈ আহে। ছুই-চাৰি ঔষধৰ নাম বাপেকৰ মুখত শুনি প্ৰিয়াই মনত
ৰাখিছিল আৰু কেতিয়াবা ঘৰুৱা কামত লাগি থকাত মানুহ
আছিলে, তেওঁ তাইক কৈছিল,—বেলেডোনা, আলফা, চিনা বা
অমুকটো দে বুলি। সেইদৰেও ছুই-এক দৰৱৰ কথা তাই জানিছিল।
যিসকল মানুহ দত্তৰ কাষলৈ বেমাৰীৰ বাবে আহিছিল, সেইসকল

সবছৰ ভাগেই গৰীৱ মানুহ আছিল। আন ডাক্তৰৰ কাৰলৈ গলে
 খৰচ বেছি পৰে, সেয়ে পিছতো মানুহ আহি তাইকেই ঔষধৰ বাবে
 ধৰিছিল আৰু শেষত তাই হৰিশিঙাৰ হোমিওপেথিক ডাক্তৰ কৃষ্ণ
 অধিকাৰীৰপৰা ঔষধ নি কিতাপখন পুছ পুছ পটি শিকি লৈ ডাক্তৰী
 কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিল। পিছলৈ এই কামটোড তাইৰ ভাল লগা
 হৈ পৰিছিল।

সেৱকদেৱ তিনিমাহ পিছতহে আহি পালে। ইয়াৰ আগতেই
 হঠাতেই এদিন সেই ঠাইত আহি উপস্থিত হ'ল প্ৰণৱ। আতা
 নথকাৰ বাবে তেওঁ কিছু বিমূঢ় হৈ পৰিল। তেতিয়া স্কুল চলি
 আছে। প্ৰিয়াৰ লগৰ শিক্ষকজনে প্ৰণৱৰ মনটো বুজিব পাৰি
 কলে, “সত্ৰৰ বহাত থকাটো আপোনাৰ সুবিধা নহব। পঢ়া ল'ৰা
 ছুটা ঘৰলৈ গৈছে। বাতিৰ প্ৰসঙ্গ কবিৰাজ বুঢ়াই কোনোমতে সা. কৰি
 নাম ঘৰাটা মচি থৈ গুচি যায়। আমাৰ আতাদেৱ কেনিও নাযায়,
 গলেই এনেকুৱা, পাহৰি যায়।”

“বৈৰাগীৰ স্বভাৱেই সেইটো। তেওঁ নথকা বুলি জানিলে মই
 নাহিলোঁ হয়।”

প্ৰণৱৰ কথাৰাৰ শুনি শিক্ষকজনে পুনৰ কয়, “আমি থাকোতে
 আপুনি ভাবিব নালাগে। মিচ দত্তৰ ঘৰতেই আপুনি থাকিব
 লাগিব। ঋতুবুটীহে তেওঁৰ লগত আছে, একো অসুবিধা নহয়।
 মোৰ ইয়াত থাকিলে আপোনাৰ ধোৱাৰ কষ্ট হব। অকলশৰীয়া
 ভাবে থাকা বেছি ভাগ সিদ্ধ ভাতেই চলে। সেই কাৰণে কেতিয়াবা
 মন গলে আমাৰ এওঁৰ ঘৰতেই এসাজ ভালকৈ খাই আহোঁ।”

প্ৰিয়াই তেওঁৰ কথাৰাৰ শুনি একো উত্তৰ নিদি মাথো সমৰ্থনৰ
 হাঁহি এটি মাৰিলে। সেই মুখখনলৈ চাই প্ৰণৱৰ মনটো যেন শাঁত
 পৰিহে গ'ল।

“মিচ দত্ত এখেতক আপুনি লৈ যাওক। আপুনি কেইদিন মান
 থাকিব নহয়?”

“এদিন বা দুদিন থাকিম আৰু।”

কিয়ং বওক, আতাদেৱৰ আহি পাওক ।”

প্ৰণৱে হাঁহি কয়, “আতাদেৱলৈ বাট চাব লগা হলে, মানুহে মোক
খব-জোঁৱাই বুলিয়েই কৈ পেলাব ।”

ভিনিও হাঁহিবলৈ ধৰে ।

কথাবাৰত প্ৰিয়াৰ ছিয়াৰ মাজত এটি নতুন সুৰৰ সৃষ্টি হৈ বজ্জন-
জনাই যায় ।

“বলক আমাৰ পিনেই । বুঢ়ীয়ে আপোনাক দেখিলে বৰ ভাল
পাব । বাহিৰত দেখাত তাই এজনী ভূতুনী, কিন্তু ভিতৰত তাই
দেৱী ।”

কথাবাৰ শুনি শিক্ষকে কয়, “এবা, তাইৰ ব্যৱহাৰ আৰু দৃষ্টি
মাতৃদেৱে পূৰ্ণ । বেচেৰীক দাইনী বুলি বাগানৰ মানুহে কেবাবাৰো
মাৰপিট কৰিলে । এওঁলোকৰ তাত থাকিহে তাই বন্ধা পৰিছে ।
আতাদেৱৰ তাই প্ৰধান শিষ্য ।”

“হয় নৈকি” ? প্ৰণৱে সোধে ।

“হয় । ঈশ্বৰৰ নামৰ বাহিৰে তাই পূজা-পাতল একো নকামানে ।
বাগানৰ পূজা চাবলৈও তাই নাযায় নহয়, তাইৰ মতে পূজা-পাতল
ল’ৰাৰ ধেমালি আৰু বহুৱাৰ বহুৱালি । তাইৰ কিছুমান কথাত
আপুনি বৰ আমোদ পাব । এবাৰ বোলে গাভৰু কালত মখৰ পূজা
পাততো তাই ৰাতি হেনো এটা পিশাচ দেখা পাইছিল, তাৰ
গাটোৰ হেনো ভেৰাচ্ ভেৰাচ্ গোন্ধ ।”

মাষ্টৰৰ কথাত পুনৰ হাঁহিৰ খলকনি উঠে ।

উত্তৰৰ থিয় হৈ থকা পৰ্বতমালাই সবুজ বং ধৰি অল্পপম
হৈ উঠিছে । যুগ যুগে নতুন হৈ আছে এই পৰ্বতৰ শাৰীবোৰ ।
এটি শাৰীৰ পিছত আন এটা শাৰী ওখ হৈ হৈ যেন পহৰা দিছে
মানুহক, হৃদ্ধতিক হাঁহিছে, সংস্কৃতিক অভিনন্দন জনাইছে যুগে
যুগে ।

মুকলি মনেৰে মুকলি পথাৰৰ মাজে মাজে প্ৰণৱ আৰু প্ৰিয়াই
নানা কথা পাতি পাতি আপোন পাহৰা হৈ গৈ আছিল । নিৰ্জনতাই

ঠাইখিনি গহীন কবিছে আৰু গুপ্ত পৰ্ব্বতমালাৰ দৃশ্যই মনোৰম কবি
ভুলিছে। কথাৰ মাজতেই প্ৰণয়ে কয়,—

“কেনে সুন্দৰ দৃশ্য। এই সৌন্দৰ্য্যৰ মাজত তুমি যে আকৌ
কিমান সুন্দৰ হৈ উঠিছা।”

“ইস, আপুনি মোকহে সুন্দৰ দেখিছে? আপুনি জানো
সুন্দৰ নহয়?”

“পুৰুষ মাহুহে সদায় আনৰ সৌন্দৰ্য্যহে দেখে। তাৰ চকু সুন্দৰ
নহলেও দৃষ্টিহে সুন্দৰ। এই সুন্দৰ পৃথিবীখনত অসুন্দৰ থাকিলেও,
সুন্দৰৰ ৰাজ্য অতি বহল, এই ৰাজ্যৰ আমি একোটি সৰু সৰু প্ৰজা,
কিন্তু তুমি কি জানা?”

“ক’ব নোবাৰোঁ, হ’ব পাৰোঁ কিবা এটা ভূত বা প্ৰেত।”

“নহয় তুমি সুন্দৰৰ ৰাজ্যৰ ৰাজৰাণী—পাটৰাণী।”

“এস আপোনাৰ কবিতা থৈ দিয়ক।”

“কবি হ’ব পাৰিলে এখন কাব্যকেই লিখি থৈ আঁতৰি
গলোহেঁতেন, কিন্তু সি যে সম্ভৱপৰ নহয়। মাজৰাতিও সূৰ্য্য দেখা
ঠাই আছে, কিন্তু আমাৰহে অন্তৰত কবিতাৰ ঠাই নাই।”

“মাজৰাতিও সূৰ্য্য দেখা ঠাই আছেনে?” আচৰিত হৈ প্ৰিয়াই
প্ৰশ্ন কৰে।

“আছে পৃথিবী সদায় সূৰ্য্যৰপৰা সমান দূৰত নাথাকে। ই যি
নিৰ্দিষ্ট পাথৰি সূৰ্য্যক প্ৰদক্ষিণ কৰে তাক পৃথিবীৰ অৰবিট
বোলে। পৰিভ্ৰমণৰ সময়ত ইয়াৰ মেকদণ্ড অৰবিটত পোন নহৈ
হালি থাকে, সেয়ে দিনৰাতি সকলো ঠাইতে সমান নহয়। পৃথিবীৰ
মেকদণ্ড অৰবিট বা কক্ষতলত ৬৬½° ডিগ্ৰী কোণত হালি থাকে।
এই বাবেই এই সময়ত এই ডিগ্ৰীৰ উত্তৰ কক্ষ বেখাৰ উত্তৰ ভাগত
অনবৰতে বেলিৰ পোহৰ পৰে, ইয়াতেই মাজৰাতিও সূৰ্য্য
দেখা যায়, আৰু সেয়েই এই ভূখণ্ডক মধ্যযাম সূৰ্য্যৰ দেশ বুলি
কোৱা হয়। ইয়াৰ বিপৰীতে একেই ডিগ্ৰীৰ দক্ষিণ অক্ষবেখাৰ
দক্ষিণ ভাগত সূৰ্য্যক একেবাৰেই দেখা নাযায়। সেই কাৰণেই

সেই সময়ত সন্মেক বৃন্তৰ উদ্ভবত সদায় দিন আৰু ক্ৰমেৰে বৃন্তৰ দক্ষিণত সদায় বাতি। আমি ক'ওঁ নহয়, কাৰ দিন কাৰ বাতি।”

প্ৰণৱৰ দীঘল বকলাখন শেষ হওঁতে ছয়ো বহুত আগবাঢ়ি গৈছিল। প্ৰিয়াই স্পষ্ট ভাবে কথাখিনি বুজি নাপালেও, থল মূল ভাবে কথাখিনি উপলব্ধি কৰি ললে।

“পৃথিবীৰ বুকুতেই আমি সদায় থাকি, এই পৃথিবীৰেই আমি বহুত কথা নাজানো, নহয়নে?”

প্ৰণৱে টুপুৰকৈ উত্তৰ দিলে, “যেনেকৈ তোমাৰ মনত মই আছোঁ, কিন্তু, তুমি সুবুজা।”

“কিয় সুবুজিম, বুজিছোঁ।”

ছয়ো হাঁহিবলৈ ধৰে।

“বুজিছোঁ যদি” বুলি কৈ প্ৰণৱে প্ৰিয়াৰ হাত এখন আনি নিজৰ হাত এখনেৰে চেপি ধৰে।

“ইস এৰি দিয়ক, এতিয়াও পোহৰ আছে, দেখিব কোনোবাই।”

“পৰ্ব্বতমালাই আমাক দেখিয়েই আছে পি-পি।”

“নাই, সিহঁতৰ শৰীৰহে আছে, চকু নাই।”

“সিহঁতৰ চকুও আছে, মনও আছে।”

“এ, থৈ দিয়ক।”

ছয়োৰো মুখত হাঁহিৰ জিলিকনি উঠে।

সেই পুৰণি খেৰৰ ঘৰ দুটি পুৰণি হৈয়ে আছে। সম্মুখত দুই এজোপা নতুন ফুল ফুলিছে।

ৰাতিপুৱা প্ৰিয়া ডাক্তৰ হৈ বাহে। নেপালী আহে, খেতিয়ক আহে, বহুৱা আহে দৰৱৰ বাবে। বেমাৰী হৈ আন আহে আৰু কেতিয়াবা বেমাৰীও আহে। সিহঁতৰ মুখৰ কথা শুনি শুনি তাই ঔষধ দিয়ে। সেই মানুহবিলাক দৰৱৰ বাব নাম মাত্ৰ মূল্য দি যায়। প্ৰিয়াই কিন্তু সেই পিনে নজৰ নকৰে। মনোযোগেৰে তাই ঔষধৰ কথা ভাবে। তাইৰ ডাক্তৰ হবলৈ ইচ্ছা নাথাকিলেও সিহঁতে তাইক ডাক্তৰ কৰি তুলিছে।

প্ৰণৱ আহি এনেকৈ ধকাৰ তিনিদিন হুঁতুৱাই সিহঁতৰ মাজত
 প্ৰচাৰ হৈ গ'ল যে মাষ্টৰগীক বিয়া কৰাই তেওঁ নগৰলৈ লৈ যাব।
 এই খবৰটোত বহুতেই ভ্ৰিয়মাণ আৰু চিন্তাৱিত হৈছিল। সেই
 ঠাইত ডাক্তৰ নথকা নহয়, আছে, কিন্তু সেইবিলাকক চিকিৎসক
 বোলাতকৈ ব্যৱসায়ী বোলাই ভাল। বেমাৰীৰ জীৱনটোতকৈ,
 কাৰ্মাচীৰ ঔষধ বিক্ৰিয়েই তেওঁলোকৰ বেছি মূল্যবান, সেইদৰেই
 তেওঁলোকে ধন ঘটিছে।

প্ৰিয়া সিপিলে ঔষধ দি থাকোতে এজন বহুৱা মাহুহে প্ৰণৱক
 লাহেকৈ সূচাগ বুদ্ধি সুধিলে, 'মাষ্টৰগীক আপুনি লৈ যোৱাৰ পিছত,
 আমি গৰীবধিনি সমূলি মৰিম। ভাবি পোৱা নাই আমাৰ যে কি
 গতি হ'ব।'

প্ৰণৱে তাৰ কথাষাৰিৰ উত্তৰ দিবলৈ নো পাওতেই সি আঁতৰি
 গ'ল। তাৰ মনাচা বৰ বেয়া লাগি যায়। মনতেই অনুভৱ কৰিলে
 যে প্ৰিয়া সেই মাহুহসকলৰ মাজত মাষ্টৰগী বা ডাক্তৰগীয়েই নহয়
 —এজনী দেৱীও।

ছই-চাৰি সেই অঞ্চলৰ অখ্যাত নামা লোকৰ লগত প্ৰণৱে কথা-
 বতৰা হয়। হৰিসৱক আৰু প্ৰিয়া সেই অঞ্চলৰ যেন সকলোৰে
 আপোন লোক। তেখেত সিহঁতৰ হিয়াৰ মাজৰপৰা প্ৰিয়াক কেনেকৈ
 লৈ যাব আঁতৰাই ? প্ৰণৱে ভাবে।

হৰিসৱকদেৱ আহি নাপালে। প্ৰণৱ যাবলৈ ওলাল। এদিন
 ছদিনকৈ তেওঁ কেবাদিনো থাকিল।

“বাবা, এই বাৰীঘৰ আতাক চমজাই দি তহঁত নগৰলৈ গুচি যা।
 কিন্তু যোৱাৰ আগতেই বিয়াখন পাতি ল। ছই-এদিনৰ ভিতৰত হলে
 ভালৈই আছিল, কিন্তু তাইৰ বৰ্ত্তমান বাপ নাই, তেওঁ নাথাকিলে
 নহব। তই ফেৰ আহিবি বাবা, আমাৰ বেটীটাক তই মুতুলিবিৰে
 বাবা।”

বুঢ়ীৰ কথা শুনি প্ৰণৱে কয়, “বুঢ়ীমা প্ৰিয়া নাথাকিলে তোক
 কোন চাব ? তই ক'ত থাকিবি ?”

“অ’ৰে বাবা, এত বৰ পৃথিৱী, আমাৰ জায়গাৰ কি আভাৱ ?
আভাৱ মন্দৰৰ বাবাগোতেই আমি থাকি যাব পাৰিম। গছ-গাই
বাখিৰৰ আমাৰ শক্তি আছে। কাম-কাজ কৰি থাকিম। জগতৰ
লোকেই আভাৱ লোক।”

“আতা দেখো এতিয়াও আহি নাপালে।”

“আহিব বাবা, সাধুলোক আহো বুলি কৈ গৈছে, আহিবই।
সাধুৰ বিধিনি নাইৰে বাবা।”

তাইৰ সবলতাত প্ৰণৱৰ বৰ ভাল লাগি যায়। সঁচাকৈয়ে যদি
প্ৰকৃত মানুহ আছে, এই বিলাকেই। সুন্দৰ ঘৰত মূল্যবান কাপোৰ
পিন্ধি আৰু বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ওখ মহলাত নাম কৰি জানোৱাৰ হৈ থকা
আজিৰ এচাম লোকৰ তুলনাত হাবি-বননিৰ আঁৰত থকা এই
মানুহবোৰ কিমান মহান। প্ৰণৱে ভাবি ভাবি বৈ যায়, তাইয়ো
আঁতৰি পৰে।

নিশা আহ সুন্দৰহৈ। শুভ্ৰ জোনৰ পোহৰবোৰ গছ-লতিকাৰ
বাগৰি পৰে। এজলক পোহৰ খেৰৰ ঘৰটোত সৰু খিৰিকী খনেৰে
দীঘল হৈ গৈ বিচনাত প্ৰণৱ আৰু প্ৰিয়াক দেখি লাজতেই কোঁহঁৰাজ
যেন হয়।

“জোনটিয়ে দেখিছে।”

“নাই দেখা, জোনৰ চকু বহু আঁতৰত। তেওঁৰ শুকুলা বসনৰ
এটি আঁচলাহ বতাহত উৰি আহি খিৰিকীৰে সোমাই বিচনা
পাইছে।”

“ই—স।” —ল-নি সুৰত প্ৰিয়াই কৈ উঠে।

কথাই কাম ছুটি প্ৰাণ এটি হৈ পৰে, নিজৰ নিজৰ সুকীয়া
অস্তিত্ব হেৰাই যায়। কুকুৰাৰ কুকলীত শুভ্ৰ নিশা আৰু মধুৰ হৈ
পৰে। বহুত দূৰত পৰশুমাৰ মাত শুনা যায়। ছুটি প্ৰাণ নিমাত
নিভাল হৈ জীৱনৰ তৃপ্তি আৰু যৌৱনৰ মাধুৰ্য্যতাত বিলীন
হয়।

নিৰ্বাচন সঁতুৰি খয়বামে আৰু চোকে চোকে পানী খাইছে। মন্ত্ৰী অক্লান্তৰূপে নিৰ্বাচনত তিতা-পানী মিঠা কৰি তুলিছে নিজৰ ক্ষমতা আৰু মিঠা ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা। মানুহে কোৱা-কুই কৰিছে তেওঁ এইবাবো জয়যুক্ত হৈ দেশৰ মন্ত্ৰী হ'ব।

ইয়াৰ বাহিৰেও বহুত সৰু সৰু দলে নিজৰ নিজৰ ইষ্টাহাৰ জাৰি কৰি জনতাক ঠগিবলৈ তলৰ মাটি ওপৰ কৰাত লাগি গৈছে। ভ্ৰমজীৱী শক্তি সংঘৰপৰা প্ৰাৰ্থী হবলৈ বিপুল মহাজনক বহুতেই ভিতৰে ভিতৰে ধৰিছিল যদিও সেই সংঘই নিৰ্বাচনত সন্তোষত নানামি জনতাৰ মাজত সংগঠনৰ কাম কৰাকৈই স্থিৰ কৰিছে। অতীত জীৱনত সংকাৰ্য্যৰ ৰেকৰ্ড থকা উপযুক্ত লোকক তেওঁলোক ব্যক্তিগত ভাবে সমৰ্থন দিব কিন্তু সংঘ নিৰ্বাচন কাৰ্য্যৰপৰা বিৰত থাকিব। তেওঁলোকে মাথো প্ৰচাৰ কৰিব যে শোষণ বিহীন সাম্যৰ সমাজ গঢ়াত তেওঁলোকে শাৰীৰিক আৰু মানসিক শক্তি, অস্ত্ৰৰৰ আবেগ আৰু অনুৰাগ উছৰ্গা কৰিব। প্ৰত্যেক মানুহৰ প্ৰতি শ্ৰায় আচৰণ, ভাতৃত্ব মূলত সম্পৰ্ক আৰু পাৰস্পৰিক সাহায্যৰ যৌথ মনোভাব জগাই তোলাই তেওঁলোকৰ মূল কথা।

জীৱনৰ প্ৰেছৰ ওপৰত পুলিচ আৰু চোৰাংচোৱাৰ এই কেই দিন ভীৰ নজৰ। কিন্তু তেওঁ বাৱসায়ৰ ফালৰপৰা সকলোৰ কাগজ পত্ৰ আৰু হেণ্ডবিল আদি ছাপাই দি লগতে প্ৰেছাৰা নামটি প্ৰকাশ কৰি দিছে।

চোৰাং ভাবে ওলাৱা হেণ্ডবিল দুই-চাৰি অ'ত ত'ত প্ৰকাশ পোৱা বুলি খবৰৰ কাকতৰপৰা জানিব পৰা গৈছে।

ঋজুনাথ দাসে এই কেইদিন বৰ নীৰৱে প্ৰেছত কাম কৰিছে। এই সময়ত সঁচাই-মিছাই বহুত কথা প্ৰচাৰ কৰি ক্ষমতাশালী লোকৰ আগত লগোৱা হয়। তেওঁৰ নিৰ্বাচনী খেলত মুঠেই বিশ্বাস নাই।

তেওঁৰ মতে বাইজেহে মিলি তেওঁলোকৰ প্ৰতিনিধি ঠিক কৰিবলগা, কিন্তু এজনে ধন জন খটুৱাই বাইজৰ প্ৰতিনিধিৰ নাম কিনিবলৈ ইমান থৈয়া নথৈয়া বণ কিহৰ বাবে? আকৌ বণখনো দেখো দুৰ্য্যোধন, জ্ঞোণাচাৰ্য্য, অশ্বখামা, কৰ্ণ, ছাশানন, শকুনি সকলোৱে মিলি কৰা এজনৰ বিৰুদ্ধে যেন কুট কৌশলৰহে বণ। তেওঁ কেনিও নোলাল, তথাপিও, কোনোবা এজনে গৈ খয়ৰামক লগালে যে আজু মাঠৰে খয়ৰামৰ বিৰুদ্ধে কেন্ভাচ কৰি ফুৰিছে। খয়ৰামে খঙতেই দাঁত কামুৰি কৈ উঠিল, “কটা খাৰ নোপোৱা, তাৰো ৰাজনীতি? তাক মৰিমুৰ কৰিবলৈ মোৰ কিমান সময়?”

“ঠিকেই চাৰ” খলুৱা জনে কয়, কিন্তু মূৰ্খ আৰু দৰিদ্ৰক ক্ষমা কৰাই আপোনাৰ কাম হলেও, দুই-চাৰি মাহৰ কাৰণে গ্ৰেপ্তাৰ কৰি থৈ দিয়া বেয়া নহয়।”

“তই যা।”

খলুৱাজন গুচি যায়।

শেষত খয়ৰামৰ জীৱনৰ ওপৰাতই ৰং বেছিকৈ উঠে। মনতেই ভাবে,—বেটা কাটিলও কটা নোযোৱা, পুৰিলও পুৰি নোযোৱা। ভবিষ্যতলৈ ভূমিযাই থলে মনাতই।

গৰিলায়ুদ্ধৰ দৰ মন্ত্ৰী অক্লান্তই নিৰ্বাচনী যুদ্ধ চলাল। তেওঁৰ দলৰ বাহিৰও বহুতাই তেওঁক সমৰ্থন কৰিলে, দুই-এক প্ৰগতিবাদী লোকেও তেওঁক হয় বুলিলে। পূৰ্বৰ স্বাধীনতা আন্দোলনৰ বগুৱা হিচাপও তেওঁ কিছুমানৰ সমৰ্থন লাভ কৰিলে। আনবাৰ হলে বিপুল মহাজনৰপৰা কমেও দহ হেজাৰ টকা লৈ গ'লহেঁতেন, কিন্তু এই বেলি যি কাৰণেই নহওক, সিটো নহল। কিছু দিন আগতেই তেওঁ মাথো ভ্ৰমণত আহোঁতে তেওঁৰ ঘৰুৱা থা-থবৰ হে লৈ গ'ল।

ঠিক এনে সময়তে প্ৰণৱ আহিছিল প্ৰেছৰ কামত জীৱনক লগ ধৰিবলৈ। ছাত্ৰ জীৱনৰ ঠাই, সেয়েই ইয়ালৈ আহিলে তেওঁৰ এদিনৰ ঠাইত দুদিনো হয়। সিদিনা কলেজৰ আগৰ বাৰ্টেদি আহোঁতে তেওঁ চিৰিনাথ শইকীয়াৰ বাৰ্টতেই লগ পাই নমস্কাৰ জনালে।

“ভালনে বোণা ?”

“ভাল চাব, অলপ কামত আপোনালোকৰ ইয়ালৈ আহিছিলোঁ।”

“আমাৰ ইয়ালৈ নে জীৱনৰ ইয়ালৈ ? গৰীৱ বুলি তুমি মোৰ ঘৰলৈ নোযোৱা।” বিৰক্তিক শব্দ তেওঁৰ কথাত ফুটি ওলায়।

“কি কম আক ? আগৰ দৰেতো আক এতিয়া ফুৰিবৰ সময় নাই। কামত আছে আক ল'ৰালৰিকৈ গুচি যাওঁ।” বিনয়ী ভাৱত প্ৰণৱে কয়।

“বৰ বেয়া কাম কৰিবলৈ ওলাইছাহে তুমি ?”

প্ৰণৱ আচৰিত হ'ল। মুখেৰে একো নকৈ তেওঁ শইকীয়াদেৱৰ মুখৰ পিান অৱাক দৃষ্টিৰে চাই ব'ল।

“তোমাৰ ককায়েকবাই মনে মনে বৰ বিষম পাইছে। বিপুল ডাঙৰীয়াৰ ছোৱালী কি বেয়া আছিল ? সেইবোৰ বাদ দি ক'ৰ উদ্ধাস্তৰ ছোৱালী বিয়া কৰাবলৈ গৈছা ?”

এনে কথা তেওঁৰ মুখত ওলাব বুলি প্ৰণৱে সাপোনতো ভবা নাছিল। মনে মনে তেওঁৰ কিছু খাঙা উঠিছিল, তথাপিও বয়সীয়াল লোক বুলি মনটো সংযত কৰি ক'লে, “সেইবোৰ মোৰ ব্যক্তিগত কথাহে। মেপত থকা বাবধান আমি কেতিয়াবাই পাহৰি গলো।”

“সেইটো নহয়। তেনেহলে আমাৰ ঘৰৰ ছোৱালীবিলাক কোনে নিব ?” প্ৰশ্নটো কৰিয়েই তেওঁ মেলি থকা ছাতিটো জপাই লৈ লাঠিদালৰ লগতেই সামৰি ললে।

“সেইবিলাকৰ উদ্ভৱ আমাৰ মাজত নাই। মানুহৰ সন্ধানহে আমাক লাগ। মানুহৰ প্ৰেম-প্ৰীতি-সহানুভূতি-ভাতৃত্ব, এই বিলাকহে আমাৰ কাম্য। মানুহজন বহল পৃথিৱীৰ যি ঠাইৰেই নহক, মহত্ব থাকিলে তেওঁক আমি সন্মান কৰিব লাগিব।”

প্ৰণৱৰ কথাত শইকীয়াদেৱ লাহে লাহে সাম্য হৈ আহি ক'লে, “ঠিকেই, তোমালোক ডেকাবিলাকেই ঠিক পথৰ সন্ধান দিছা। আমি সেই আজোককাৰ দিনৰ সংস্কাৰ কিছুমান এৰিব পৰা নাই।

খুব ভাল পালোঁ। পিছে বিয়াৰ মিঠাই খুৱাই যাবা। যদি পাৰা এতিয়াই দহোটামান টকা দি যোৱা।”

“এনেকৈ নহয়, মোৰ ঘৰলৈ আপোনাক নিমন্ত্ৰণ কৰি নিহে।”

শইকীয়াই এটি শোলা হাঁহি মাৰি ছাতিটো জপাই লৈ ক’লে,
“মোৰ বৰ অভাৱ, কোনেও মোক নাচায়, কোনেও খবৰ নলয়।
গোটেই জীৱন সমাজ সেৱা কৰিলোঁ, কিন্তু সমাজৰপৰা পালোঁ কি ?
খোলাকতি।”

প্ৰণৱে টুপুৰকৈ কৈ পেলালে, “আপোনাক বজাই পাহৰা নাই,
সন্মান আপোনাক দিছে পেন্সন স্বৰূপে।”

“হলেও কি হ’ব ? সেই এশটকাৰ পেন্সন আৰু চাকৰিৰ
চাৰিকুৰি টকাৰ পেন্সনে এনে মহাৰ্থৰ দিনত একোৱেই নহয়।”

“হলেও, সেয়ে বক্তৃত। ধনৰ কথা বাদ দিও মানব পিনেদিভো
আপুনি মান পাইছে। বহুত লেখকৰ ভাগ্যত সেই ফেৰাও মিলা
নাই।”

“এপিনেদি তোমাৰ কথা ঠা, হলেও বোপা, মই অভাৱী
মানুহ। আকৌ অসমৰ সাহিত্যিকৰ ওপৰতেই লাখ পতি হোৱা
মানুহ আছে। তেওঁলোকে মুখত শঙ্কৰ-মাধৱৰ কথা হৈছে, ইপিনে
ইটাৰ বিল্ডিং সাজি বাস কৰিছে। তোমাৰ আগত নাম ক’ব
পাৰোঁ।”

খঙত শইকীয়াৰ মুখখন বঙা পৰি উঠে।

তেওঁৰ কথাবোৰ প্ৰণৱৰ ভাল নালাগে। শঙ্কৰ-মাধৱৰ কথা
কলেই মানুহে ভগা ঘৰত বা খেৰ বা বাঁহৰ ঘৰত থাকিব লাগিবনে ?
প্ৰণৱে মনতেই শঙ্কৰ-মাধৱ সংহতি আৰু প্ৰগতিৰ প্ৰতীক।
গুহাৰ মানুহক সদায় গুহাতেই বাস কৰক বুলি তেওঁলোকে কোৱা
নাই।

“মই আজি কাকো ভয় নকৰোঁ, ভয়ৰপৰা মই মুক্ত। মোৰ
সাধাৰণ ঘৰটোতেই বিশ্ব সাহিত্যৰ বহুধৰা আছে। মই কথাই
কামেই কৰাচা। তোমালোকৰ প্ৰকাশক আৰু লেখকসকলৰ কথা

এক, কাম এক। ভোম্বাৰ জীৱন জলন্ত উদাহৰণ। তেওঁৰ কথা আৰু কাম এক নহয়। তেওঁ কাৰোবাক ভাল পায়, কাৰোবাক বেয়া পায়। মই কিন্তু কবচা ছ।”

শইকীয়াদেৱৰ মুখখন খং আৰু আক্ৰোশৰ ভাবত বঙা পৰি উঠে।

প্ৰণৱে পেটে পেটে বৰ বেয়া পায়। আনকি এনে সূচকৰ লগত তেওঁ কথা কবলৈকেই মন নকৰি কৈ উঠে, “মই আহিলোঁ চাৰ। আপুনি ইচ্ছামতে যাকে পায় গালি পাৰি থাকক।”

বেয়া পালানেকি বোপা। কৈছোৱে নহয়, সকলো কথাই কবচা।”

প্ৰণৱে নৰৈ বেগাই খোজ ললে।

পিছত শইকীয়াদেৱে আৰু কিবা কৈছিল, কিন্তু তেওঁৰ কাণত নপৰিল।

প্ৰণৱ সিদিনাই গৈ ঘৰ পালে। হাতমুখ বুই পঢ়া কোঠাত সোমামেই মেজৰ ওপৰত তেওঁ চিনাকি হাতৰ আখৰৰ চিঠি এখন দেখিলে। তেওঁ লৰালৰিকৈ খুলি দেখিলে,—প্ৰিয়াই লিখিছ। তেওঁ লৰালৰিকৈ পঢ়ি গ’ল। কথাৰ মাজতই ঋতুমতিৰ যুত্ৰাৰ বাতৰিয়ে তেওঁক বৰকৈ অভিভূত কৰি তুলিলে। “হুদিনৰ জ্বৰতেই তাই ঢুকাল। মৰিবৰ সময়ত তাই বাম নাম লৈহে আছিল। তাই আৰু আন কথা একো নকলে। মোৰ পিনে চোৱা তাইৰ শেষ দৃষ্টি বৰ কৰুণ। আতাদেৱে তাইৰ মূৰত হাত বুলাই সৰু সৰুকৈ এটা গীত গাইছিল। গীতটিৰ সুৰাটাও বৰ কৰুণ আছিল। মোক তাই নিসঙ্গ কৰি এৰি থৈ গ’ল। মই এতিয়া কাৰ লগত থাকোঁ?”

প্ৰণৱ বহি পৰিল। বেদনাত তেওঁৰ অন্তৰখনে চাফি-ফুটি কৰিলে। মানুহৰ বাবে এনে বেদনাৰ অভিজ্ঞতা তেওঁ আগত পোৱা নাছিল। প্ৰিয়াক তেওঁ লৈ আহিব,—নিজৰ ঘৰলৈ লৈ আহিব।

হুদিনমান কলেজৰ পাঠত তেওঁৰ মন বহা নাছিল। বাতিৰ সপোনবোৰত তেওঁ সদায় প্ৰিয়াকেই দেখি আছিল। সপোনত

বাবে বাবে প্ৰিয়াক সাৱটি ধৰিছিল আৰু কেতিয়াবা যেন তাই কৈ উঠিছিল,—এৰি দিয়ক কোনোবাই দেখিব।

হুদিনমান পাৰ হৈ যায়। দেশ জুৰি তেতিয়া নিৰ্বাচনৰ দলদোপ্-হেমোলদোপ্ চলিছে। বিভিন্ন দলৰ ক্ষমতা খুৱা নেতাসকলে নিজৰ নিজৰ দলৰ গুণকীৰ্ত্তন কৰাৰ লগতে, নিজৰো স্বাৰ্থভাগ আৰু স্বদেশ সেৱাৰ তালিকা ৰাইজৰ আগত দাঙি ধৰি ভোট সংগ্ৰহৰ যত্ন কৰিছে।

ৰাজনৈতিক দলত নাথাকিও দলবদ্ধ হৈ থকা প্ৰগৱন্তৰ দলটোৱে কৈছে যে জনসমাজৰ মাজৰপৰা আত্মকেন্দ্ৰিকতা নোহোৱা কৰা, লোভ, মোহ আৰু স্বাৰ্থপৰতা নাইকিয়া কৰা, আনৰ ওপৰত বহি থোৱা বচুমলা স্বভাৱ উচ্ছেদ কৰা আৰু পাৰ্ধ্যমানে সবহ পৰিমাণ বস্তু গোটাই থোৱাৰ বাসনা লোপ কৰা আঁচনি যি দল আৰু ব্যক্তিয়ে লৈছে, তেনে দল বা ব্যক্তিয়েই সমৰ্থনযোগ্য। আকৌ কোনো কোনো ধনীক লাচিত সেনাৰ প্ৰাহেলিকা দেখিলে। হাজাৰ হাজাৰ চিপাহীয়ে নগৰসমূহত তহল দিল। ঠায়ে ঠায়ে সিহঁতে কোনো কোনো লোকক অসৎ ব্যৱহাৰ কৰা খবৰ ওলাল। বিজ্ঞপ্তি ওলাল সেইবাবৰ উৰা বাতৰি বুলি।

প্ৰগৱন্তে কোনোমতে প্ৰিয়াৰ খবৰ লবলৈ যাবলৈ সময় নাপালে।

জীৱনৰ নাট্যৰ দলটোৱে সেই সময়তেই এখন নাটক কাৰী বুলি স্থিৰ কৰিলে। প্ৰগৱন্তে মাতি পঠিয়ালে এটি ভাও লবলৈ। কেবা ফালৰো অভিনেতা অভিনেত্ৰক আৱাহন কৰা হ'ল। বিপুল মহাজনৰ মনটো পুনৰ অভিনয়ৰ বাবে নাচি উঠিল, ডিস্বে আৰু বগাবামৰা গা টলৌ-বলৌ লাগি পৰিল।

চাৰিও পিনে প্ৰচাৰ কৰি দিয়া হ'ল,—যুগান্তকাৰী নাটক “যুগান্তৰ সূৰ্য্য”ৰ বিপুল অভিনয়। নপুৰণি অভিনেতা অভিনেত্ৰৰ অল্পম সমাৰোহ। লুইতপৰীয়া বিভিন্ন নৃত্যৰ সমাৰোহ। বজ্জমৰ অতি অভিনৱ টেকনিকৰ চিন্তাকৰ্ষক যুগুতি। লুইত কোঁৱৰ নাট্য সংঘৰ বিৰাট কাৰ্য্যসূচী।

কল্যামোদী বাইজৰ মনবোৰো নাচি নাচি উঠিল। নিৰ্বাচনৰ
ছন্দহীন যমছন্দৰ মাজত এই বাতৰিয়ে এটি যেন নতুন ছন্দ আৰু
নতুন সুৰৰ সৃষ্টি কৰিলে। নগৰত যুগান্তৰ নৃত্যৰ আখৰা আৰম্ভ
হ'ল।

অজুনাথ দাসৰ প্ৰেছৰ কাম বাঢ়ি গ'ল, কাৰণ বগা সম্পূৰ্ণ ভাবে
আখৰাত লগাত তেওঁৰ আজৰিয়েই নোহোৱা হৈ পৰিল।

ভাওবোৰ ভগোৱা হ'ল, আখৰাও হ'ল।

বিপুল মহাজনে শোষক লাভখোৰ মহাজন এজনৰ ভাওত মহা
সাৰ্থকতা লাভ কৰিলে। কিন্তু ভিখাৰীৰ ভাও এটা নিখুঁত হৈ উঠা
নাই। • কোনে এই ভাওটো ল'ব ?

কিছু সময় আলোচনা চলাৰ পিছত বগাৰামে থিয় হৈ মূৰটো
খজুৱাই লাহেকৈ ক'লে, “বাপসকল আৰু আইসকল, এটা কথা দাঙি
ধৰিব খুজিছা।”

সকলোৱে তাৰ পিনে চালে।

“ভিখাৰীৰ ভাওটো আমাৰ পেন্সন খোৱা বুঢ়া চিৰিনাথ শইকীয়া
ডাঙৰীয়াৰ দিব পাৰিলে বৰ ভাল হয়।”

কথাৰাৰ শুনিয়ই সকলোৱে গিৰ্গিৰকৈ হাহি মাৰিলে।

জীৱনে তাৰ বাছনি মনে মনে শলাগ ললেও, শইকীয়া ডাঙ-
ৰীয়াই যে এই ভাওটো লবলৈ আহিব, তেওঁ বিশ্বাস কৰিবলৈ টান
পালে। তথাপিও তেওঁ নিজৰ মনৰ ভাব প্ৰকাশ কৰি ক'লে,
“বগাৰামৰ বাছনি স্তম্ভৰ হৈছে কিন্তু তেওঁ জানা আমাৰ মাজলৈ
আহিব ?”

“আহিব।” বগাই সৰুকৈ ক'লে।

“তোনে তেওঁক গৈ বগাই কৈ-মেলি মান্তি কৰাই লৈ আহক।”
আন এজন অভিনেতাই ক'লে।

“লোভ দেখুৱালে আহিব বাইজসকল।” বগাই আকৌ কয়।

“তেন্তে বগাৰামে গৈ তেওঁক লৈ আহক। তেওঁৰ বুদ্ধিয়েই
বুদ্ধি।”

জীৱনৰ উত্তৰ শুনি বগাই কৈ উঠিল, “ভেঙে এতিয়াই যাওঁ, বুজিযে তেওঁক লৈ আহিম। তেওঁ কিন্তু আমালোকৰ ভয়ানক বিৰোধী লোক।”

“বৰ ভাল, বৰ ভাল।” চাৰিও পিনৰপৰা মন্তব্য হ’ল।

বগাই বেগাবেগিকৈ গৈ শইকীয়াদেৱৰ ঘৰ পালে। ঘৰৰ এপিনে কিছুমান শুকান গোবৰৰ দম আন পিনে ঘৰ চোতাল দাবি পেলোৱা জাবৰ, আগৰ ঘৰটোৰ এখন চালৰ কেইখনমান টিনপাত এতিয়াও থুওৱা নাই।

সি গৈয়ে সেই অসম্পূৰ্ণ চালখন দেখি মনতেই ভাবিলে, ঘৰটো পুৰণি হৈ গ’ল, কিন্তু কেইখনমান টিনপাত বাকীয়েই থাকিল— বোধহয় অভাৱৰ চিত্ৰ দেখুৱাবলৈ।

“চাৰ আছে নে?”

“কোন বাপা?”

“মই বগাৰাম চাৰ।”

“কোন বগা অ’?” বুলি তেওঁ ওলাই অহাত বগাই তেওঁক নমস্কাৰ জনালে।

“অ’ তুমিহে। হঠাৎ যে?”

“বৰ ডাঙৰ কথা হৈছে চাৰ, কিন্তু আপোনাৰ অভাৱৰ পিন চাইহে আগ বাঢ়িছে।”

“কোৱাচোন কি কথা?”

“চাৰ অভিনয়ৰ দল আকৌ আৰম্ভ কৰা হ’ল। অদ্ভুত নাটক লিখিছে। নতুন সত্য, নতুন সৌন্দৰ্য্য প্ৰকাশ পাইছে, উস্ গুৰুদেৱৰ কিয়ে ক্ষমতা।” কথাৰ লগে লগে বগাৰ চকু দুটি বিস্ময়ত চমকিত হৈ উঠিল।

“কোন গুৰুদেৱেহে তোমাৰ?”

“মহান পুৰুষ জীৱন দেৱ।”

কথাৰাৰ শুনিয়েই শইকীয়া ডাঙৰীয়াৰ সমগ্ৰ শৰীৰ বেজবেজাই প’ল। একা নকৈ মাথো “হুঁ” বুলি বগাক সুধিলে। “জাচল

কথাটো কোৱাহে বাপা, প্ৰাশংসাৰ ফুল জাৰি নিছতো মাৰিবা।”

“সেই নাটকত ভিখাৰীৰ বৰ সুন্দৰ ভাও এটা আছে। সেই ভাওটো আপুনি ল’ব লাগে চাব। সকলোৱে আপোনাকেই বিচাৰিছে।”

বগাৰ কথাৰাৰ শুনিয়েই তেওঁৰ টকচি-বিকচি খং উঠি গোৰ-গোৰাই চকু ধিষ কৰি কৈ উঠিল, “হেৰো, কটাৰ পো কটা, ভোৰ ইমান সাহ, মোক ভিখাৰী পাতিবলৈ আহিছ ? কাষোবাক কেতিয়াবা কিবা খোজা দেখিছান, বাপেকে।”

তেওঁ আক কিবা ক’বলৈ খোজোতেই বগাৰামে নমস্কাৰ জনাই লাহেকৈ কৈ উঠিল, “এটা অভিনয়ত আপোনাক এশ টকা দিবলৈ স্থিৰ কৰিছে, সেয়াহে মই আপোনাৰ ওচৰলৈ লৰি আহিছোঁ। আন মানুহ এই ভাওটো লৈ যাব খুজিছিল, মইহে আপোনাৰ নামটো উত্থাপন কৰি উদ্ধাতু খাই দৌৰি আহিছোঁ।”

এশ টকাৰ কথা শুনিয়েই শইকীয়া ডাঙৰীয়াৰ খং থিতাতে নোহোৱা হ’ল আৰু বগাৰামৰ পিনে চাই এটি হাহি মাৰি ক’লে “হয়নে ?”

“হয় চাব। সিদিনা মোৰ ওচৰত খং কৰিও আপুনি কোৱা নাছিলনে, পাৰিলে কেতিয়াবা সহায় কৰিবা বুলি ?”

“হয়, হয় বাপা। কি কৰিবাহে, বুঢ়া হৈ মগজুত একা কথাই নথকা হ’ল। এটা বাতি এশ টকা নহয়নে ?”

“হয়, হয়, যিমানটো নিশা, সিমান শ টকা।”

“ভুমিহে বাপা মোৰ দুখ বুজিছা। পিছে বাপা, চৰকাৰৰ লগত এতিয়া একো বিৰোধ নাইতো ?”

“একো নাই, বজা ঘৰ প্ৰজাঘৰ, উভয়ৰে আমি সহযোগী।”

“হয়নে ?”

“হয়।”

“পিছে কেতিয়ালৈ যাম ?

“আজিয়েই যাব পাৰে। পিছে, আজি অসময় হ’ব। জানেই
আমাৰ ভালিম দিনে-ৰাতিয়ে চলে। কালিলৈ আবেলিলৈ যাব।”

“বাক।”

“ভাল তেনে আমাৰ সেৱাহে।”

“অ, অলপ বঙা চাহকেই খাই যোৱা। বহা বহা।”

বগাই তেওঁৰ মুখলৈ চাই তৃপ্তিৰ হাঁহি এটা মাৰি ক’লে,
“পৃথিৱীলৈ নতুন যুগ আহিছে, নতুন যুগ।”

“ঠিকেই, এনিশাৰ অভিনয়ত এশ টকা, কম নহয়।”

ছুয়ো হাঁহে, হে: হে: হে: ॥

[১৪]

নিৰ্বাচনৰ ফলাফল ঘোষণা কৰাৰ পিছদিনা ৰাতিপুৱাৰ বঙা
স্কুৱাটো ওলোৱাৰ আগ আগেই খয়ৰামে গোটেই ৰাতিটো
বিচনাত পৰি থাকি উঠি আহি তেওঁৰ ঘৰৰ বকুল জোপাৰ তলত
থিয় হৈ কিছু আঁতৰেদি থকা হাইস্কুলৰ খেল পথাৰখনৰ বুকুৱেদি
ওলাই অহা বঙা ৰং খিনি দেখি প্ৰতিশোধৰ ভাবত সৰ্ব্বশৰীৰ কঁপি
উঠিল। কোনে কোনে তেওঁক ভোট নিদিলে, কোনে কোনে
বিক্ৰমে গ’ল, কোনে কোনে তেওঁৰ গ্লানি প্ৰচাৰ কৰি ভোট কমালে,
ইত্যাদি কথা মনৰ মাজত থোৰতেই ভাঙি পাতি কেই খোজ মান
পশ্চিমৰ পিনে ঘূৰি গৈ বকুল জোপাৰ আগটিলৈ লক্ষ্য কৰিল।
বহুত বছৰ আগতেই সেই গছ জোপা বোধ হয় তেওঁৰ বাপেকই
কইছিল। তেওঁৰ বাপেক গহীন গম্ভীৰ এজন মেনুৱাৰ আছিল।
বাপেকলৈ তেওঁৰ মনত পৰিল। আন এবাৰৰ নিৰ্বাচনত হাৰাত
বাপেক হেনো তেওঁক উপদেশ দিছিল,—‘তই ইয়াত নিৰ্বাচনী
খেল নেখেলিবি, ইয়াত মানুহে তোক হিংসা কৰে।’

সেই কথাষাৰ তেওঁৰ মনত পৰিল। তথাপিও, মনত তেওঁৰ
ভাব হ’ল,—কোনোবাই তেওঁক হিংসা কৰিলেও, তেওঁক ভয়
নকৰাকৈ থাকিব পৰা নাই। বিষয়াক বেয়া পালে অক্লান্ত মন্ত্ৰীলৈ

[১১০]

টোকাৰল এটা কৰিলেই তুবন্তে বদলি কৰিব পাৰে। কাৰোবাৰ ওপৰত খং উঠিলে কিবা এটা নহয় এটা আইনৰ ধাৰাত পেলাই থোৱা কৰি থ'ব পাৰে। এনেতে বাটেদি মানুহ অহা দেখি তেওঁ ভিতৰ সোমাল।

সেই দিনাই অক্লান্ত ডাঙৰীয়া ৰাতিপুৱা সূৰ্য্যোদয়ৰ পূৰ্বেই উঠি সন্ধ্যাৰ ফুলনিখনত গা ঘেলাই 'ইফাল সিফাল কৰিছে। বিপুল সংখ্যাৰ জয়লাভত তেওঁৰ দেহমন তৃপ্তি আৰু আনন্দত উত্তপ্ত হৈ আছে। স্বাধীনতা আন্দোলনৰ বগুৱা স্বৰূপে অহিংস-অসহযোগ আন্দোলনত লাভ কৰা উৎসাহ, সাহস, উদ্দীপনা, জ্ঞান, বুদ্ধি, চিন্তা ইত্যাদিৰ কথা তেওঁ সোঁৱৰণ কৰিলে। তেতিয়া কিন্তু তেওঁৰ ধাৰণা নাছিল যে, তেওঁৰেই এদিন এনেদৰে দেশৰ হৰ্তা-কৰ্তা হ'ব পাৰিব। এই বেলি তেওঁ সাধাৰণ মন্ত্ৰী হৈ থাকিবলৈ বিচৰা নাই, তেওঁ হাবিলাস কৰিছে,—পাট-মন্ত্ৰী হবলৈ। বুদ্ধি? তেওঁৰ নিশ্চয় আছে।

তেওঁৰ ভবিষ খোজবোৰ খৰ হয়। ফুলনিৰ ইপিনিবপৰা সিপিনলৈ তেওঁ ঘনাই অহা-যোৱা কৰে।

নিৰ্বাচনৰ দিনা সক্ৰিয়ৰপৰাহে নাট্য-সংঘৰ আখৰা হৈছিল। নাটৰ শেষ দৃশ্যটিক আৰু মনোগ্ৰাহী কৰি তুলিবলৈ জীৱনে ভাবি ভাবি টোপনি গৈছিল। শেষ ৰাতি সেই ভাবতেই সাৰ পাই মূৰ সিঁতানৰ টেবুলৰপৰা নাটৰ বহীটো টানি আনি কিবাকিবি কথা টুকি থৈ পুনৰ টোপনি আহিল। সাৰ পোৱাত তেওঁৰ দেৰি হ'ল।

চিৰিনাথ শইকীয়া বিহান পুৱাতই উঠি ঘৰৰ চাৰিও পিনে ক'ত কেই লদা গোবৰ পায় বিচাৰি এপাটীমান কৰি আনি চোতালত থুপাই থৈ "পৰভাতে জ্ঞান কানু ধেনু লৈয়া সাজ" বৰ গীতটো খুব চিঞৰি গাবলৈ ধৰিলে। তেওঁৰ মনত কালি ৰাতি পুৱাবপৰা ফুৰ্তি। এনিশাৰ অগ্নিম এশ তেওঁ কালি পাই ঘৰলৈ আহি পৰিবাসৰ আগত জীৱনৰ বহুত প্ৰশংসা কৰিছে।

অলপ বেলি হওতে তেওঁ নদীত গা ধুৱা, সাঁতুৰিলেও কিছু

সময়। ঘৰলৈ ঘূৰি আহোঁতে মনৰ আনন্দত অ'ৰ ত'ৰ একাকি
ছকাকি গীত গালে চিঞৰি চিঞৰি :—

“অ' হৰি এ, বোৰে মূৰতে কুকৰাৰে বাহা

কুকৰা কি মতে জীয়ে,

অ' বেজীৰে কাণতে বন্ধাবাটা কৰে

উধানে কাণি কাঁথা সিয়ে।

মোৰ গুৰুদেউ, ই কথা পৈতাব কোনে এ ॥” *

তেওঁৰ গলা বৰ ডাঙৰ, কিন্তু মিঠা কম। খুছতীয়া গীতবোৰ
কিন্তু তেওঁৰ গলাত বেচ জমি উঠে।

তেওঁ একাহী পইতা ভাত নিমখাতল জলকীয়াৰে খাই আখৰাৰ
ঠাইলৈ বেগ দিলে। বাটতে তেওঁ দুই-চাৰি মানুহৰ নিৰ্ব্বাচনৰ গল্প
কৰা কাণত পৰিল। তেওঁৰ মনটোৱে সেইবোৰ মামুলী কথা বুলি
ধাৰণা কৰি ভিতৰতেই এটি ইতিবিউৰ হাঁহি মাৰি বেগাই গ'ল।
খয়ৰাম ডাঙৰীয়াৰ ঘৰৰ সমুখত তেওঁ মানুহৰ জুম দেখিলে। তেওঁ
সেইবোৰলৈ লক্ষ্য নকৰি গৈয়ে থাকিল।

খয়ৰামৰ ভক্ত দুই-চাৰিয়ে খঙতেই কোনো কোনো লোকক
ভিৰন্ধাৰ কৰা তেওঁৰ কাণত পৰিল।

শইকীয়াদেৱ ক্ষণেকো নৰৈ জুমটো পাৰ হৈ গ'ল। তেওঁ পাৰ
হৈ যোৱাৰ পিছত, “এওঁও ভোট দিছেনে সন্দেহ” বুলি কৰা
কাৰোবাৰ মন্তব্য এটি তেওঁৰ কাণত পৰিল, হলেও, তেওঁ আক
নৰ'ল, তেওঁৰ গাত সেইবোৰ নালাগিল। মাথো মনতেই গোৰ-
গোৰাই গ'ল,—মন্ত্ৰীৰ মুখা পিন্ধি বজা হৈ ৰাইজক প্ৰবঞ্চনা কৰি
লুটি খোৱা দিন আৰু নাথাকে, এতিয়া ৰাইজে বজা হোৱাৰ নতুন
যুদ্ধ এখন আৰম্ভ হ'ব। ছাতিটো ওপৰলৈ দাঙি তেওঁ ভৰি খৰ
কৰিলে।

অলপ আহিয়েই দেখিলে,—দহজনমান মানুহক পুলিচে হাত-
কেৰেয়া দি টানি লৈ গৈছে। পিছে পিছে মানুহে কোৱা- কুই কৰি

* উল্টা পুৰাণৰ গীতৰপৰা।

যোৱা তেওঁৰ কাণত পৰিল, গাৰ্ভৰ ছুটা দলে হেনো নিজ নিজ প্ৰাৰ্থাৰ
 গুণাহুকাৰ্ত্তন কৰি প্ৰথমতে হতাহতি, তাৰ পিছত চুলিয়াচুলি আৰু
 শেষত মৰাঘৰি কৰি পুলিচৰ হাতত আবদ্ধ হয়। ধৰি অনা দলটো
 হেনো খয়ৰামৰ বিৰোধী আছিল। তেওঁ সিহঁতৰ পিনে চাই কটাক্ষৰ
 হাঁহি এটি মাৰি বেগা-বেগিকৈ গুচি গ'ল।

বিপুল মহাজনে তেতিয়া কবজ্বনত চপৰিয়াই চপৰিয়াই খিল-
 খিলকৈ হাঁহিছে।

শইকীয়া ভিতৰ সোমায়ে ক'লে, “উ বাপাহঁত লাগি যোৱা।
 আমাৰ নিৰ্ব্বাচন তিৰ্ব্বাচনৰ লগত সম্পৰ্ক নাই।”

তেওঁক দেখায়েই জীৱনে এটি মিচিকিয়া হাঁহি মাৰি ক'লে,
 “ঠিকেই।”

তেতিয়া এটা নাচৰ আৰম্ভণি চলিছে। ছোৱালী চাৰিজনীৰ
 ফালে চাই শইকীয়াই লাহেকৈ ক'লে, এই কেইটি মোৰ লখিমী
 আই। নট-গুৰু ক্ৰীড়াৰ সৌৱৰণ কৰি লাগি যা আইহঁত।”

তেওঁ সেই পিনেদি সোমাই পিছ পিনলৈ গৈ দেখে যে বগাবামে
 নিজে নিজেই অভিনয়ৰ অভ্যাস কৰিছে।

“চাৰ।”

“দে, দে, চলাই থাক, চাইছোদে মই।”

“মানুহৰ জীৱনটোৱে অভিনয় চাৰ।”

“সঁচা কথা।”

“আপুনি আমাৰ মাজলৈ অহাত আমি সকলো সুখী হৈছোঁ।
 আপুনি প্ৰকৃততে ৰাইজৰাহ মানুহ।”

“সঁচা কথাই। তোমাৰ গুৰুদেৱক মই কিন্তু আগবপৰাই স্নেহ
 কৰিছিলোঁ। তেওঁৰ অন্তৰ মহৎ, নহলেনো এটা নিশাৰ অভিনয়তেই
 মোক এশ টকা দিয়েনে?” তেওঁ ফুটা কমাল এখন উলিয়াই চকু
 ছুটা মচে।

“অ এটা ভাল খবৰ।”

“কি বাপা?”

“প্ৰণৱ অধ্যাপকক তিনি পায় নহয় ?”

“উ, পাৰ্ঠভো।”

“তেওঁৰ বিয়া হৈ গ’ল। এজন ডাক্তৰৰ ছোৱালী। কিন্তু শ্বাক-
বাপেক এতিয়া উভয়ে নাই। ছোৱালী হেনো সাক্ষাৎ লখিমী।”

“অ বৰ ভাল হ’ল। সেই লখিমীজনী নাপালে সি মৰিল-
হেঁতেন। বৰ বিপ্লৱী ধৰণৰ ডেকা। কিতাপো পঢ়িছে সি হাজাৰ
হাজাৰ।” কথাবাব কৈয়েই তেওঁ প্ৰণৱৰ দ্বৰত এসাজ ভালকৈ
খোৱাৰ কথা মনতেই ভাবিলে।

বগাই হাঁহি মাৰি লাহেকৈ সোধে, “পিছে আপুনিয়েই হেনো
এবাৰ এই বিয়াত বাধা দিছিল, ছোৱালীজনীৰ পিতৃ-পুত্ৰৰ অসম্বন্ধ
নহয়, ভাগি অহা বুলি ?”

“এস, কিনো কৰা বাপা, বুঢ়া মানুহ, কেতিয়াবা কিবা ভাবি
কিবা কওঁ। তোমাকে কেতিয়াবা নকৈছোনে ? তেনে আক
বাপা। মোৰ সকলো দোষকেই পাতল কৰি লবা।”

“ঠিকেই, পিছে চাবচোন মোৰ এইখিনি ভাও -ঠিক
হৈছেনে ?”—

“দে বাপা।”

“জগতত হ’ব সূৰ্য্যোদয়। এন্ধাৰ আৰু নোৱাৰে থাকিব।
জনতাক ককি খোৱা দানৱৰ দল নোৱাৰে তিষ্ঠিব আৰু ধৰাৰ
বুকুত। কোন তুমি, কোন তুমি, বৈ আছা মোৰ পিনে চাই ?
বুজিছোঁ তোমাক। তুমিয়েই সেই তাহানিৰ কালনেমি, বান্ধস
বান্ধণ। তুমিয়েই সেই দ্বাপৰৰ কংস কালবল। নোৱাৰা হৰিব
আৰু কৃষিৰ সীতাক, নোৱাৰা, নোৱাৰা আৰু কাৰাগাৰত বন্ধ কৰি
বাৰ্ণিবলৈ শুল্কৰ কৃষ্ণক।”

বগা বৈ ঘোৱাত শইকীয়াই তাৰ পিঠিত চপৰিয়াই “চমৎকাৰ
হৈছে” বুলি ধস্তবাদ দিলে।

“বৰচোন, আন ভাওটোৰ আপুনি ‘প্ৰকৃতি’ দিবনে ?”

“নালাগে দে বাপা। মোৰ লগুৱাৰ ভাওটো থাকে মানে, আন

জাওৰ আখৰা নকৰোঁ। এই নাটৰ নিহত, আন জাও এটি ল'ৰ
লাগিব। বৰ ভাল লাগিছে এতিয়া।”

“কেনে এতিয়া? সিদিনা দেখো মোক কটাৰ পো কটা বুলি
গোব-গোবাই উঠিছিল।”

হুয়ো ধেক্-ধেক্ কৈ হাঁহিবলৈ ধৰে।

শইকীয়া ঘৰলৈ খোজ লগত বাটতেই ঝড়ু মাটবৰ লগত দেখা-
দেখি হ'ল।

“অ', বাঁকৈ দেখো, ভালনে?”

শইকীয়াদেৱৰ কথাৰাৰ শুনি দাসে লাহে লাহে তেওঁৰ কাষ
চাপি আহি ক'লে, “বহুত দিনৰ মূৰত বাঁকৈ। দিন কাল বদলিল
দেউ, মানুহবিলাকো বদলিল। পিচে ভগৱন্তে কুশলে ৰাখিছে?”

“হয়, আপোনাৰতো এতিয়া অৱস্থা বাকৰেই, কিন্তু মোৰ বৰ
অভাৱ। সেয়েই, হুদিনমান ধেমালিকেই কাৰী বুলি নাট্য-সংঘত
যোগ দিলোঁ। মোৰ ভাও চাইছেনে?”

“বুঢ়া মানুহ, ক'ত আক চাবৰ সুযোগ পাওঁ, সুবিধা হলেই
নিশ্চয় চাম।”

“চাব চাব, নে অভিনয়ত মোৰ নাম হোৱাত আপোনাৰ হিংসা
হৈছে?”

“হৰি হৰি, কি কথা কয় বাঁকৈ? হুজনা গুৰুৱে ভেনে মতি
নিদ্রিয়ক।”

“হে: হে:, কিবা ক'ব লাগে কিবা কওঁ, জানেই নহয় বুঢ়া আক
ল'ৰা সমান। পিছে, প্ৰেছৰ কাম কিবা কৰিব পৰা নাযায়নে?”

শইকীয়া অতি আগ্ৰহেৰে দাসৰ পিনে চাই ৰয়।

“মালিকক ক'ব। আমিনো কি কম বাঁকৈ?”

“আপুনিয়েই হেনো মালিক। তেওঁনো আজিকালি ক'ত
প্ৰেছত থাকে?”

“বাঁকৈ বয়স হ'ল, এনে হান মৰা কথা আক এৰিব লাগে।”

“বেয়া নাপাব। সদায় অভাৱ-অতিৰোধত মগজু ঠিক

নাথাকে। মোৰ ভুলেই হৈছে। ভুলৰ লগত ভুল বোণ কৰিলে
সমান মহাভুল। মোৰো সেইটো হৈছে। মোৰ খাবলৈ
নাথাকিলেও কোনোৱে খবৰ নকৰে। সমাজৰ সেৱাতেই মই
জীৱনটো খেদালোঁ। মই এবাৰ টান কথা ক'লেও আপোনালোকে
বেয়া পায়। ব'ক বাক।”

শইকীয়াই নবৈ বেগা-বেগিকৈ খোজ ল'লে।

দাসে খন্তেক শুক হৈ বৈ দীঘলকৈ উশাহ এটি লৈ ঘৰৰ গিনে
আগ বাঢ়িলে।

কেইদিনমান পিছৰ কথা।

প্ৰণৱে প্ৰিয়াক লগত লৈ জীৱনহঁতৰ ঘৰলৈ এবাৰ আহিল।
ইবাই প্ৰিয়াক নিজৰ কস্তাৰ দৰে মৰম আদৰ কৰিলে। জীৱনেও
সিহঁত দুয়োকে যথেষ্ট মৰম দেখুৱালে। তেওঁলোকৰ ল'ৰা-ছোৱালী-
হঁতেও বৰ সুখী হ'ল।

হুয়ো এদিন শইকীয়াদেৱৰ ঘৰলৈ গৈ তেওঁক সেৱা জনালে।

“বৰ ভাল পালো, তোমালোক যে আহিছা। জীৱনৰ দৰে
চহকী হোৱা হলে তাত নাথাকি ইয়ালৈকেই আহিলাগেঁতেন।
পিছে, ভালেই হ'ল, তেওঁও মোৰেই অতি আপোন মানুহ।”

চহকী দুখীয়াৰ ব্যৱধান আত্মীয়তাৰ মাজত নাথাকে। ধৰ্ম,
ভাষা, ভূগোলৰ ব্যৱধান ইয়াত নাই। অন্তৰৰ সবলতা আৰু
বিশালতাৰ লগতাহ ইয়াৰ সম্পৰ্ক।” প্ৰণৱে কয়।

“হয়, হয়। ভাল ভাল। ঈশ্বৰে তোমালোক দুয়োৰো জীৱন
সুখৰ কৰক, দুখীয়াক সহায় কৰিব পৰা কৰক।”

কথাষাৰ কৈ তেওঁ প্ৰিয়াৰ পিনান চাই সুখিলে, “আইটিৰ কোন
কোন আছে?”

‘এতিয়া কোনো নাই। আই-দেউতা সকলো ঢুকাল। মাতৃত-
কৈও অধিক বয়সৰ খাইমা ঋতুমতীৰো মৃত্যু হ'ল।’

“অস্ অস্।” শইকীয়াদেৱে কৈ উঠে।

প্ৰণৱে প্ৰিয়াৰ স্মৃতিৰ মুখখনিলৈ চাই বয়।

“আছিল, কি খুঁজি। বঙা চাহকৈই অলপ অলপ খোৱা। গাই-গক আমাৰ একোৱে নাই, সেয়ে আমি সগাভৰুই সৰু।” তেওঁ আন পিনে সোমাই গৈ অলপ পিছতেই তেওঁ লিখা গীতৰ কিতাপ এখন আনি প্ৰিয়াৰ হাতত দি ক’লে, “ধৰা, এয়ে মোৰ আত্মকথা। ইয়াৰ দুটা-এটা গীত গাবলৈ শিকিবা। কেতিয়াবা ভোমালোকৰ তালৈ গলে ইয়াৰ গীত গাই শুনাব লাগিব।”

সৰুকৈ শুৱনি হাঁহি এটা মাৰি প্ৰিয়াই কিতাপখন হাতত লৈ পাত বগৰাবলৈ ধৰিলে। প্ৰথম গীতটোৰ নামানুসাৰেই কিতাপ খনৰ নাম “বাইজৰ গীত”।

“খুব ভাল লাগে। শিল্পী, সাহিত্যিক আৰু ধাৰ্মিক লোকক খুব ভাল লাগে।” প্ৰিয়াই কয়।

“বিয়াৰ আগতে এওঁ কিন্তু ভাল গায়িকাই আছিল। এতিয়া কি কৰে নাজানো।”

প্ৰণৱৰ কথাৰ শুনি শইকীয়াদেৱ ক’লে, “খুব গাবা। সদায় গাবা, গাবা আৰু খাবা। এয়ে ধৰ্ম। মই সদায় গাই থাকোঁ। চিঞৰি নাগালে মোৰ জুতি নালাগে। মোৰ সেই ভোজ খোৱা গীতটো চোৱাচোন বাৰ পৃষ্ঠাত আছে। কথাবোৰ একেবাৰে সঁচা।”

প্ৰিয়াই বাৰ পৃষ্ঠা উলিয়াই গীতটো পঢ়ি চাওঁতে বৰকৈ হাঁহি উঠিল।

“হাঁহি উঠা গীতই,” শইকীয়াদেৱ কয় “তাহানিখন চৰকাৰী চাকৰিত ঘূৰি ফুৰোঁতে বাতি এখন ভোজলৈ মাতিছিল গঞা-বাইজ। গলোঁ। তেতিয়া ভোজ বন্ধা শেষ হোৱা নাছিল। কেইজন মানৰ লগত গল্প বৰকৈ জমি গ’ল। তেতিয়াই এজনে কৈছিল যে দুই-চাৰি লুডীয়া মানুহে হোনা মাঘ মহীয়া ভোজত বিনা নিমন্ত্ৰণে পাণ্ডৰি মাৰি আৰু গাত ভালকৈ কাপোৰ-কানি উৰি আহি শাৰীত বহি যায়। মানুহে তেওঁক চিনিবই নোৱাৰে। ভোজত কোনেই বা নিমন্ত্ৰণ নোহোৱা মানুহক বিচাৰি উলিয়াব ? কথাবিলাক শুনিয়েই

ভেতিয়াই মুখে মুখে বচনা কৰি এই গীতটো মই গাই দিছিলো।”
কথাখিনি কৈয়ে তেওঁ সুব লগাই গাবলৈ ধৰিলে :—

আমি ভোজ খাবলৈ যাওঁ ।
ভোজৰ ব্যঞ্জন ভোজৰ বান্ধন
ডিঙিমানলৈ খাওঁ,
আমি ভোজ খাবলৈ যাওঁ ।
মাতক বা নামতক আমাক
তালৈ কাণ আমাৰ নাই,
ভোজৰ ছাগলীৰ নাম শুনিযেই আমাৰ
জিভা লকলকাই যায়,
মূৰত মথুৰা পাণ্ডৱী মাৰি
কানি কঠা উৰি লওঁ,
চিনিৰ নোৱাৰা হৈ আমি পাছ
শাবীত বহি যাওঁ ।
আমি ভোজ খাবলৈ যাওঁ ॥

গীতটো শেষ হোৱাৰ লগে লগেই হাঁহিৰ খিলখিলনি এটি উঠিল ।
“বৰ বস লগাই গাব পাৰ আপুনি । মোৰ কিন্তু এনেকুৱা গীত গাবলৈ
লাজ লাগিব । গীত আৰু অভিনয়, দুয়োটা আপোনাৰ একেলগেই
হৈ যায় দেখিছোঁ ।”

“মই এনে গীতহে অঙ্গী-ভঙ্গী কৰি গাল আনন্দ পাওঁ ।”

“এনে গীত আপুনি গালে যেনেকৈ জমি পৰে, আনে গালে
কেতিয়াও তেনেকৈ জমি মুঠে।” তেওঁৰ কথা সমৰ্থন কৰি প্ৰণৱে কয় ।

প্ৰিয়াই হাঁহি হাঁহি বঙা পৰি উঠিছিল আৰু অভিঃ বন্ধ
কৰিও সেই হাঁহি ৰাখিব পৰা নাছিল । সেই হাঁহি উঠা মুখখনেৰে
তাই আৰু শুৱনী হৈ পৰিছিল । শইকীয়াদেৱৰ লগত কথা পতাৰ
লগতেই প্ৰণৱে প্ৰিয়াৰ সেই ধুনীয়া মুখখনলৈ চাই মনত তৃপ্তি
পাইছিল ।

ঈশ্বৰ চেপাত লেবেলি যোৱা দিনবোৰ পাৰহৈ যোৱাত পৃথিৱীলৈ এটি নতুন মাদকতা আহি পৰিছে। ফাপুনৰ ফুল আৰু বডাহে এটি নতুন বাৰতা আনি মানুহক সচেতন কৰি তুলিছে।

যুগান্তৰ সূৰ্য্যৰ অভিনয়ৰ দীঘল সমালোচনা খবৰৰ কাকতৰ পাতত ওলাইছিল। নাটকখনৰ সমালোচনাও তাত চমুকৈ কৰিছিল।

মানৱতাবাদেই নাটকৰ মূল বস্তু। শোৰক আৰু শাসক শ্ৰেণীৰ বিৰুদ্ধে মানৱতাবাদক মূল অস্ত্ৰ স্বৰূপে প্ৰয়োগ কৰি মানৱ জাতিক বিপ্লৱবাদলৈ টানি নিছে। এই বিপ্লৱৰ জৰিয়তেই প্ৰতি মানৱৰ সৰ্ব্বোত্তম গুণসমূহৰ প্ৰকাশৰ বাটৰ অনুসন্ধান কৰা হৈছে। সমাজৰ বিৰোধী সামাজিক, অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক স্বাৰ্থৰ বিলুপ্তি সাধনৰ ইচ্ছিত দিয়া হৈছে। মানৱৰ ব্যক্তিৰ বিকাশৰ সুৱৰ্ণ প্ৰভাতী দিবস, অকুৰন্ত মেধাশক্তি, জ্ঞানেৰে অভিবিক্ত হোৱা সু-বুদ্ধি, কলাময়ী সাংস্কৃতিক পূৰ্ণসম্পদ সমূহ পৰিপূৰ্ণকৈ বিকাশ কৰি যুগান্তৰ সোণালী সূৰ্য্যৰ উন্মুক্ত বিকাশৰ দৰে পৃথিৱী হ'ব মহিমামণ্ডিত, এয়ে নাট্যকাৰৰ থল মূল কামনা। ইয়াৰ বাবেই কাহিনীৰ আবিষ্কাৰ।

জীৱন, বিপুল আৰু শইকীয়াদেৱৰ ভাও নিখুট হৈছিল বুলি সমালোচকে মন্তব্য প্ৰকাশ কৰিছে। নাৰীৰ ভাওত যুথিকাই অসম্ভৱ কৃতকাৰ্য্যতা লাভ কৰিছে। আন সক ভাওৰ ভিতৰত বগাৰাম আৰু ডিম্বে দৰ্শকৰ প্ৰশংসাৰ পাত্ৰ হৈছে।

শ্ৰমজীৱী সংঘই মুখত চৌ পিছি নাট্য সংঘলৈ ৰূপান্তৰিত হোৱা বুলি চোৰাং চোৱা আৰু পুলিচৰ তীক্ষ্ণ দৃষ্টি পৰিল।

খয়ৰামৰ পৰাজয়ত অঞ্চলটোত ঠায়ে ঠায়ে আৰু কোনো কোনো লোকৰ যে অধস্তৰ ঘটনা তাক বহুতেই অনুমান কৰিছিল

শেষত যে ডাৰ মাধৱ চিহ্নিত শইকীয়াৰ মূৰত পৰিব, তাক কোনেও ডাবিৰ পৰা নাছিল। তেওঁৰ সাহিত্যিক পেকন স্থগিত বখা বুলি এটি খবৰ মাজতেই কেনেবাকৈ প্ৰচাৰ হ'ল। কথাটো শইকীয়াদেৱৰ কাণত পৰিল। তেওঁৰ গোটেই শৰীৰ চট্‌কটাই গ'ল।

তেওঁ জীৱনৰ ঘৰলৈ আহি কথাটো তেওঁক কৈ পৰামৰ্শ বিচাৰিলে।

“নাটকত অভিনয় কৰাৰ বাবে এজন নাগৰিকৰ শাস্তিৰ ব্যৱস্থা নিশ্চয় আইনত নাই। সুবিধা হলে, আপুনি অক্লান্ত মন্ত্ৰীদেৱৰ লগত আলোচনা কৰি চাব পাবে। তেওঁ শাসকবৰ্গৰ লগত থাকিলেও, বিবেচক লোক, বিয়াল্লিচৰ গণবিপ্লৱৰ তেওঁ এজন বিপ্লৱী।”

“ঠিকেই, কিন্তু এতিয়া খৰচ কৰি ৰাজধানীলৈ যাবৰ যে মোৰ উপায় নাই— মোৰ অভাৱ-অনাটনৰ কথা তুমি নজনা নহয়।” শইকীয়াদেৱৰ এটি দীঘল নিশ্বাস ওলাই আহে।

“বাট চাওক, চৰকাৰী হুকুম আপুনি এতিয়াও পোৱা নাই। হয়তো ইতিমধ্যে মন্ত্ৰীজনা চফৰত আহিবও পাবে। সূকণ্ঠা থাকিলে তেওঁ নিশ্চয় আপোনাক সহায় কৰিব। সাহিত্য-সংস্কৃতি আদিত তেওঁৰ কচি আছে। দূৰত থকা ক্ষমতাশালী লোকসকলে আমাৰ কথা একো নাজানে, কিবা যদি অগ্ৰায় কৰিছে তেন্তে ই খয়ৰাম দানৱৰ বাহিৰে আন কোনো নহয়। দাসদেৱৰ নিচিনা ভকত মানুহ এজনকে। নিৰ্বাচনৰ নৰকত নমা বুলি তেওঁ সন্দেহ কৰিছিল। আপুনি খোলাহৈ ফুৰে, কোনোবা চোৰাংচোৱাই কিবা লগাইছে।”

কথাৰাৰ কৈ জীৱনে শইকীয়াদেৱৰ মুখৰ পিনে চাই ৰয়। মানুহ-জনৰ প্ৰতি তেওঁৰ দৰদ লাগি আছে।

“বদিহে খয়ৰামে এইটো কৰিছে তেনেহলে মাহ মৰা পাঁচপতীয়া ডাৰ মই বুকুত মাৰি প্ৰতিশোধ লম। সেই জৰজৰ ভালুকৰ কাৰণে দীন-দৰিদ্ৰ-নিঃসহায় লোক ৰব নোৱাৰা হ'ল। জেল-কাঁচী যি হয়

হ'ব। তথাপিও তাৰ অত্যাচাৰৰপৰা নিপীড়িত লোক বন্ধা পৰিব।”

শইকীয়াদেৱৰ চকু-মুখ খঙত বঙা পৰি উঠে। জীৱনে তেওঁৰ ভেতৰে খং মূৰ্ত্তি আগতে দেখা নাছিল। অন্তায়ৰ প্ৰতি জাগি উঠা তেওঁৰ প্ৰতিৰোধৰ ভাবক অভিনন্দন জনালেও তাৰ ভৱিষ্যত ভয়াবহ আৰু লাভহীন বুলি ভাবি লৈ জীৱনে তেওঁক বুজাই ক'লে, “অন্তায়ৰ প্ৰতিৰোধ লাগে, কিন্তু এনদৰে প্ৰতিৰোধ কৰিবলৈ গলে, লাভতকৈ অনৰ্থহে বেছি। আইন আজি ইহঁতৰ হাতত, চিপাহী-চম্ভৰী সিহঁতৰ নিয়ন্ত্ৰণত। মুহূৰ্ত্ততে সিহঁতে সকলোক ধূলিসাৎ কৰি দিব পাৰে। অভিনয় চলি থাকোঁতেই সিহঁতে আমাক কি নকৰিলে? উস্ সেই ৰাতিটোৰ কথা মনত পৰিলে আজিও শৰীৰ সিঞি উঠে। কিন্তু আমাৰ আইন ক'ত থাকিল? শাস্তিৰ পূজাৰী কলা-শিল্পী-সকলক সিহঁতে কেনে নিৰ্ম্মমভাৱে অত্যাচাৰ কৰিলে। সিহঁতৰ অত্যাচাৰৰপৰা যুবতী নাৰীও বন্ধা নাপালে।”

শইকীয়াদেৱে জীৱনৰ কথাবাব শুনি থাকিলেও তেওঁৰ খং মাৰ যোৱা নাই। তাৰ মাজতেই একাৰাৰ মনত ভাব হয় খয়ৰামক যেন একে ঘাপই কাটি থৈ আহিব।

জীৱনে কৈ যায়। ‘এজন খয়ৰামক শেষ কৰিলে কি হ'ব? আজ এনে নিধক, নিষ্ঠুৰ, ভণ্ড-নেতা দেশত হাজাৰ হাজাৰ আছে। সিহঁতক কেনেকৈ নোহোৱা কৰি পেলোৱা যাব? ক্ষন্তেক অপেক্ষা কৰক, পৃথিৱী পোহৰাই যুগান্তৰ সূৰ্য্য উদয় হৈ আহিছে। এক্কাৰ আৰু ক'ত লুকাব পাৰিব এতিয়া?’

শইকীয়াদেৱে মূৰ ছুপিয়াই ভাবে। সঁচাকৈয়ে সূৰ্য্যোদয় হৈ আহিছে, এক্কাৰ আৰু নাথাকে, পৃথিৱী পোহৰ হ'ব, জগতত শাস্তি সমৃদ্ধিয়ে বিৰাজ কৰিব। তথাপিও, সেই ভাবৰ মাজতেই তেওঁৰ মনটো চট্‌কটাই উঠে। খয়ৰাম জেগীটোক পিহি পেলাবলৈ মনত অদম্য হাবিলাস জাগি উঠে।

এনোন্ত বগাবাম আহি খবৰ দিয়ে প্ৰেছত কোনোবা মানুহ বৈ থকা বুলি।

সিমানতেই ছয়োৰো কথোপকথনৰ ওৰ পাৰে।

শইকীয়াদেৱ ঘৰলৈ খোজ লবলৈ খোজোঁতেই বগাই লাহেকৈ আগ ভেটি ধৰি সোধে, “চৰকাৰী ছকুম আহিল নেকি?”

“নাই আহা বাপা, তোমাক কোনে ক’লে?”

“সকলোৱে জানিছে। ছৰ্যোখনৰ ধন খাই যুঁটিৰৰ গুণ কেনে কৈনো গাব? এৰি পেলাওক, নালাগে ভেনে ধন, নিজৰ অলপেই ভাল।”

“বৰ ভাল কথা জনা বগা বাপা। কিন্তু কি কৰিম, অভাৱ —অভাৱত কৰ্জৰিত।”

“এস, আপোনাৰ মুখত আৰু সদায় অভাৱৰহে কথা। যি পায় তাকেই বহুত বুলি ধৰি ল’ব লাগে। লুভীয়া মনক ব্ৰহ্মাণ্ড খনেও জুৰি নাই বাপ, এৰি পেলাওক।”

“হ, কোনেও মোৰ অভাৱৰ কথাটোও বিশ্বাস নকৰে, মই যেন মুখতহে আছোঁ।”

বগাবামে ঠাঁহি মাৰি নমস্কাৰ জনাই কৈ উঠে, “ভাল বাপ, বিদায়।”

“হ’ যোৱা, মোৰ কথা মনত ৰাখিবা।”

শইকীয়াদেৱ অশান্ত বলিয়া মনটোৰে গৈ থাকোঁতেই হঠাতেই বাটত খৰবামক দেখা পালে। তেওঁ মুখখন বেঁকাটক টিপা মাৰি ধৰি খোজ কাটি আহিবলৈ ধৰিছে। তেওঁক দেখিয়েই শইকীয়াদেৱ হঠাতেই টিঙিৰি তুলা যেন হৈ উঠিল। খঙত তেওঁ দিক্ বিদিক্ হেৰুৱাই গোৰ গোৰাই তেওঁক প্ৰশ্ন কৰি উঠিল, “আপুনি বোলে মোৰ পেখন কটাই দিছে, হয়নে?”

খৰবামে নতৈ গম্ভীৰভাৱেই গৈ থাকি ক’লে, “অকল পেখন কটাই নহয়, মানুহজনকো কটাই দিয়া হ’ব পাৰে।”

তেওঁৰ কথাৰ শুনিয়েই শইকীয়াদেৱৰ খং মূৰত উঠিল। তেওঁ

জ্ঞান-বিজ্ঞান এৰি বেচেৰা বয়সীয়াল খয়ৰামক ডিঙিভেঁই চেপি ধৰিলে। “বেটা ছখীয়াৰ ভেজ খাইয়েই ভোৰ তৃপ্তি নহয়, শুকান হাড় কেইডাল চোবালেহে ভোৰ পেট ভৰে।”

এনে ঘটনা ঘটিব বুলি খয়ৰামে সপোনতো ভবা নাছিল। কিন্তু শইকীয়াই হাত ছখন ক্লেৰকতে এৰি দি বেগা-বেগিকৈ খোজ ললে।

খয়ৰাম ডাঙৰীয়াই তাত নবৈ কোনো পিনে নাচাই বেগাই ঘৰমুৱা হ’ল। সংসাৰখন ভেটিয়া ক’ত আছে তেওঁ ক’ব নোৱাৰে। এনে অপমান জীৱনত তেওঁ কেতিয়াও পোৱা নাছিল। তেওঁ ঘৰ পাইয়ে থানাৰ বৰ বিষয়ালৈ ফোন কৰি খবৰ দিলে যে চিৰিনাথ শইকীয়া নামৰ লোক এজনে তেওঁক মাৰিয় বুলি ভয় খুৱাইছে। তৎক্ষণাত তেওঁক গ্ৰেপ্তাৰ কৰি হাজোত থ’ব লাগে। বাটতেই সেই মানুহজনে তেওঁক তেনেকৈ ভয় খুৱাইছে।

কথামতেই কাম হ’ল। পুলিচ গৈ শইকীয়াদেৱৰ ঘৰতেই তেওঁক গ্ৰেপ্তাৰ কৰিলে।

তেওঁৰ ঘৰত কন্দাকটা লাগিল। গাৱঁৰ দুই-চাৰি লোক এজন এজনকৈ আহাঁতে, তেওঁৰ ঘৰৰ চোতাল মানুহই ভৰি পৰিল। তেনে এজন মানী আৰু বয়সীয়াল লোকৰ এনে অৱস্থা হোৱাত সকলোৰ মনত দুখ পালে আৰু আচল ঘটনাটো নো কি তাক জানিবলৈ ব্যগ্ৰ হ’ল।

শইকীয়াদেৱৰ পৰিবাৰৰ লগতেই তেওঁৰ ল’ৰা-ছোৱালী মখায়ো কন্দা-কটা আৰম্ভ কৰিলে।

সেইবিলাকৰ বুজাই তেওঁ ক’লে “তহঁত কোনেও কন্দা-কটা এতিয়া নকৰিবি। ৰাইজ এদিন সকলো কথা বুজিব, তহঁতেও বুজি পাবি। মই আৰু এতিয়া সেই চৰকাৰী পেঞ্চন খোৱা সাধু-কথাৰ বুঢ়া শপুণটো নহয়, মই এতিয়া আচল মানুহ, অস্থায়-অত্যাচাৰৰ বিৰুদ্ধে কালান্তক যম। মোৰ এতিয়া এটি নতুন যৌৱন উদ্ভতি আহিছে। আইনৰ বিচাৰত মোৰ যি হয় হ’ব। কিবা যদি মোৰ দোষ হৈছে, সেই দোষ জ্ঞায় আৰু সত্যৰ বাবেই হৈছে।”

মাহুহৰ মাজত এটি গুণ-গুণনি শব্দ উঠিল। কিন্তু কোনেও
কাকো একো সমিধান দিব নোৱাৰিলে।

ডেকা পুলিচ বিষয়াজনে ক'লে, “শইকীয়া ডাঙৰীয়া, ঘৰ আৰু
বাহিৰৰ মাহুহৰপৰা আপোনাৰ বিদায় লবৰ হ'ল। এতিয়া থানালৈ
বলক। আপোনাৰ বিবৃতি আমি তাতেই লম, চিন্তা কৰিব লগা
একো নাই। কোনোবা এজন আপোনাৰ লগত ওলালেই,
আপোনাক জামিনত লৈ আহিব পাৰিব।”

কথাষাৰ কৈ বিষয়াজনে বাইজৰ পিনে চাবলৈ ধৰিলে। জামিনৰ
কথা শুনি বাইজ এজন এজনকৈ ভাগিবলৈ ধৰিলে। শেষত তেওঁৰ
পৰিয়ালবৰ্গৰ লগত সৰু সৰু ল'ৰা-ছোৱালীহে কেইটিমান ইফাল-
সিফালকৈ ব'ল।

বাইজৰ মনোবৃত্তিৰ ছবিখন দেখি বিষয়াজনে কৈ উঠিল,
“শইকীয়া ডাঙৰীয়া বাইজ দেখো নিমিষতে ভাগিল। জামিনদাৰৰ
বাবে এজন লগত নগাল আপোনাৰ অসুবিধা হ'ব।”

“বলক, মই জেলতেই পচি মৰিম। ঘৰত অভাৱ-অন'টনত
মৰাতকৈ জেলৰ ভাত খাই কৰ্মক্লান্ত জীৱনত তাতেই মৰা ভাল।
বলক, আৰু দেৱি কৰিব নালাগে।”

তেতিয়া ল'ৰা-ছোৱালীৰ উচুপি উচুপি কান্দোনৰ শব্দে
শইকীয়াৰ অন্তৰ দকদকাই পেলালে। তেওঁৰো চকুত টা তিতিবৰ
উপক্ৰম হোৱাৰ আশঙ্কা কৰিয়েই বিষয়াজনক পুনৰ জোৰেৰে ক'লে,
“বলক, বলক, বৈ থাকিলে মায়াহে জাম্ম।” কথাষাৰ কৈয়ে তেওঁ
নঙলালৈ খোজ পেলালে।

পুলিচৰ দাবোগাজনে চিপাহী ছজনৰ পিনে চাই হুকুম দিলে,
“বলা, তেওঁৰ পিছে পিছেই।”

শইকীয়াদেৱে ক'ব নোৱাৰিলে তেওঁৰ কি হৈছে, অলুভুতিবোৰ
যেন তেওঁৰ লোপ হৈছে। পিছলৈ চাই তেওঁ দেখে যে কোনো
মাহুহেই তেওঁৰ লগত অহা নাই, মাথো তেওঁৰ ছজন পুতেকে আঁতৰে

জীভবে আহি আছে। তেওঁৰ মনটো বৰ বেয়া লাগি গ'ল। সিহঁলৈ
আক নাচাই তেওঁ খোজ পেলালে।

“খয়ৰাম ডাঙৰীয়াৰ লগতনো আপোনাৰ কি কাৰিয়া
লাগিছিল?” বাটতেই মানুহ নোহোৱা হেগ বুজি দাবোগাই প্ৰশ্ন
কৰিলে।

“কি কম বাপা জানেই নহয়, বয়সত হলোঁ বুঢ়া, বুঢ়া আৰু ল'ৰা
এক, মনটো বহুত সময়ত ল'ৰাৰ দৰে নলগাত লাগে। কথা বেছি
ডাঙৰ নহয়, কি হ'ব? পুলিচৰ হাতত বুঢ়া কালত এনেকৈ লটি বটি
হ'ব লগা আছিল।”

“নাই, নাই, একো নহয়, বিশেষকৈ মই থাকোতে। আপোনাৰ
সামুখৰাৰ কিতাপ মই সকল কালতেই পঢ়িছোঁ। আপোনাৰ খুছতীয়া
গীত এটা গাই স্কুলৰ বঁটা বিতৰণীত এটা বঁটাও এবাৰ লাভ
কৰিছিলোঁ। তেতিয়াৰপৰাই আপোনাক জানো, দেখাহে নাছিলোঁ।
আপোনাক জামিনত এৰি দিব পৰা যাব।

ডেকা বিষয়াজনৰ কথাত শইকীয়াদেৱৰ মনত বৰ সুখ লাগিল।
ক্ষম্ভকলৈ তেওঁ পাহৰি গ'ল তেওঁ গ্ৰেপ্তাৰ হৈছে থানালৈ খোজ
লৈছে।

“বাপা, ঈশ্বৰে আপোনাৰ কুশল কৰিব। মোক দিহা-পৰামৰ্শ
দিব। দেখিলেই নহয় মোৰ ঘৰখন, এপাল ল'ৰা-ছোৱালী, তাতে
আকৌ তৃতীয় পক্ষ। দেশৰ সেৱাত, সমাজৰ সেৱাত, সাহিত্যৰ
সেৱাত লাগি থাকোতে গৃহস্থীও উদং হ'ল। অভাৱ-অনাটন জুৰুবি
দি ধৰিলে।”

কথাখিনি কৈ তেওঁ দীঘলকৈ কেইটামান উশাহ ললে।

“ছুটা ল'ৰা আহি আছে, আপোনাৰেই নেকি?” দাবোগা জনে
স্বৰিল।

“সিহঁতক কিবি বাবলৈ কওক। সিহঁতক দেখিলে মোৰ চকুৰলতা
আহিব পাৰে।”

চিপাহী এজনৰ পিনে চাই দাবোগাজনে ক'লে, “সেই ল'ৰা ছুটাক আহিবলৈ মানা কৰি দে।”

চিপাহীজনে চিঞৰি ল'ৰা ছুটাক ক'লে, “ভোমালোক পাছে পাছে নাহিবা ঘূৰি যোৱা, আহিলে জগৰ লাগিব, যোৱা।”

ল'ৰা ছুটাই চকু মোহাৰি মোহাৰি উভতিল।

শইকীয়াদেৱৰ অন্তৰখন দক্‌দকাই গ'ল।

তেওঁক গ্ৰেপ্তাৰ কৰা বাতৰি নগৰখনত বজ্জনজনাই উঠিল। গ্ৰেপ্তাৰৰ আচল কাৰণ বহুতেই জানিব নোৱাৰিলে। কিছুমানৰ মাজত এটা বাতৰি প্ৰচাৰ হ'ল যে তেওঁ হেনো কোনোবা এখন গাঁৱত নিজে বচা ছুটা বিপ্লৱী গীত কেইজনমান ল'ৰা-ছোৱালীক শিকাই আছিল। সেই গীত ছুটাত হেনো বৰ্তমান বজ্জাক ভাঙি, বাইজকে বজা পাতিব লাগে, বজা থাকিলে শাসন থাকে, শাসন থাকিলে শোষণ থাকিবই, শোষণ থাকিলে সাম্যৰ শাস্তি স্থাপন কেতিয়াও হ'ব নোৱাৰে, এনে ভাব প্ৰকাশ পাইছিল। চোৰাং চোৱাৰ ৰিপোৰ্টত পুলিচে তেওঁক গ্ৰেপ্তাৰ কৰিছে।

ছাত্ৰসকলৰ মাজতো ঠিক এনে উৰা বাতৰি এটি প্ৰচাৰ হোৱাত ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ দল এটা শোভা-যাত্ৰা কৰি আহি থানাৰ সমুখত ধ্বনি কৰিলে,—চিৰিনাথ শইকীয়াৰ মুক্তি লাগে, বে-আইনী গ্ৰেপ্তাৰৰ বিচাৰ লাগে, অসমীয়া জন-সাহিত্য জিন্দাবাদ।”

হঠাতেই এই ধ্বনিবোৰ শুনি শইকীয়াদেৱে প্ৰথমতে উচাপ খাই উঠিল, কিন্তু অলপ পিছতেই তেওঁ সেই শব্দত অভিভূত আক অনুপ্ৰাণিত হৈ পৰিল।

অলপ পিছতেই সেই দাবোগাজনে তেওঁৰ কাষলৈ আহি হাঁহি মাৰি ক'লে, “ছাত্ৰবিলাক আপোনাৰ কাৰণে লাগি গৈছে, সিহঁতক বুজাই-বটাই পঠিয়াই দিলোঁ। আপোনাৰ বিবৃতি লোৱা হৈয়ে গৈছে। এতিয়া আপোনাৰ কোনো দায়িত্বশীল মানুহ আহিলেই জামিনত দিব পাৰিম। মেজিষ্ট্ৰেটৰ হুকুম হৈ আছে।”

শইকীয়াদেৱৰ গ্ৰেপ্তাৰৰ আগদিনাই জীৱন প্ৰেছৰ কামত বাতি

বকাকৈ ঘৰবপৰা ওলাই গৈছিল। বিপুল মহাজনেও তেওঁৰ মটৰ বাচৰ ব্যৱসায় একেবাৰে কমি যোৱাত মানিকপুৰ মৌজাত থকা তেওঁৰ পূৰ্বৰ আৰিলোৱা জমিত নিজেই খেতিপথাৰ আৰম্ভ কৰিছিল আৰু মাহত চাৰি-পাঁচ দিন তাত থাকি খেতিৰ তত্ত্বাবধান কৰিছিল। স্বজ্ঞানাথ দাসে বাঁহৰ এই ছখৰ বাতৰি পাই ধানালৈ গৈছিল যদিও মেজিষ্ট্ৰেটে তেওঁক জামিনদাৰ স্বৰূপে মানি লবলৈ মান্তি নহল। তেওঁ বৰ বেজাৰেৰে আহি প্ৰেছত সোমাই আছিল। ডিম্বে, বগা সকলোৱে একোবাৰ গৈ তেওঁৰ খবৰ লৈছিল। নগৰৰ আন কোনো মানুহেই তেওঁক জামিনত আনিবলৈ নগল।

হাজোতত বুঢ়া শইকীয়া দুটি নিশা কষ্ট পালে।

পিছ দিনাই জীৱনে আহিয়েই তেওঁৰ পৰিবাৰৰ মুখত এই বাতৰি শুনিয়েই ক্ষন্তেকো নৰৈ ধানালৈ চাইকেলেৰে বেগা-বেগিকৈ ওলাই গ'ল। ধানাৰ বিষয়াৰ লগত আলচ কৰি তেওঁ মেজিষ্ট্ৰেটক দেখা কৰি শইকীয়াৰ জামিনৰ সকলো ব্যৱস্থা কৰি পুনৰ ধানালৈ আহিল।

জীৱনক দেখিয়েই তেওঁ বুজি পালে যে তেওঁ জামিনত যাব পাৰিব।

“বাপা, এইবোৰ বিপদ। বাঁহে আহি উভতি গ'ল। বগা-ৰামৰো একো বল নাই, এতিয়া তুমিহে কি কৰা?”

“হৈ গৈছে, বলক, আমাৰ ঘৰলৈকেই যাওঁ।”

জীৱনৰ কথাৰ পিছত ধানাৰ ডেকা বিষয়াজনে ক'লে, “ৰাওক, আমাক একো বেয়া নাপাব। বুঢ়াচাৰেও যেন মনত একো নাভাবে।”

“আপুনি নাথাকি আন পুলিচ থকাহলে মোৰ বোধহয় বৰ কষ্টই হ'লহেঁতেন। আপুনি মোৰ সাহিত্য এদিন চিনি পাইছিল বুলিয়েই আজি মোকো চিনি পাইছে। আপোনাৰ ব্যৱহাৰত মই পৰম সন্তোষ পাইছোঁ।”

দাৰোগাক নমস্কাৰ জনাই ছয়ো ওলাই আহে।

কেইখোজমান আহিয়েই শইকীয়াবোৰে লাহেকৈ ক'লে, “ভোম্বাৰ
ঘৰলৈ নগৈ, মোবেই ঘৰলৈকেই যাওঁ দিয়া, ঘৰত ল'ৰা-ছোৱালী-ভিৰো-
তাৰ বা কি অৱস্থা হৈছে। তুমি নতুন নাটক এখন লিখি উলিওৱা, মোৰ
বাবে এটা ভাও ঠিক কৰি থবা, মই আক ভাওনাতেই লাগি যাম।
মোৰ অন্তৰৰ কথাবোৰ তুমি নাটকত লিখি উলিয়াবা। মই আক
এতিয়া চৰকাৰী পেঞ্চন ধোৱা সাধুকথাৰ বুঢ়া শগুণটো নহয়, মই
এজন এতিয়া বিপ্লৱী—তাণ্ডৱী।”

তেওঁৰ কথাবোৰ শেষলৈ টান হৈ আহিল।

জীৱনে তেওঁৰ মনৰ পৰিবৰ্তনত আনন্দ লাভ কৰি ক'বলৈ
ধৰিলে, “আপোনাৰ টাইপ এণ্ডিঙ এটা মনত ৰাখিয়েই নাটকৰ কাম
প্ৰায় শেষ কৰা হৈছে। আখৰা কৰাৰ লগে লগেই সকলো শুধৰণি
কৰি যোৱা হ'ব। পিছে, খয়ৰামৰ লগতনো কি খৰিয়াল কৰিলে?”

“নকবা খঙৰ মূৰতেই হঠাতেই তাক লগ পালোঁ, কাষত মানুহো
নাই, ডিঙিতই গৈ চেপি ধৰিলোঁ, সিও হতভম্ব হ'ল। পিছতেই
মোৰো জ্ঞান আহিল, হাত এৰি দি কোনো পিনে নাচাই বেঙ্গ-
বেগিকৈ খোজ ললোঁ। এয়ে কথা।”

শইকীয়াৰ মুখৰ ৰং সলনা-সলনি হয়, উশাহ-নিশাহবোৰো
দৌঘল হৈ পৰে।

“যাওঁ দে বাপা।”

“ভাল, পিছত ফালে এবাৰ যাব। একো ভয় নাই, একো
ভাবিব লগা নাই। যুগৰ বিৰাট-পৰিবৰ্তন আহিছে, পৃথিবীলৈ
নতুন সূৰ্য্যৰ নতুন পোহৰ পৰিছে, মানুহৰ টোপনি ভাগিছে।”

“ঠিকেই। যাওঁদেই, আকৌ আহিম। এইবেলি মোৰ ভাওত
তাণ্ডৱ নৃত্য, এইবেলি মই হ'ম নবসিংহ অৱতাৰ।”

ছয়ো ছই পিনে খোজ লয়।

[১৬]

আকৌ বাৰিষা আহিছে। বৰ লুইতৰ জীৱনীবোৰৰ বুকু ওকলি
ওকলি উঠিছে। অসমৰ উদাৰ আৰু উদ্বুদ্ধ বুকুলৈ নতুন সৌন্দৰ্য্য

[১২৮]

এটিৰ সৃষ্টি হৈছে। ঠায়ে ঠায়ে পথাৰত পানী উঠিলেও, সেই পানীত আহিছে শস্ত্ৰক নমন বদন কৰি ভোলা উৰ্বৰ শক্তি। তাৰ মাজতেই হিৰু হিৰাই গিব গিৰাই আহিছে একোজাক বৰষুণ।

একেলেথাৰীয়ে তিনি দিন বৰষুণ হৈ যোৱাৰ পিছত সিদিনা ৰাতি পুৱাতে বতৰ ফৰকাল। দিনৰ নতুন সূৰ্য্যকটো নতুন ৰাঙলী বহন লৈ পূব আকাশত প্ৰকৃতিক তপত চুমাৰে ৰঙীন কৰি তুলিছে।

চিৰিনাথ শইকীয়াই সূৰ্য্যকৰ পূৰ্বেই টোপনিৰপৰা উঠি পানীৰ তলৰপৰা চাৰি চুকীয়াকৈ চপৰা কাটি উলিয়াইছে। তেওঁৰ ভিঠাটোৰ তিনি পিনেই পানী। পশ্চিমৰ পিনেদি চৰকাৰী ৰাস্তাটো, বাকী তিনি পিনেই এতিয়া পানী উঠি আহিছে। পানীৰ তলৰপৰা এনেদৰে কাটি উলিওৱা চপৰা ভিঠাত তুলি যাব পাৰিলে ভিঠা খহি নাযায়। এনেদৰেই তেওঁ কঠোৰ শ্ৰমেৰে নিজৰ ভিঠা বহুলাবলৈ যত্ন কৰিছে। মাজে সময়ে গীত পদো তেওঁ ছুই-এৰাৰ গাই যায়। কাটি পেলোৱা সাহিত্যিক পেঞ্চনটোৰ বাবে তেওঁৰ আক এতিয়া বেজাৰ নাই। প্ৰথম ল'ৰাটো অসমীয়া বিষয়ত প্ৰথম শ্ৰেণীত পাচ কৰি নতুনকৈ হোৱা কলেজ এখনত অধ্যাপক হৈছে। দ্বিতীয় ল'ৰাটো তেওঁৰ ঘৰৰপৰা ওলাই যাবলৈ আজি পোন্ধৰ বছৰো পাৰ হৈ গ'ল। সি হেনো এতিয়া মৰাণ অঞ্চলত মাটি-বাৰীলৈ বেচ যোৱাৰন্ত মানুহেই হৈছে, লগতে মাধৱ ৰংপি নামৰ ক্ষমতাশালী মানুহ এজনৰ ছোৱালী বিয়া কৰাই অঞ্চলৰ ৰাইজৰ মাজত ভালকৈয়ে শিপাই লৈছে। তৃতীয়টো হাইস্কুলৰ শেষ পৰীক্ষাত পাচ কৰি পুলিচৰ হাৱালদাৰ হৈছে। গভিকেই, এতিয়া চিন্তা তেওঁৰ কিছু কমিলেও, অভাৱৰ ভাবটো তেওঁৰ মনৰ মাজৰপৰা নাযায়।

দুটি নিশা হাজোতত কষ্ট পোৱাৰ পিছত জীৱনে জামিনত লৈ অহাত জীৱনৰ প্ৰতিও তেওঁৰ এতিয়া পূৰ্বৰ ভাবৰ সলনি হৈছে। তেওঁৰ প্ৰেছৰ পিনে এতিয়া তেওঁ মাজে সময়ে নিজেই গৈ সকলোৰে খা-খবৰ লয়। ইতিমধ্যে তেওঁ “জীয়াযুঁজ” নামৰ গল্পৰ পুথি এখন

লিখি পঢ়ুৱৈ সমাজসংগৰা ভাল সমাদৰ পাইছে। জমিক, কৃষক, বুদ্ধিকীৰ্তী, সকল ব্যৱসায়ী লোকৰ জীৱন যাত্ৰাৰ বিভিন্ন দিক্ গল্পৰ মাজত প্ৰকাশ হৈছে। মানুহৰ দ্বাৰা মানুহক শোষণ, জাতিগত, কুলগত, বৰ্ণগত উৎপীড়ন, আৰু জ্ঞানী বৈষম্যক দূৰত বিদূৰ কৰি আঁতৰাই পেলাবলৈ ঠায়ে ঠায়ে তেওঁ সেই গল্পবিলাকত এনে ভাবে ইঙ্গিত দি গৈছে যে পঢ়োতাই অনুপ্ৰাণিত আৰু অনুপ্ৰেৰিত হৈ পৰে।

অক্লান্তদেৱে এইবেলি মন্ত্ৰী হোৱাৰ সুযোগ নাপালে। তেওঁক মন্ত্ৰীৰ বাব নিদিয়াত তেওঁ পুনৰ আগৰ দৰেই জনতাৰ বুকুৰ মাজলৈ সোমাই আহিবলৈ যত্ন কৰিছে। প্ৰথমতে তেওঁৰ মনলৈ অভ্যস্ত হুখ আৰু বিমৰ্ষতা আহিলেও, পিছত তেওঁ নিজকে সুস্থিৰ কৰি তুলিব পাৰিলে, পিছৰ নিৰ্বাচনত নিশ্চয় তেওঁৰেই মুখ্য হিচাপে মন্ত্ৰী সভা গঠন কৰি পেলাব পাৰিব।

তেওঁৰ পৰামৰ্শতেই খয়ৰাম ডাঙৰীয়াই শইকীয়াদেৱৰ বিৰুদ্ধে একো মোকদ্দমা নকৰিলে। তেওঁক নিজৰ মটৰতেই তুলি নি ডাঙৰীয়াৰ লগত আপোচ কৰাই দিলে।

আপোচ হৈ উঠাত শইকীয়াদেৱেও মনত শাস্তি পালে আৰু অসুস্থত লাগি থকা ভয় আঁতৰি গ'ল। তেওঁ অক্লান্ত ডাঙৰীয়াৰ মনৰ কৃতজ্ঞতা প্ৰকাশ কৰি আৰু লগতে সম্ভৱপৰ হলে তেওঁৰ হেৰোৱা পেঞ্চনটো পুনৰ দিয়াবলৈ অনুৰোধ কৰিলে।

এদিন তেওঁ বিপুল মহাজনৰ ঘৰলৈ গৈ তেওঁক মাত লগালে। তেওঁ মন্ত্ৰীৰ পদত এতিয়া নাথাকিলেও সমগ্ৰ অঞ্চলৰ বা-বাইজে তেওঁৰ নামৰ লগত মন্ত্ৰী শব্দটো সদায় ব্যৱহাৰ কৰিছে কথা কয়। ছুই-চাৰি সাধাৰণ মানুহে তেওঁক এতিয়াও মন্ত্ৰী বুলিয়েই ভাবে।

কথা প্ৰসঙ্গত অক্লান্তদেৱে কয়, “যদি ইচ্ছা কৰে, তেনেহলে মটৰৰ কাৰবাৰটোৰ বাবে সহায় কৰিব পৰা যায়। আপোনাৰ নাকচ হোৱা চিটকেইটা পুনৰ বহাল কৰাটো বেছি কঠিন নহয়।”

অলপ কুৰিতেই মন দিলোঁ, তাতেই এতিয়া মনটো বহিছে।

মাহত দুদিন পামত থাকি বৰ ভাল লাগে। মই গলে গাওঁলীয়া বাইজখিনি লগ হয়, আ-আলোচনা কৰি ভাল লাগে।

কথাৰাব কৈ বিপুলে কৃত্ৰিম হাঁহিৰে নিজৰ কবজনত চাপৰ মাৰে।

“পিছে, চাব, গাওঁৰ বাইজ বৰ সিয়ান, বাহিৰত নজনাটো দেখুৱায় কিন্তু সিগিনে তলে পুতল। অৱশ্যে ভালৈই কুসংস্কাৰ আঁতৰাব পাবিলে, গাওঁ সবগ হ’ব। মহাত্মাৰ সকলো কাৰ্য্যসূচী গাওঁৰ বুকুতেই আছিল।”

“হয় হয়। পিছে মন্ত্ৰীৰ পদ নথকাত আমাৰ এই অঞ্চলৰ বাইজৰ বহুতৰেই অসুবিধা হৈছে। হাজাৰ হওক, নিজৰ মানুহৰ কথা এটা সদায় বেলেগ। ভালবেয়া পালেও, নিজৰ বুলিহে আপুনি মোৰ নিচিনা এজন সাধাৰণ লোকৰ ঘৰলৈ আহিছে। কোনো কোনোৱে কয়, আপুনি কিছুদিন সংগঠনৰ কামতেই লাগক, কিন্তু সংগঠনৰ কাম আৰু কিবা বেলেগ হয়নে?”

“ঠিকেই, দৈনন্দিন জীৱনৰ কাৰ্য্যসূচীৰ লগতেই আমি সমাজ সংগঠনৰ কাম কৰি যাব পাৰোঁ। সমাজ আৰু জীৱন দুটা সূকীয়া বস্তু নহয়। পিছে, আপুনি, মই, জীৱন এই সকলোবিলাক মানুহ লগ হৈ সমাজৰ সেৱা কৰা যুগুত। আমাৰ সকলোৰে শেষ লক্ষ্য একেই—সমাজ সেৱা।”

“হয় হয়।”

মহাজনে হেঃ হেঃ কৈ হাঁহি কবজনত চপ্ চপ্ শব্দ কৰি চাপৰ মাৰে।

“পিছে পাৰে যদি আমাৰ চিৰিনাথ শইকীয়াৰ সাহিত্যিক পেঞ্চনটো দিয়াৰ নোৱাৰেনে? মানুহজন সমাজ সেৱীয়েই আছিল। অভাৱ, বৰ অভাৱ।”

বিপুলৰ কথা শুনি অক্লান্তদেৱে গহীনাই কৈ উঠে, “মানুহজন দেখাত চাধা চিধা, কিন্তু স্বাৰ্থপৰদেই। আমাৰ গান্ধী আজন্মৰ বিছালয়লৈ শিক্ষক কৰি নিছিলোঁ নহয়, পিছে ৰাখিব পৰা নগ’ল।

সন্ধ্যা পেটটো, বৰভোজটোৱে ডাঙৰ। ব'ন্তে ত'ন্তে মাথো তেওঁৰ গৃহস্থীখনৰ অভাৱ-অনাটনৰ প্ৰচাৰৰ গীত, যুঠতে, লাগে লাগে লাগে। তেনেহলে গান্ধীৰ আদৰ্শ নাথাকে। আপুনি সমাজৰ সেৱা কৰক, সমাজে দিব নহয়।”

বিপুলে হেঃ হেঃ কৈ হাঁহি মাৰি মুখেৰে একো নকয়।

“সাহিত্যিক পেঞ্চনৰ বাবে উপযুক্ত লোকৰ অভাৱ। তেওঁৰ সাহিত্যিক পেঞ্চন চৰকাৰে বন্ধ কৰা নাই, কৰিছে সাহিত্য সভা কিছুমানেহে। বহুত লিখা-লিখি কৰিছে নহয়, তেওঁ যদি পায় অমূক নাপায় কিয়? তমূকে নাপায় কিয়? চকু চৰহা সমাজ-খনৰ সেয়েইভো উন্নতি নাই। পিছে, বন্ধাৰ পেঞ্চন খোৱাতকৈ বাইজৰ পেঞ্চন খাব পাৰিলেহে বাহাদুৰী। যিয়েই নহওক, তেওঁনো আকৌ বয়সীয়াল খয় ডাঙৰীয়াৰ লগতনো কিয় হাই-কাজিয়া কৰিব লাগে? মই কিন্তু এই কথাটো শুনি বৰ বেয়া পাইছোঁ। তেওঁ কিন্তু নোঁৰিছিল, সাধু' হলেও মানুহজন বৰ জেদী। মইহে তেওঁক কৈ মেলি আপোচ কৰাই দিছোঁ। আদালতলৈ গলে, ভাল-বেয়া বহুত কথাই ওলাব পাৰে, নহয় জানো?”

“হয়, হয়, আপুনি নধৰিলে তেওঁ শইকীয়াক জেলত ভৰাইহে এৰিলেহেঁতেন, হাজোতত দুটা বাতি বখালেই। বুঢ়া মানুহ বেয়াও লাগে। আপুনি তেওঁৰ মান বন্ধা কৰিছে।” কথাখিনি কৈ বিপুলে কৃত্ৰিম হাঁহি এটা মাৰে।

“এ, এবক সেইবোৰ, পিছে, প্ৰমত্তীৰী শক্তি সংঘৰ বৰ্ত্তমান কাৰ্য্য-সূচী?”

“এ আমিনো আক সেইবোৰ কি বুজো? সভা-সমিতি চালোঁ, অভিনয়ভো গালোঁ, বালোঁ, কিন্তু মানুহে কথাতেই কয় নহয়, গালোঁ, বালোঁ খোলাকটিৰ ডাল, আমাবো সেয়েই।”

“ঠিকেই প্ৰকৃত উদ্দেশ্য থাকিব লাগে—সমাজৰ সেৱা—মানুহৰ সেৱা। নিৰ্ব্বাচন জয়বো আপুনি নোপোৱা নহয়। সকলোৰে কথা হৈছে কমতা পালে, কমতা এৰা কঠিন আৰু ব-ইচ্ছাবে কমতা

ভাগ কৰা আৰু টান। জীৱনৰ কাৰ্য্যসূচী ঠিকেই হ'ব। যদিহে
কমতাৰ লোভ নকৰে।”

অক্লান্ত ডাঙৰীয়াই গহীন হৈ পৰে।

“ভেঁৰৰ ভেনে আকাক্ষৰ নাই। মাল্লহজন স্বদেশ অনুবাদী
আৰু দীন-হুৰীৰ প্ৰতি বৰ দৰদী। অন্তৰখন ভেঁৰৰ মহান আৰু
অতি উদাৰপন্থী।”

“হয়, আমি সকলোৱে লগ হৈ কাম কৰিব পাৰিলেহে ভাল।
উগ্ৰপন্থীক আমাৰ দেশৰ মাল্লহে ভয় হে কৰে। গান্ধীৰ পন্থাই
উত্তম। আমি পূৰ্ববৰেপৰা গান্ধীবাদী, সেয়েই আমাৰ কৰ্ম্মও
গান্ধীবাদী। আমাক পুঁজি-পতিৰ বন্ধু বুলি ভবাটো মুঠেই উচিত
নহয়।”

“হয়, হয়” বুলি বিপুলে এটি কৃত্ৰিম হাঁহি মাৰি নিজৰ কবজ্ঞনত
কেইটামাত্ৰ চাপৰ মাৰে।

জীৱনৰ প্ৰেছ তেতিয়া হিৰ-হিৰাই চলি আছে। ঋজুনাথ
দাসে আলোচনীখনৰ প্ৰফ চাইছে। বগাৰ কাম নানা বকমৰ,
কম্পোজিটৰপৰা চোকীদাৰীলৈ। সি সঁচাকৈয়ে এজন মহান
কৰ্ম্মী।

নিভৌ বেলিটো বঙাই উঠে আৰু বঙাই মাৰ যায়।

জীৱনে সেই বঙা সূৰ্য্যটোৰ পিনে চায়। কেতিয়াবা পলকহীন
হৈ চাই বয়। নিজৰ জীৱনৰ বুৰঞ্জী আদিৰপৰা অন্তলৈ সোঁৱৰণ
কৰে। কত সুখৰ কথা, কত দুখৰ বেদনাৰ কথাবোৰ ছবি হৈ হৈ
ভেঁৰৰ চকুৰ আগত ভাহি উঠে। মানৱ জীৱন সুন্দৰ হয় আনৰ
স্বৰ্ঘত নিজক বিলাই দিব পাৰিলে। ভেঁৰ উপলব্ধি কৰে এই
সত্যটো। যুগে যুগে পৃথিৱীলৈ দানৱৰ দল যেন ক'বাবৰপৰা নামি
আহে, কিন্তু সেই দানৱৰ হয় যুগে যুগে পৰাজয়। একাৰ নামে
সঁচা, কিন্তু যুগান্তৰ সূৰ্য্যে নতুন কিৰণৰ লগত নতুন জীৱনৰ সূৰ
ঢালি দিয়ে, পৃথিৱী হয় মুক্ত, প্ৰাচুৰ্য্যশীল আৰু আনন্দময়। সেই যুগ
যেন আজি আহি পৰিছে।...

“ককাইদেউ, আমাৰ আতা আহিছে।”

জীৱনে মূৰ দাঙি দেখে বগাক।

“অ’, কি হ’ল?”

“শইকীয়া আতা।”

“অ’ আপুনি, আহক, আহক।”

শইকীয়া কাষতলিবপৰা লাঠিদাল আৰু ছাতিটো থৈ লাহেকৈ সোধে, “ভাল নহয় বোপা?”

“ভালেই, বহুতদিন আপোনাৰহে খবৰ ল’ব পৰা নাই। লিখা কাম কোন চলিছে?”

“আজি কালি কিছুমান ভাব যে অহা হৈছে, বৰষুণ অহাৰ দৰে দেখো হিব্ হিৰাই আহ, শৃঙ্খলিত ভাবে ধৰি প্ৰকাশ কৰিবলৈকেই নোৱাৰোঁ। বোপা, তুমি যে মহৎলাক এতিয়াহে সম্পূৰ্ণ বুজিছোঁ। অভাৱ-অভিযোগত বুদ্ধিৰ স্থিৰতা হেৰাই যায়, বেয়া নাপাবা। এইবেলি বিপ্লৱী বুঢ়াৰ ভাও থকা নাটক এখন লিখি উলিওৱা, সেই ভাওটো মই লম। বুঢ়া হালও, এতিয়া আৰু মোৰ মৰিবাঁল মন নাই।”

“নিশ্চয় আপুনি জীয়াই থাকিবই লাগিব এশ বছৰলৈ। আপোনাৰ এশ বছৰীয়া জীৱনীয়ে এটা নিপীড়িত জাতিৰ জীৱনী হ’ব। আপোনাৰ জীৱনী মই লিখিম।”

শইকীয়াদেৱৰ মুখত অপূৰ্ব জ্যোতি যেন ভাহি উঠে। চকু দুটি তেওঁৰ সোমকি যায়, অস্তৰত আনন্দৰ সিঁহৰণ জাগে।

“বাস্তৱিক ডাঙৰ কৰিব পাৰিলহে জাতি এটি ডাঙৰ হয়। পূৰ্ণ উজ্জমেৰে লিখা কাৰ্য্যত লাগি য’ক। আপোনাৰ সুদীৰ্ঘ অভিজ্ঞতাৰপৰা আপুনি যি লিখি যাব, সেয়েই বিশ্বসাহিত্য হ’ব।”

শইকীয়াদেৱৰ দুই চকুৰপৰা দুধাৰ চকুপানী বাগৰি আহে। তেওঁৰ দৃষ্টিহীন চকুটোৱেও যেন দৃষ্টি লাভ কৰে। চকুপানীখিনি তেওঁ চুৰিয়াৰ আঁচল এটিৰে মচি ললে।

“চৰকাৰী পেঞ্চন খোৱা সাধুকথাৰ সেই বুঢ়া শব্দগটো আৰু
মই নহয়, মই এতিয়া এজন বিপ্লৱী তামুৱী।”

জীৱনে তেওঁৰ মুখৰ পিনে চাই বয়।

এনেদৰে ছয়ো কথা পাতি থাকোতেই হঠাতেই আহি পায়
প্ৰণৱ আৰু প্ৰিয়া—হুটি পাতৰ মাজত যেন এটি সুন্দৰ ফুল।

“নমস্কাৰ, নমস্কাৰ।”

“হাৰে, হঠাৎ এনেকৈ। বৰ ভাল সময়তেই আহিলো, আহো,
আহো, বহো।”

ছয়ো বহে।

শইকীয়াদেৱে এটি তীব্ৰ দৃষ্টিৰে ছয়োৰো পিনে চাই হাঁহি হাঁহি
কয়, “বেচ মিলিছে, একেবাৰে বাম সীতা যেনহে হৈ পৰিছে।
ভগৱানে তোমালোকৰ জীৱনবোৰ সুন্দৰ কৰক।”

প্ৰিয়াই শইকীয়াদেৱৰ চৰণত সেৱা জনায়।

“নালাগে, হৈছে। বৰ ভাল। বৰ মনোৰম। কিন্তু দেশ আৰু
সমাজক নাপাহৰিবা। গৰীব সকলকো অনাদৰ নকৰিবা। পিছে
আমাৰ জলপান কেতিয়া হ’ব, খবৰ দিবা।”

শইকীয়াই কথাখিনি বৰ্ণাত জীৱনে ছয়োৰো পিনে চাই বৰ
সুখ পায়। সঁচাকৈয়ে যেন দাম্পত্য-প্ৰণয়—জীৱনৰ এদালি
বিৰিখত লগা হুটি সুৰভিত ফুল।

ইবা ভিতৰৰপৰা সোমাই আহে।

“এয়া প্ৰণৱৰ পথৰ লগৰী।” জীৱনে কয়।

ইবাই তেওঁলোকৰ ছয়োৰো বিয়াখনৰ খবৰ আগৰেপৰাই পাই
আছিল। তেওঁ আগবাঢ়ি আহি প্ৰিয়াক গাত ধৰি, ‘আহা ভিতৰত
বহা’ বুলি কৈ আদৰি লৈ গ’ল। ইবাৰ মুখ মণ্ডলত বান্ধকাৰ চিন
পৰিছে যদিও দীঘল নাক আৰু সৰু কপালখনৰ সৌন্দৰ্য্য এতিয়াও
মাৰ যোৱা নাই। চুলি দুই-এদাল মাজে মাজে পকিলেও দীঘল-
চুলি কোচাৰ খোপাটো এতিয়াও শুৱনি হৈ আছে। ছয়ো সোমাই
বাওঁতে জীৱনে ইবাৰ পিনে এটি চোনহৰ দৃষ্টিৰে চাই ব’ল।

“তোমালোক বৰ মিলিছা। আমি ফুলকৈয়ে আগতে কিবা ভাবিছিলোঁ। সত্য কথা, মেগত থকা ব্যৱধানো মানুহক বিভ্ৰান্ত কৰিব নোৱাৰে। ভাষায়ো মানুহৰ ব্যৱধান আনিব নোৱাৰে। মানুহৰ মনেহে মিলনৰ সঁকো ৰচে।’

শইকীয়াদেৱৰ কথা শুনি জীৱনে কয়, “ভাষাই ভাব প্ৰকাশ কৰে। হুমায়ে যেতিয়া লক্ষ্যপূৰ্বত দৰ্শন কৰি বামৰ বতৰা দিছিল, তেতিয়া সি কি ভাষাৰে সীতাৰ লগত বাক্য আৰম্ভ কৰিছিল ? উদাৰ মনটোক নিশ্চয় ভাষাই বাধা দিয়া নাছিল।”

শইকীয়াদেৱে হাঁহি হাঁহি মূৰ ছুপিয়ায়।

প্ৰণৱে কয়, “আজি আমাৰ বৰ ভাগ্য। আপোনালোকক এনেকৈ একেলগে লগ পাই ঠিক পৱিত্ৰ তীৰ্থ দৰ্শন যেন লাগিছে। আমাক আশীৰ্বাদ কৰিব।”

“হু, মনত আছোন চাউলকেইটা জ্বোলোঙাত ভৰাই লৈ অহা ? তোমাৰ বোধহয় খং উঠিয়েই গৈছিল, এতিয়া আক তাৰ সুযোগ নাপাম, গিৰিহঁতনীয়ে চোৰাং-চোৱাই ৰখা দি সকলোকে ৰাখিব নহয়।”

শইকীয়াদেৱৰ কথাত প্ৰণৱে কৈ উঠে, “সেইবোৰ কথাত বৰ আমোদ হে পাইছিলোঁ। আপুনি আনকি টান কথা কলেও মানুহে বেয়া নাপায়। আপোনাৰ সকলো কাৰ্য্যকেই কোঁতুক যেনহে লাগি পৰে।”

“বহুবা যেন নালাগেতো ?” বুঢ়াৰ কথাত ছায়াৰো হাঁহি উঠে আৰু শেষত তেওঁ নিজেও হেঃ হেঃ কৈ কৃত্ৰিম হাঁহি কেইটামান মাৰে।

এনেতে চাহ মিঠাই আহি পৰে। খাল-কাপবোৰ দাঙি আনি বগাবামে মেজত থয়।

“হু ভাইয়ো ভাগ হৈছ ?”

“হয় আতাদেউ। সূৰ্য উঠিলে পোহৰ হবই আৰু বানপানী নৈৰ পাৰ বাগৰিলে সকলো ঠাইতে পানী উঠিবই।”

“হু, এইবেলি অভিনয়ত দেখা যাব তোৰ কথাৰ বাহাহুৰী।”

বুঢ়াৰ কথা শুনি বগাই মিচিক-মাচাককৈ হাঁহি ভিড়ৰ
সোমায়।

“এইবেলি নাটক হ’ব “শত্ৰুৰ লুকুচ।” মানুহৰ জীৱনক দিব
লাগিব এটি নতুন ৰূপ, পৃথিৱী হ’ব লাগিব সমগ্ৰ মানৱৰ এখনি
ঘৰ।”

কথাষাৰ কৈ শইকীয়াদেৱ গম্ভীৰ হয়। চকু দুটি ডাঙৰকৈ
মেলি দিয়ে আৰু দুটিমান দীঘলকৈ উশাহ লয়।

চাহ খোৱা শেষ হোৱাৰ লগে লগেই ইৰাই তামোলৰ বটাখন
আনি দি পুনৰ ভিড়ৰলৈ সোমাই যায়।

পিছতে বগাই আহি সৰু শৱদেবে কয়, “খয়ৰামচাৰৰ হেনো
অসুখ, অলপ আগতে ভগা মন্ত্ৰীয়ে খবৰ লবলৈ গুৱাহাটীৰপৰা বেগা-
বেগিকৈ আহিছে।”

“হয়নে ?”

শইকীয়াদেৱৰ ভাবৰ সূঁতিত কিবা এট যেন বাধা পৰে।
বয়সীয়াল লোকজনৰ অসুখ বুলি শুনি তেওঁৰো মনটো বেয়া লাগিল।
এবাৰ খবৰ ল’ব লাগিব বুলি তেওঁ মনতেই ভাবে।

“মানৱ জীৱন হুদিনীয়া বাপাহঁত, তথাপিও, ক্ষমতাশালীৰ
অহঙ্কাৰ আৰু ভেম কোনোদিনাই মুগুচে। খয়ৰামে ক্ষমতাবে
নিজৰ পেট ভৰাইছিল, ডাই-ভতিজাকক জমিদাৰ-মহাজন কৰি
তুলিছিল। আৰু হিংসাৰ বশবৰ্ত্তী হৈ কত নিৰাজয় লোকক,
পৰিয়ালক, ধ্বংস কৰিছিল। কিন্তু আজি বা কালিলৈ—পৰি বৈব
নৰ দেহা উৰি যাইব পৰী।”

বুঢ়াৰ কথা শুনি বগাৰামে লাহেকৈ ক’লে, “খয়ৰামৰ নবীয়া
নহয় বাপসকল, ই হৈছে ভণ্ড, হিংস্ৰক আৰু উৎপীড়কৰ নবীয়া,
সিহঁতৰ নাটৰ শেষ দৃশ্য আহি পৰিছে আভাদেৱ।”

“তই বেচ কথাবোৰ ক’ব জান। আমাৰ গ্ৰন্থৰ বাপাৰ দৰে তইয়ো
জীৱনৰ উপযুক্ত শিষ্য। আমি কিন্তু কোনো দিনা কাকো শিষ্য
নাপালোঁ।”

জীৱনে নিচিক-মাচাকৈ হাঁহে।

এণৰে কয়, “আপোনাৰ শিশু পৃথিৱীখনেই। আপুনি যি
লিখিব বা লিখিছে, তাকেই পঠন কৰি পৃথিৱীয়েই আপোনাৰ
শিষ্যত্ব গ্ৰহণ কৰিব। পোহৰৰ পৃথিৱীক আৰু বেছিকৈ বুজাব
নালাগে।”

ভেটিয়া সূৰ্য আকাশত তীব্ৰ ভাবে উঠিছে। সূৰ্যৰ মিঠা
মিঠা পোহৰবোৰৰ বৰ চৌবোৰ পৃথিৱীৰ ইফাল সিফাল বাগৰি
পৰিছে। কাৰো ক’তো নিজা নাই, কাৰো ক’তো অলীক সপোন
নাই, সকলো জাগি উঠিছে, সকলোৱে কৰ্তব্যবৃত্ত, সকলোৰে
মনবোৰ শুদ্ধ আৰু সূৰ্যৰ দৰেই সতেজ। জীৱনৰ ঘৰটোৰ মাজত
সকলোৱে উপলব্ধি কৰি উঠিছে সঁচাকৈয়ে পৃথিৱীৰ দিগ-দিগন্ত
পোহৰ কৰি যুগান্তৰ সূৰ্যৰ আজি আবিৰ্ভাৱ হৈছে। পৃথিৱী আৰু
মানৱৰ মনবোৰ আজি সতেজ সতেজ লাগিছে।

—: অন্ত :—